

ÁLLAMÉRTÉLMELMEZÉSEK

A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából

SASHALMI ENDRE

Dialóg Campus

Sashalmi Endre

A HATALOM ÉS AZ ÁLLAM PROBLEMATIKÁJA OROSZORSZÁGBAN
1462–1725 KÖZÖTT EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBÓL

ÁLLAMÉRTÉLMELMEZÉSEK

Sorozatszerkesztők

Cs. Kiss Lajos és Kis Norbert

Sashalmi Endre

A HATALOM ÉS AZ ÁLLAM
PROBLEMATIKÁJA
OROSZORSZÁGBAN
1462–1725
KÖZÖTT EURÓPAI
PERSPEKTÍVÁBÓL

DIALÓG CAMPUS ❖ BUDAPEST, 2020

A monográfia a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés című kiemelt projekt
Ludovika Kiemelt Kutatóműhely Programjának *Államelméleti alapkutatás 2016–2018*
(2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében,
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem megbízásából készült.

Szakmai lektor
Filippov Szergej

© Sashalmi Endre, 2020
© A kiadó, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Államértelmezések

És mindazonáltal egy életerős nép egyetlen korszakban sem nélkülözheti a jól kimunkált államtant.
Ezért az előrehaladó tudománynak merészen újra és újra vállalkoznia kell arra a nehéz kísérletre,
hogy korának államát a saját kora számára fogalmilag megragadja és ábrázolja...
Ahhoz, hogy egy ilyen vállalkozás ne vesszen bele a határtalanba,
eredményeinek szilárd középpont körül kell kikristályosodni,
amely semmi más nem lehet, mint saját állama és hazájának joga.

(Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*, XVI.)

Az *Államértelmezések* könyvsorozat a 2016-ban elkezdett és folyamatban levő állam- és kormányzáselméleti alapkutatási program, valamint a hozzá kapcsolódó, hasonló irányultságú és tematikájú államtudományi kutatások eredményeinek közlésére vállalkozik. A kutatási programot – amely hosszú távon vizsgálja az állam létezése, értékessége, megismerhetősége alapjául szolgáló társadalmi-szemantikai struktúrákat, a premodern és modern állam intézményesülésének és kormányzásának módjait, értelmezési formáit – az államelméleti megismerés dogmatizálódása, terméketlensége, az államtudományok értelmével, hasznával, tudományrendszertani státuszával, a tudomány és a politika viszonyának értelmezésével kapcsolatos tisztázatlanságok, félreértések hívták életre. A kutatási program és a könyvsorozat alapvető célkitűzéseit ez a problémahelyzet indokolja. A sorozat céljai a magyar és az euroatlanti államdiskurzus szintjeinek, fajtáinak világos megkülönböztetésére, a tudományos államdiskurzus újjászervezésére, a „kormányzat nélküli kormányzás” paradox formulájával jellemzett neoliberális állam- és kormányzásfelfogások kritikájára, ezzel összefüggésben az Európai Unió *sui generis* politikai rendszerének, „lebegő” államiságának konszenzusképes értelmezésére irányuló elméletalkotási törekvésekben, az államtudomány nagy gondolkodóit, nagy elméleteit, nagy vitáit elemző kutatói teljesítményekben való-sulnak meg. A sorozatban közölt monográfiák és tanulmánykötetek szigorúan a tudományos diskurzus területén belül maradván tisztán tudományos szempontból elemzik az államfejlődés és az államtudomány alapproblémáit, az államok önmegértésének történelmi változásait, a globalizálódás, globalizáció kifejezésekkel azonosított nagy átalakulási folyamatot, amely sokak véleménye szerint szükségszerűen vezet a szuverén hatalom, terület, népesség fogalmi triászával értelmezett nemzetállamok felbomlásához, s elkerülhetetlenné teszi a világtársadalom világállamának a kialakulását.

A nemzetállamok elhalásának, a világállam keletkezésének utópikus előrejelzéseivel szemben az állam- és kormányzáselméleti alapkutatás, valamint a kapcsolódó kutatások, az államok létezésének és pluralitásának a tényéből, valamint a szociális jelenséggént fel-fogott állam társadalomelméleti téziséből indulnak ki. Az állam szociális jelenség, komplex társadalmi, politikai és jogi értelemképződmény, amely a szociális világban intézmények (államszervezet) és értelmezések (államdiskurzus) formáiban jelenik meg. Az állam alapvető funkciója, célja, teljesítménye az adott társadalomban a szociális integráció és rend

feltételeinek a megteremtése és biztosítása, amiből az következik, hogy társadalom mint olyan önmagában, államtól függetlenül nem létezhet. Egyetlen társadalom sem képes a saját egységét – szociális integrációját és rendjét – önmagában, állam nélkül létrehozni és fenntartani: a szegmentáris differenciálódás evolúciós fokát elhagyó társadalmak létezése csak állami egységként, az állam integrációs és rendkonstitúciós teljesítményeként gondolható el. A társadalom állami egysége egyfelől funkcionális egység, amely a politikai integráció és a jogi rend megkülönböztetése és egysége, másfelől egzisztenciális egység, amely az államok saját, csak rájuk jellemző, s ebben az értelemben „individuális” történelmi fejlődésében jön létre. A társadalomhoz hasonlóan az állam sem létezik önmagában vagy általában, hanem mindig csak egy konkrét társadalom (kultúra) egységét létrehozó és biztosító történelmi individuumként, azaz országgént. A szociális jelenséggént felfogott államok történelmi országállamok, modern formájukban nemzetállamok, amelyek a maguk történelmi egyszeriségében, fejlődéstörténeti-kulturális különállásukban léteznek, és mint ilyenek kapcsolódnak más államokhoz.

Az európai államfejlődés jelenlegi helyzetében a sorozat, az államjelenség társadalom-elméleti-történelmi megközelítéséből kiindulva, hangsúlyosan törekszik azoknak az elméleti háttérösszefüggéseknek a tárgyyszerű megvilágítására, amelyek lehetővé teszik egyfelől az államok szövetsége (konföderáció) vagy szövetségi állam (föderáció), a nemzetállam vagy birodalom polemikus ellentétei mentén szerveződő politikai álláspontok filozófiai, teológiai, tudományos, ideológiai alapjainak mélyebb megértését, másfelől az európai államdiskurzus aktuálpolitikai érdekektől függetlenített elemzését.

A sorozat az állam- és kormányzáselméleti alapkutatás irányai szerint az általános államelméletek, a történelmi nemzetállamok és birodalmak „államtanai”, a kormányzáselméletek témakörökben létrehozott kutatói teljesítményeket, az államtudomány nagy gondolkodóit, nagy elméleteit, nagy vitáit elemző monográfiákat, illetve tanulmányköteteket közöl.

Az *Államértelmezések* könyvsorozat vezéreszméje a reflexív államtudomány, amely közös interpretációs horizontot teremt az államjelenség jog-, igazgatás-, had-, rendészet-, politikatudományi, szociológiai, történelemtudományi, filozófiai, teológiai nézőpontú elemzése számára, s képes az államot vizsgáló valamennyi tudományt egy közös államdiskurzusban egyesíteni.

A könyvsorozat második, az orosz államiség koraújkori önmegértésének kialakulását, eszmei tartalmait elemző kötete Sashalmi Endre monográfiája, a történelmi nemzetállamok és birodalmak „államtanait” vizsgáló részkutatási program mintaadó megvalósítása.

*Cs. Kiss Lajos és Kis Norbert
a sorozat szerkesztői*

Tartalom

ELŐSZÓ	9
BEVEZETÉS	15
AZ EURÓPAI PERSPEKTÍVA KÉRDÉSE: OROSZORSZÁG ÉS EURÓPA	19
Az Európa-fogalom és kora újkori jelentésváltozásai	19
Európa az oroszok szemszögéből	20
Oroszország és az európai államrendszer: a nemzetközi jog kezdetei	
Pjotr Pavlovics Sapiro munkájában	22
Az „orosz eszme” és az „orosz államnarratíva”	26
<i>Az „orosz eszme” értelmezése és az „orosz államnarratíva” jelentése</i>	26
<i>Az államnarratíva következményei: a goszudarsztvo „felfedezése”</i>	
<i>az orosz történetírás által</i>	29
AZ ÁLLAMFOGALOM EURÓPAI PERSPEKTÍVÁJA:	
A MODERN ÁLLAMFOGALOM SZÜLETÉSE	33
Az államfogalom középkori problematikája	33
A modern államfogalom születése (1450–1700)	36
A MOSZKVAI OROSZORSZÁG HATALOMÉRTELMEZÉSÉNEK	
ALAPVETÉSE	41
A dinasztia- és istenközpontú narratíva, metodológiai problémák	41
Az autokrácia (szamogyerzsavije) problematikája	47
<i>Az autokrácia (szamogyerzsavije) fogalma</i>	47
<i>Az autokrácia mint politikai rendszer kialakulása</i>	50
A moszkvai hatalomfelfogás autokráciaként való értelmezésének csapdái	
és a hatalomértelmezés moszkvai kontextusa	53
A „TULAJDONOSI DINASZTICIZMUS” NYUGATON	
ÉS OROSZORSZÁGBAN	57
A „tulajdonosi dinaszticizmus” fogalma	57
Richard Pipes koncepciója az orosz államiság patrimoniális jellegéről	
és a koncepció kritikája	60
A TULAJDONOSI SZEMLELET ÉS A HIVATAL FOGALMÁNAK	
VISZONYA NYUGATON ÉS OROSZORSZÁGBAN	65
A „névlegesen univerzális tulajdonlás” elve és a goszudarsztvo 17. századi	
jelentései	65
Az uralkodó (goszudar) és a goszudarsztvo közti megkülönböztetés	
problematikája a 17. században	71
<i>Esküszövegek</i>	71

<i>A politikai bűncselekmény fogalma és a goszudarsztvo viszonya</i>	74
<i>Útban az államfogalom felé: a goszudarsztvo önálló használata, a goszudarsztvennije gyela térnyerése és a közös eszméje mint a fogalmi változás elemei</i>	76
A KORA ÚJKORI ÁLLAMFOGALOM MÁTRIXA:	
A KIRÁLYOK ISTENI JOGALAPJA ÉS A CÁROK ISTENI JOGALAPJA	81
AZ ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET OROSZORSZÁGI KEZDETEI	
FEOFAN PROKOPOVICS (1681–1736) MŰVEINEK TÜKRÉBEN	87
Feofan Prokopovics vázlatos életrajza és munkásságának a téma szempontjából releváns forrásai	87
Előzetes észrevételek Prokopovics állam- és jogelméleti munkásságának kérdéséhez	90
<i>Prokopovics munkássága mint mérföldkő az orosz állam- és jogfelfogás történetében</i>	90
<i>Az új politikai fogalom- és szókészlet szükségessége</i>	93
Hatalom, állam, jog, szuverenitás, szerződéselmélet Feofan Prokopovics munkásságában	96
<i>Az uralkodói hatalom jellege, hatóköre</i>	96
<i>Az állam (goszudarsztvo) fogalma Prokopovicsnál és viszonya a kormányzati formákhoz (formi pravlenijja)</i>	98
<i>A kormányzati hatalom eredete és célja</i>	103
A szuverenitás fogalma, a törvények felosztása és a jogilag korlátlan hatalom problematikája	110
<i>A szuverenitás orosz értelmezése és fő funkciója</i>	110
<i>A szuverenitás és a jog mint az autokrácia „szolgálóleányai”</i>	115
<i>A szuverén mint törvényhozó</i>	117
AZ ÁLLAM NŐI ALLEGÓRIÁJA OROSZORSZÁGBAN, EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBÓL	119
Prokopovics és az állam allegorikus megszemélyesítése	119
A politikai közösség nőalakban való allegorikus megszemélyesítésének problematikája Oroszországban	121
<i>A Moszkvai Oroszország időszaka</i>	121
<i>A péteri fordulat: Oroszország női alakban való allegorikus megszemélyesítése és vizuális ábrázolása Nagy Péter idején és Péter halála után</i>	124
KITEKINTÉS	129
FELHASZNÁLT IRODALOM	133
Tudományos művek, közlemények	133
Források	142

Előszó

Jelen könyv a hatalom és az állam fogalmainak oroszországi sajátosságait kívánja bemutatni, elsősorban a címben jelzett időszakra koncentrálva, ugyanakkor azt is felvilágosítva, hogy az orosz politikai gondolkodás és politikai nyelvezet tanulmányozásában mennyire fontos egy olyan, *longue durée* típusú megközelítés, amelynek végpontját napjaink képezik. Ez utóbbi szempontból különösen relevánsnak tartom W. Ullmann megállapítását, nevezetesen, hogy a középkori nyugati politikai gondolkodás történetének vizsgálata nem olyan öncélú antikvárius műfaj, amelynek nincs kapcsolata a jelennel: ellenkezőleg, nélküle a jelen sem érthető meg.¹ Meggyőződésem szerint ez helytálló Oroszország esetében is, mivel éppen a címben szereplő időintervallum volt döntő annak kiformalódásában, amit már teljes joggal *orosz hatalomfelfogásnak* nevezhetünk, és ahol a lényeg magán az *orosz* jelzőn van. Nem problémamentes ugyanis az a kérdés, hogy mikortól beszélhetünk valóban orosz történelemről, illetve Oroszországról. Látni fogjuk azt is, hogy az *orosz* melléknév orosz nyelvbeli szemantikájának is milyen nagy jelentősége van az államfogalom oroszországi története szempontjából.

Szükséges röviden megvilágítani tehát, hogy milyen kapcsolat állt fenn a 9. század végén megalapított – és 1240 után véglegesen megszűnt – *Kijevi Rusz*,² valamint a moszkvai fejedelmek által a 13–14. század fordulója körüli évtizedekben létrehozott politikai szerveződés, a *Moszkvai Fejedelemség*,³ illetve az ebből kinövő *Moszkvai Oroszország* közt: azaz melyik korszak mennyiben tekinthető *orosz* történelemnek?

Ugyancsak problémaként merül fel, és az előző kérdéstől nem választható el, hogy mikortól használták a források a moszkvai fejedelmek által uralt területekre magát az *Oroszország* (*Rosszija*) elnevezést, továbbá milyen más kortárs terminusok voltak még használatban ennek a területegyüttesnek a megjelölésére, végül pedig, hogy mikor szilárdult meg a ma is használatos *Rosszija* alak?

Mi indokolja tehát az 1462-es kronológiai kezdőpontot? Amikor 1462-ben III. Iván (1462–1505) került a Moszkvai Fejedelemség élére, uralkodása megkezdésének egyik újdonsága az volt a korábbi moszkvai fejedelmekhez képest, hogy hatalomra lépésekor nem kérte uralmának megerősítését a tatároktól. 1240 óta ugyanis (ekkor foglalták el a tatárok Kijevet) tőlük függött az egykori (Kijevi) Rusz fejedelmeinek elismerése, így maga a nagyfejedelmi cím adományozása is, minthogy a fejedelmek az ő jóváhagyásukra voltak utalva. Ezt a jóváhagyást pedig a *jarlik* nevű kinevező okirat formájában adták meg a kánok.

¹ ULLMANN 1975, 7., 229.

² Létezik olyan álláspont is, hogy a Kijevi Rusz mint szervezett politikai egység már a 12. század utolsó harmadában megszűnt. Lásd: FONT 2007, 128.

³ A Moszkvai Fejedelemség mint önálló politikai egység története az 1270-es évektől keltezhető, az első moszkvai fejedelemnek Danyiil tartják. Danyiil halálával a terület idősebb fiára, Jurijra szállt, és az ő uralkodása (1303–1325) alatt tett szert első ízben Moszkva jelentősebb politikai szerepre.

A moszkvai fejedelmek 1328-tól – ritka megszakításokkal – folyamatosan viselték a Rusz örökségének számító – és annak északi régiójában a vezető szerepet jelképező – *Vlagyimir Nagyfejedelme* címet a tatár kánok jóvoltából, azaz innenől kaptak úgynevezett *nagyfejedelmi jarlikt*. A fejedelmek presztízst a nagyfejedelmi cím birtoklása mellett ugyancsak a korai időszaktól kezdve nagyban megnövelte, hogy 1326/1328 óta folyamatosan Moszkvában székeltek a Rusz metropolitái, akik felbecsülhetetlen szolgálatot nyújtottak a fejedelmeknek abban, hogy megnövekedett hatalmi igényeiket realizálhassák. Mindkét említett esemény a *Kalita* („Pénzeszsák”) ragadványnévvel illetett I. Iván (1325–1341) uralkodásához kötődik, aki vitathatatlanul a moszkvai fejedelemség felemelkedésének megalapozója volt. Iván, a városában székelő metropolita titulusát utánozva – bár a metropoliták Moszkvában laktak, a 15. század közepéig mégis a *Kijev és egész Rusz metropolitája* címet viselték –, illetve Mihail tveri fejedelem (1305–1317) példáját követve, hamarosan kibővítette frissen elnyert nagyfejedelmi címét, és a *Vlagyimir és egész Rusz Nagyfejedelme* (*Velikij Knyaz Vlagyimirszkij vszeja Ruszi*) titulust kezdte használni. Valószínű, hogy ez politikai aspirációt tükrözött: az egykori Rusz egész területe feletti hatalom igényét. Ebben ugyan korlátozta őt és utódait a tatár uralom, de a tatárokkal pragmatikus viszonyt ápoló moszkvai fejedelmek ügyes politikát folytatva jelentős területgyarapodást és presztízsnövekedést értek el 1462-re.

A Moszkvai Fejedelemség területe, amely 1300 táján körülbelül 47 ezer négyzetkilométer lehetett, 1462-re már több mint kilencszerezére, körülbelül 430 ezer négyzetkilométerre növekedett.⁴ Erre az időre a tatároktól való függés is lazult, főként annak köszönhetően, hogy az Arany Horda 1431–1466 közt kisebb-nagyobb kánságokra esett szét. Éppen ekkoriban regnált a Moszkvai Fejedelemség másik kulcsfontosságú uralkodója, III. Iván apja, II. Vaszilij (1425–1462). Egyes vélemények szerint Vaszilij 1448-ban anélkül tette meg társuralkodójává és örökösévé a mindössze 8 éves Ivánt, hogy kikérte volna ehhez a tatárok jóváhagyását. III. Iván tehát, mint mondtuk, az első olyan uralkodó lehetett, aki hatalomra lépésekor nem kért és nem kapott megerősítést a tatár kántól, apjától pedig nemcsak ideológiai tekintetben, de a valóságban is jelentősen megerősödött uralkodói hatalmat örökölt.

A körülbelül 1300–1462 közti időszakban végső soron a Rusz egykori területén, de már jóval annak végleges felbomlása után (!) létrejött Moszkvai Fejedelemség volt az, amelyik sikeresen vívta ki magának a vezető szerepet a Rusz egykori fejedelemségei közt – anélkül persze, hogy az egykori Rusz területének nagyobb részét magának mondhatta volna. A részekre bomlott Rusz fejedelemségeit ugyanis nyugaton a 14. században főként Litvánia, illetve részben Lengyelország kebelezte be, a többi területen pedig 1240 után különböző mértékben a tatár fennhatóság érvényesült. A Rusz és a Moszkvai Fejedelemség közti kontinuitásproblémát Font Márta megállapításával világíthatjuk meg, amely egyúttal előrevetíti azt a problematikát is, amelyet *dinasztikus narratíva*, illetve (R. Wortman nyomán) *államnarratíva* elnevezések alatt tárgyalok a későbbiekben: „A moszkvai hatalmi központnak főleg 1462 után volt szüksége arra, hogy hatalmának múltbeli legitimációját megalkossa. Ezt szolgálta az egyház által megfogalmazott kijevei örökség gondolat, amelynek *egyetlen valós alapját a dinasztia származása jelentette.*”⁵

⁴ SZVÁK 1997, 102.

⁵ FONT 2007, 137. (Kiemelés: S. E.)

III. Ivánra és utódaira várt a feladat, hogy további fejedelemségek bekebelezésével és Moszkvához csatolásával⁶ (mint például 1478-ban Novgorod elfoglalásával, amelynek révén Moszkva több mint kétszeresére növelte területét, továbbá 1485-ben a régi rivális, Tver, 1510-ben pedig Pszkov okkupálásával), majd a felbomlott Arany Horda jelentősebb kánságainak meghódításával (1552: Kazanyi Kánság, 1556: Asztrahanyi Kánság, 1581: Szibériai Kánság, utóbbi végleg megnyitotta az utat a gigantikus birodalmi terjeszkedés előtt Ázsia felé) kikovácsolják *Oroszországot* (*Rosszija*) területét.

A moszkvai uralkodók titulátúrájában, amint láthattuk, kezdetben az *egész Rusz* (*vszeja Ruszi*) megnevezés szerepelt. A 16. században azonban a latin kultúrkörrel (jelen esetben elsősorban a lengyelekkel) való diplomáciai érintkezés hatására elterjedt a *Rusz* latinosított változatából, azaz a *Russiából* képzett *Russzija/Rosszija* alak, és ebben a formában a 17. század során vált az uralkodói titulátúra részévé. Ugyanakkor az 1547-es cári koronázás következtében megjelent az ország új hatalmi állását tükröző *Rosszijszkoje Carsztvo* (*Orosz Cárság*) megnevezés is.⁷ A *Rosszija* és a *Rosszijszkoje Carsztvo* a 16. század végétől a cár által uralt különböző területek összességére vonatkozott.⁸ Használták továbbá ebben a jelentésben a *goszudarsztvo* (a 15–16. században *goszpodarsztvo* alakban volt ismert)⁹ szót magukban foglaló összetételeket is, úgymint a *Rosszijszkoje goszudarsztvo* vagy (ritkábban) a *Vszjerosszijszkoje goszudarsztvo* terminust.¹⁰ Végül pedig a 17. század elejétől, az uralkodói titulátúra kivételével, minden más megnevezésnél gyakoribb lett a forrásokban a *Rosszija* szinonimájává váló, de már a 16. században is használt *Moszkovszkoje goszudarsztvo*, amelyet most az egyszerűség kedvéért fordítsunk a *Moszkóvia* elnevezéssel. Az 1649-es törvénykönyvben Alekszej cár (1645–1676) titulusa pedig így szerepel: *Uralkodó (Goszudar), Cár, Alekszej Mihajlovics Nagyfejedelem, egész Oroszországot (vszeja Russziji) Autokrátora (Szamogyerzsec)*.

Oroszország modern megnevezése és pontos írásmódja, a *Rosszija*, a 18. század elejétől, Nagy Péter (1682/89–1725) uralkodásának időszakától honosodott meg az orosz nyelvben a 18. század folyamán, és máig fennmaradt. Manapság, ahogy az 1993-as hatályos orosz alkotmány is kimondja, a *Rosszija* hivatalosan a *Rosszijszkaja Fegyeracija* (*Oroszországi Föderáció*) szinonimája. Péter uralkodásának a 18. századra eső időszaka fontos változásokat hozott a névalak írásmódjában is. „Ha a század elején még bevettnek számítottak a különböző variánsok és írásmódok, mint például a *Roszija*, *Rosszia*, addig a század közepére a *Rosszija* verzió lett a domináns.”¹¹ Ugyanakkor a *Rosszija* a hivatalos kormányzati retorikában is teret nyert, olyan hivatalos megnevezések helyettesítőjeként, mint a *Rosszijszkoje goszudarsztvo* vagy az ugyancsak *Vszjerosszijszkaja Imperija* (*Összorosz Birodalom*).¹² Ez utóbbi elnevezést azonban már azelőtt is használták, hogy Péter

⁶ Ezt a 14. századtól zajló, hol békés, de leginkább erőszakos folyamatot a 15–16. századi narratív források eufemisztikusan „az orosz földek összegyűjtésének” nevezték.

⁷ TYIHOMIROV 1973, 14–17.

⁸ TYIHOMIROV 1973, 14.

⁹ ZOLTÁN 1987, 43–46. Minthogy sok esetben a *gszdrszto* rövidítést alkalmazták, így nem mindig lehet eldönteni, hogy melyik verzió volt valójában a teljes szóalak.

¹⁰ TYIHOMIROV 1973, 16.

¹¹ SCHIERLE 2012, 207–208.

¹² SCHIERLE 2012, 208.

1721-ben felvette az *Összorosz Imperator* (*Vszjerosszijszkij Imperator*) címet, és ezáltal az állam hivatalosan *Carsztvo* (Cárság) helyett immár *Imperija* (Birodalom) lett.

A *Rosszija* szóalak elterjedésével egy időben, a 18. század elején jelent meg és nyert jelentőséget a *rosszijanyin* neologizmus, a *Rosszija* derivátumaként, ami nemcsak a Pétert dicsőítő irodalomban, hanem a hivatalos állami dokumentumokban is szerepet kapott. Ez az új szó, bár nem „az állampolgárság új koncepcióját jelenítette meg”, ahogy Schierle írja, hanem (magát mindjárt ki is javítva hozzáteszi, hogy) az „ideális alattvalót, aki példaértékűen szolgálja az uralkodót és az orosz hazát”.¹³ A *rosszijanyin* megjelenése és használata azért volt nagy jelentőségű, mert nélkülözte a kulturális és etnikai vonatkozásokat! Lényegét ugyanis „a nagy közösséghez”,¹⁴ tehát az Orosz Birodalomhoz való tartozás képezte, mint e *birodalom alattvalója*.

Ezen a ponton elengedhetetlen rámutatni egy olyan fontos nyelvi-kulturális komponensre, amely nem érzékelhető azok számára, akik nem ismerik orosz nyelvet. Nevezetesen arra, hogy *kétféle oroszország* létezik,¹⁵ aminek bizonyítéka az orosz nyelvben meglévő *két jelző*, a *ruszskij* és a *rosszijszkij*. Ezeket mind magyarra, mind angolra stb. csak egyetlen szóval tudjuk lefordítani (*orosz*, *Russian*) – ez viszont, értelemszerűen, nem adja vissza azokat a speciális jelentésspektusokat, amelyekkel a *ruszskij* és a *rosszijszkij* bírnak. A történetileg korábban létező *ruszskij*, amely a *Rusz* szótövből ered, és már az orosz őskronika címében is megtalálható volt (*ruszskaja zemlja*, vagyis *orosz föld* alakban), eredetileg mindössze a *Ruszhoz való tartozást* jelentette, bármiféle etnikai vonatkozás nélkül.¹⁶ Később azonban módosult a tartalma: a 17. században a *ruszskij* már egyértelműen magára a *népre*, a *nyelvre*, idővel pedig a *kultúrára*, a *szokásokra*, a *mentalításra* (hozzátehetjük, hogy a 19. században már az „orosz néplélekre”) utalt, míg a *Rosszija* szóból származó *rosszijszkij* az *országra*, mégpedig *politikai értelemben*, tehát magára az *államra* (*goszudarsztvo*) is.¹⁷

Szemantikailag tehát az *orosz állam* megjelölésére nem helyes a *Russzkoje goszudarsztvo*, hanem csak a *Rosszijszkoje goszudarsztvo* összetétel, mint ahogy az *orosz nyelvre* csak a *ruszskij jazik* verzió a megfelelő. A *rosszijszkij* jelző tehát nem hordozott semmiféle olyan jelentésspektust, amely etnikai vonatkozású lett volna: az adott politikai kerethez való tartozást jelölte és jelöli ma is. A *rosszijanyin* pedig a múltban az Orosz Birodalom (*Rosszijszkaja Imperija*) *alattvalójára*, a jelenben pedig az Oroszországi Föderáció (*Rosszijszaka Fegyeracija*) *állampolgárára*¹⁸ vonatkozik, bármilyen etnikumhoz vagy nemzetséghoz tartozott/tartozik is az illető. A *Rosszija* alak állandósulása, valamint a *rosszijanyin* neologizmus megjelenése és elterjedése véleményem szerint szintén fontos részét képezte annak az összetett folyamatnak, amelyet az államfogalom oroszországi kialakulásának nevezhetünk, és amelyben Nagy Péter uralkodása játszott meghatározó szerepet.

*

¹³ SCHIERLE 2012, 225.

¹⁴ SCHIERLE 2012, 225.

¹⁵ HOSKING 1998, xix.

¹⁶ FONT 2015, 273.

¹⁷ HOSKING 1998, xix.

¹⁸ E terminusnak a szocializmus idején a Szovjetunióban a *szovjet* jelző feleltethető meg értelmileg, amely szintén nem hordozott etnikai tartalmat.

Jelen könyv az orosz hatalom- és államfogalom kérdését oly módon tárgyalja a jelzett időintervallum tekintetében, hogy a nyugati keresztény kultúrkörben ekkor kialakuló modern államfogalmat, illetve annak keletkezéstörténetét nem kifejezetten normatívaként, hanem sokkal inkább viszonyításként alkalmazza a kifejtés során. A viszonyítás maga azonban elengedhetetlen, tekintettel a főként 1700 után beköszöntő nyugatosítás kormányzati politikájára, amelynek következtében a hatalomra vonatkozó orosz szókészlet számos új elemmel gyarapodott az átvételek révén, és új, korábban ismeretlen politikai fogalmak jelentek meg: így például az államfogalom szempontjából kulcsfontosságú szuverenitás.

Általánossá vált továbbá a 18. század elejétől a *goszudarsztvo* szó mindenféle jelző nélküli használata a hivatalos dokumentumokban, amely terminus az állam mai megfelelője lett az orosz nyelvben. Nyugati hatásra megjelent továbbá Oroszország női alakban való képi ábrázolása is: mind királynéként (Péter pecsétje például azt ábrázolja, hogy a cár egy kötömbből kifaragja Oroszországot, mint ahogy a mitológiai Pügmalión tette Galateával), mind Minervaként (Péter ábrázolása a Minervaként megszemélyesített Oroszország társaságában festményen és metszeten). Az itt jelzett allegorikus megszemélyesítéseknek és azok publicitásának különösen nagy jelentősége volt az orosz államfogalom artikulálódása szempontjából, minthogy segítették az uralkodó személyének és az állam fogalmának elválasztását egy olyan kultúrkörben, amelyben ez a megkülönböztetés 1700 előtt meglehetősen csökevényesen érvényesült, de ahol a képiség alapvető volt az ikontisztelethez kifolyólag.

A politikai fogalmak átvétele során azonban az orosz közegben az eredeti jelentés sok esetben módosult, ha pedig normatívaként alkalmazzuk e fogalmakat, akkor azt kell mondanunk, hogy torzult. A viszonyítás európai perspektívája ugyanakkor nemcsak a speciális orosz jelentésváltozások feltárásában áll egy-egy releváns terminus esetében – meggyőződésem, hogy a modern államfogalom keletkezéstörténetének vázlatos bemutatása önmagában is érthetőbbé teszi az államfogalom oroszországi történetét azzal, hogy rámutat, milyen hosszú volt ez a folyamat Nyugaton is. Ebből kifolyólag elengedhetetlen lesz, hogy röviden összefoglaljam erre vonatkozó korábbi eredményeimet.

A komparatiztika mellett az elemzés másik fő metodikai pillérét a forrásközpontúság képezi, minthogy nélkülül aligha lehetne sikeres e vállalkozás. Az orosz források mennyiségének és típusainak kiválasztását a kutatás profilja (államelméleti alapkutatás) és terjedelmi korlátok egyaránt behatárolták. A forrásközpontúság szempontjából így, értelemszerűen, különösen nagy hangsúlyt kap a 18. században az *állam* jelentést felvevő orosz szó, a *goszudarsztvo* 15–17. századi jelentésének feltárása,¹⁹ minthogy a terminus megléte ezekben az évszázadokban nem keverendő össze magának az *államfogalomnak* a létezésével. Orosz viszonylatban ugyanis az *állam* esetében a *szóhasználat* és a *fogalom* közti kapcsolat kérdésének – vagy talán helyesebb *nyelvi-fogalmi interferenciának* nevezni jelen esetben ezt a jelenséget – azért van különleges jelentősége, mert az orosz *goszudarsztvo* szó a *goszudar* származékszava, utóbbi viszont *úr/uralkodó* értelemben volt használatos. Ezáltal pedig az *állam* fogalma nemcsak személyes, hanem monarchikus konnotációt nyert az oroszok számára, amikor az államra a *goszudarsztvo* szót kezdték használni.

¹⁹ Amint arra már Zoltán András kutatásai alapján utaltam, a *goszpodarsztvo* alak volt a korábbi: a *goszudarsztvo* változat a 16. században keletkezett *goszudar* szóból alakult ki (ennek jelentését részletesebben lásd a későbbiekben), és a 17. század elejére már meg is honosodott (ZOLTÁN 1987, 46.). Az alaktan azonban nyelvtörténeti, nem pedig szemantikai jellegű probléma, így számunkra a továbbiakban nem lesz jelentősége.

A nyelvi-fogalmi problematika az állam esetében ugyanakkor nemcsak Oroszország esetében, hanem európai viszonylatban sem kerülhető meg. Arról van szó, hogy igen hosszú, századokban mérhető folyamat volt, amíg az állam modern, kora újkorban kikristályosodó fogalmát szabatosan vissza lehetett adni egy-egy konkrét terminussal, még azon országok nyelvében is, amely országok az államfogalom kialakulásában élen jártak. Az angol *state* vagy az *état* más jelentéstartalommal már léteztek évszázadokkal azelőtt, hogy az állam modern fogalma megszületett volna a 17. században, illetve hogy erre konzekvensen a *State*, *État* terminológiát alkalmazták volna. Elegendő csak Hobbes szóhasználatát felidézni, akinek *Leviatán* (1651) című művét a modern államelmélet úttörőjeként tartják számon. Hobbes az államra két korabeli angol szót használ, egyúttal pedig egy példát ad arra is, hogy milyen latin terminussal próbálták a fogalmat visszaadni: „[a] művészet teremtette meg a Commonwealthnek vagy State-nek (latinul Civitasnak) nevezett nagy Leviatánt.”²⁰

²⁰ A magyar fordításban ugyan a *commonwealth* „népközösségként”, a *state* pedig „államként” szerepel, de zavaró, és jelen céllal éppen ellenkező lett volna, ha itt magyar megfelelőket adok meg (HOBBS 1999, 69–70.).

Bevezetés

Mínthogy e könyv „a jó kormányzás megalapozása” jegyében folyó „államelméleti kutatás” része, így érthetően a hatalom- és államfelfogás kérdéseire fókuszál, és csak érintőlegesen kíván foglalkozni azzal, amit az „állam realitásának” nevezhetünk, és amely problematikát részletesen taglaltam korábbi – *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800* című – könyvemben.²¹ Ebben az európai államfejlődés gyakorlatának, fő trendjeinek bemutatása mellett széles teret kapott magának az állam fogalmának a kialakulása is. Többek közt olyan kérdéseket vizsgáltam, hogy vajon az állam fogalma mennyire használható, vagy releváns-e egyáltalán a 15. század előtti európai politikai gondolkodás, illetve a politikai szerveződések vizsgálatára, továbbá, hogy mikortól beszélhetünk magáról a modern államfogalom megjelenéséről?

A könyv integráns részét képezte ugyanakkor az állam metaforáinak (például az emberi test) és részben allegorikus megszemélyesítésének (például az állam női alakban történő megjelenítése) írott forrásokban való előfordulása, és ezzel szoros kapcsolatban az állam képi ábrázolása, azaz *ikonográfiája* is. Mindezek fontos elemei az államról való gondolkodás megértésének, ám sokszor nem kapnak megfelelő teret a feldolgozásokban. A metaforikus, allegorikus szempont kidomborítása azért fontos, mert az államról többnyire „antropomorfikus módon beszélünk”: ebben az értelemben pedig az állam „test, személy és aktor”.²² Miért is van ez így? „Az állam láthatatlan. Meg kell *személyesíteni*, mielőtt láthatóvá válik, *szimbolizálni* kell, mielőtt szerethető lesz, *el kell képzelni*, mielőtt *fel lehet fogni*.”²³

Az az elképzelés, hogy az állam egy *test*, illetve *személy*, középkori eredetre vezethető vissza, míg az állam mint *aktor* felfogás kialakulásában a reneszánsz politikai gondolkodás játszott döntő szerepet, azáltal, hogy „mind az embert, mind az államot független és önmagát irányító entitásként” kezdték értelmezni.²⁴ Valóban, a politikai közösség/állam általános latin megnevezéseként használt *respublicára* már a 13. században úgy tekintettek, hogy az *politikai test (corpus politicum)* – amely az emberi test analógiájára működik, ahol a király a fej, az egyes testrészek, szervek pedig a különböző társadalmi rendek –, de a *respublica* egyúttal *önigazgató jogi közösség (universitas)* is volt, amelyre a 13. században a *persona ficta*, *persona repraesentata*, azaz *jogi személy* kifejezéseket használták a jogászok.

Mínthogy az állam *elképezhető* volt oly módon, mint egy *test*, innentől csak egy lépés volt, hogy *elképezhető* legyen a *ráció*, az „értelem kategóriájában is”,²⁵ mivel a *fej* irányította a politikai testet. „Az állam ugyanis nem volt állam a fejedelem nélkül, a fejedelem

²¹ SASHALMI 2015a.

²² RINGMAR 1996, 440.

²³ WALZER 1967, 194. (Kiemelés: S. E.)

²⁴ RINGMAR 1996, 444.

²⁵ NEOCLEOUS 2003, 38.

pedig nem volt fejedelem az állam nélkül.”²⁶ Jól példázza ezt Giovanni Botero *Della ragion di stato* (1589) című műve, ahol az *állam (stato)* és a *ragion di stato* viszonyát ekképp határozza meg:

„Az állam [stato] stabil uralom [dominio] népek felett; az *államracionális* [ragion di stato] pedig az uralom megalapozásához, megőrzéséhez és kiterjesztéséhez szükséges eszközökre vonatkozó tudás. [...] Úgy tűnik, leginkább a megőrzéshez van köze; így hát az *államracionális* feltételez egy uralkodót és egy államot (az előbbi szinte mint alkotót, az utóbbit mint anyagot).”²⁷

Érthető tehát, hogy az allegorikus módon, női alakban ábrázolt *ragion di stato*-ról azt írja Cesare Ripa 1603-ban, hogy az „*olyanok sajátja, akik országukban vagy fejedelemségükben uralkodókká válnak*”.²⁸

Az a tény, hogy az állammal kapcsolatban gyakran használt metaforikus és allegorikus kifejezések döntően antropomorfizmusok, nem véletlen, a jelenség alapvető volt az államelmélet fejlődése szempontjából. „Az állam ugyanis már jóval azelőtt *politikai test* volt, hogy egy olyan absztrakt *jogi személlyé* vált volna, mint amilyen manapság.”²⁹ Ezért van az, hogy amikor az *államfő* vagy az állami *szervek* kifejezéseket használjuk, vagy éppen az állam problémáinak *orvoslásáról* beszélünk, akkor nem tudatosul bennünk, hogy az egyik legrégebbi és legnagyobb hatású metafora nyelvi lenyomatával állunk szemben. Ha viszont azt mondjuk, hogy az „állam bácsi” majd megold valamely problémát, akkor az állam személyként és aktorként jelenik meg, és ez esetben az allegorikus megszemélyesítést alkalmazzuk.

Amikor az államfőről és az állam szerveiről, vagy éppen az *államgépezet* működéséről szólunk, akkor *metaforikus* módon viszonyulunk az államhoz: ebben az esetben egyfajta *analógiával* élünk, valamilyen vélelmezett (funkcionális, szerkezeti vagy más) hasonlóság alapján. Legyen az összehasonlítás alapja akár *organikus* indítatású, mint például az *emberi test*, amelynek testrészei és szervei, illetve a köztük létező viszonyok és funkciók adják az analógiát, vagy éppen egy *anorganikus* dolog, mint például a *gép(ezet)*, amely alatt a kora újkorban elsődlegesen az *óraművet* értették, amelynek részei, a kerekek, rugók, huzalok szolgálnak az analógia elemeiként.

Az *allegorikus* szóhasználatban viszont az állam elsődlegesen mint *személy* és mint *aktor* jelenik meg. Az állam ebben az esetben nem „olyan, mint” (valami más élő szervezet vagy élettelen tárgy), hanem cselekszik, például eljár valamely ügyben, és éppen ezen minőségében *képviseli* valaki, tehát egy természetes személyhez hasonlóan viselkedik. Míg a metaforikus államfelfogás a *rész(ek)* és *(az) egész* relációjában mozog, addig az allegorikus államfelfogásban az állam egyetlen, oszthatatlan *entitás*. Jó példa az allegorikus (feleség) és metaforikus (fej-test) felfogás együttes alkalmazására I. Jakab angol király

²⁶ RINGMAR 1996, 445.

²⁷ Lásd: BENE 1996. (Az idézet utolsó sorát némiképp módosítottam.) Az államracionális/államérdek kérdésére lásd: SASHALMI 2015a, 95–104. Jegyezzük meg, hogy az uralkodó mint alkotó, az állam mint anyag értelmezés jelenik meg Nagy Péter már említett személyes pecsétjén, amely azt ábrázolja, hogy ő faragja ki egy kötőmből női alakban Oroszországot. Ezt részletesen lásd a könyv végén. (A kiemelések a forrásokban itt és a későbbiekben is tölem: S. E.)

²⁸ RIPA 1997, 506. (Kiemelés: S. E.)

²⁹ MUIR 1997, 232.

(1603–1625) 1604-es parlamenti beszéde, annak kapcsán, hogy 1603-tól már nemcsak Skócia (itt VI. Jakab néven uralkodott 1567-től), hanem Anglia királya is lett:

„Én vagyok a Férj, és a teljes egész Sziget az én törvényes Feleségem; Én vagyok a Fej, és ez [értsd: a sziget] az én Testem.”³⁰

Erre az időre már mindkét elképzelés, az államnak az emberi testhez való hasonlítása, valamint az államnak önálló személyként, elsősorban női alakban való elgondolása köz-helyszámra ment a nyugati kereszténységben, és nemcsak az írott forrásokban jelentkezett, hanem a képi ábrázolásokban is. Az állam női alakban való elképzeléséhez, következésképpen annak ilyenén képi megjelenítéséhez, nagyban hozzájárult az a már említett tény, hogy a jogászok a politikai közösségre (*respublica*) a 13. századtól a *persona* szót használták.³¹ Ennek jelentése ugyanis *személy*, ráadásul *nőnemű főnév* a latinban. A nyelvtani nem pedig fontos, bár nem döntő eleme volt annak a kulturális beállítódásnak, hogy a nyugati keresztény kultúrkörben már a 14. századtól (egészen máig ható érvénnyel) alapvetően női alakban személyesítették meg a politikai közösséget (akár királyság, akár köztársaság volt), majd a *natiókat*, és magát az *államot* is.³² Ez a fajta allegorikus megismerés a késő középkortól királynéként való ábrázolás formájában, a kora újkorban pedig emellett jellemzően (de nem kizárólagosan) Minerva alakjában öltött testet.

Az állam kora újkori allegorikus képi ábrázolásai megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, legalább két szempontból. Az egyik ahhoz a tényezőhöz kapcsolható, amit J. Strayer így fogalmazott meg: „Az állam főként az állam *népének szívében és elméjében* létezik. Ha ők nem hisznek abban, hogy létezik, semmiféle logikai gyakorlat nem fogja azt életre kelteni.”³³ Azaz a politikai közösséghez fűződő lojalitás – és általában véve a hozzá való érzelmi kötődés – alapvető az állam eszméjének és az állam valóságos létezésének szempontjából. Ez az érzelmi viszony államo(ka)t bomlaszthat fel és úja(ka)t hozhat létre, persze nem pusztán önmagában (lásd például az Osztrák–Magyar Monarchia esetét). Az érzelmi kötődés és a lojalitás kialakításában pedig különösen fontos volt nemcsak a nyelvi kép, hanem a vizuális ábrázolás is! Ebből a szempontból az állam női alakban való képi megjelenítésének nagy jelentősége van: a női ábrázolás különösen fontos volt egy lovagi eszmékkel átitatott kultúrkörben, és ezt vallási vonatkozások is erősítették, mint például Szűz Mária tisztelete. (Orosz viszonylatban e problematika legjellemzőbb megnyilvánulása az *Oroszország Anyácska – Matuska Rusz* – allegória!)

Az állam kora újkori allegorikus képi ábrázolásai másfelől azért különösen fontosak, mert az államról alkotott elképzelés/kép vizuális kifejeződése kulcsfontosságú az állam önreflexiója szempontjából.³⁴ Minthogy ekkor alakult ki Bodin (1576) és Hobbes (1651) művei nyomán a modern *államfogalom*, és ez a fogalom (amint arra utaltam) egyre inkább egy-egy konkrét terminushoz kezdett kötődni (*état, state*) a 17. századi Franciaországban

³⁰ MCILWAIN 1918, 272.

³¹ MAISSEN 2013, 92.

³² A kérdésre a legjobb feldolgozás: MAISSEN 2013, 76–192.

³³ STRAYER 1970, 5. (Kiemelés: S. E.)

³⁴ Az „állam önreflexiója” terminusért, valamint azért, hogy felhívta a figyelmemet ezen aspektusnak az államfogalom fejlődésében betöltött szerepére, Cs. Kiss Lajos professzornak tartozom köszönettel.

és Angliában, ezáltal a nyomtatás feltalálása új dimenziót nyitott az államfogalom számára a képi ábrázolás révén. A „kora újkor képi világa”, elsősorban a koraújkori *emblematika*, azaz a *jelkép* műfaja – az *embléma* vagy *jelkép* a 16. századtól a következő hármas standard elemből állt: (felül) *felirat/mottó*, (középen) *kép*, (alul) *magyarázat* – „hozta el a kép és a szó közvetlen összekötését”, és ezáltal „érzékileg megragadhatóvá” tette a politikai fogalmakat, így magát az állam fogalmát is.³⁵ Összekapcsolódott tehát egymással a *fogalmat jelölő terminus*, a *fogalmi meghatározás* és a *képi ábrázolás* (például nő- vagy férfialak, uralkodói jelvényekkel). Akár még Hobbes *Leviatánjának* címlapja is értelmezhető e hármasság keretében: a *Commonwealthről* (tehát az államról) ugyanis a következőt állítja a kép (a koronát viselő férfialak) feletti felirat: „Nincs olyan hatalom a földön, amely hozzá hasonlatos lenne.” Ez utóbbi kijelentés tartalmát pedig a maga a főalak és az alatta levő kazetták képei világítják meg.³⁶

³⁵ BRANDT 2007, 61.

³⁶ A címlap részletes ikonográfiai elemzését lásd: SASHALMI 2015a, 73–88.

Az európai perspektíva kérdése: Oroszország és Európa

Az Európa-fogalom és kora újkori jelentésváltozásai

Ha az orosz hatalom- és államfelfogás problematikáját európai viszonylatban vizsgáljuk, akkor szükséges röviden megmagyarázni, hogy a vizsgált időintervallumban mit értettek Európa fogalma alatt *kulturális* és *földrajzi értelemben* egyaránt. Ez a kérdés ugyanakkor már egyike azon szempontoknak, amelyek a téma kronológiai kereteinek igazolásaként is szolgálnak. Az *Európa-fogalom* ugyanis éppen a 15. század közepétől kapott jelentőséget, a 18. század elejére pedig szorosan összeforrt az államközi viszonyok rendszerével. Alapvetően ennek volt köszönhető, hogy a nyugati keresztény kultúrkör viszonyulása kezdett megváltozni az oroszokkal, vagy ahogy a 16–17. században leginkább nevezték őket, a *moszkovitákkal* és *Moscoviával* kapcsolatban. A „moszkoviták” ugyanis a nyugati keresztény kultúrkör számára „közelebb álltak a hitetlen törökökhöz, mint a magukat egyedül civilizáltak tartó” nyugati kereszténységhez tartozó népekhez, „akik viszont önmagukat egy barbár keletiben megtalált másikkal való szembeállítás révén határoztak meg”.³⁷ Ennek a szembeállításnak az alapja a 16–17. században egyértelműen az oszmán-török, illetve az orosz politikai berendezkedés természete volt, amelyet vagy despotizmusként vagy zsarnokságként határoztak meg. Nem annyira Nagy Péter nyugatosító politikája, mintsem az oroszoknak a svédek felett aratott poltavai győzelme (1709) volt az, amely azt eredményezte, hogy 1712-ben egy francia szerző már egyértelműen európai hatalomként tekintett Oroszországra egy egész Európára kiterjedő béketervben.³⁸ Miként is történt meg ez a változás?

Az *Európa* szó sikertörténete a 15. században a humanistákkal kezdődött, akik a *latin egyház országait*, tehát a nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozó népeket értették rajta, és a *Christianitas*, valamint a *Respublica christiana* szinonimájaként használták, amely utóbbit *keresztény nemzetközösségként* fordíthatunk. A humanisták azért kedvelték, mert az *Europa* egy antik szó volt,³⁹ másrészt szorosan kötődött a kereszténység védőbástyája eszméjéhez. Ennek az eszmének, amely erős volt a humanisták körében, elnevezésével ellentétben ugyanis volt kulturális tartalma is a vallási elemen túl: a humanisták az oszmán hódítókat barbárnak tartották. A *Christianitas*, *Respublica christiana* és az *Európa* szavak tehát nemcsak vallási, hanem egyben kulturális közösséget is jelöltek. Jellemző Aeneas Sylvius Piccolomini esete, aki 1434-ben *De Europa* címen jelentetett meg egy munkát, ami alatt csak a nyugati kereszténység országait értette, és aki egyben elkötelezettje volt a kereszténység védőbástyája eszméjének is. Ő volt az, aki később II. Pius pápaként (1458–1464)

³⁷ DIXON 1999, 27.

³⁸ DIXON 1999, 28.

³⁹ GUENÉE 1985, 3.

elindította az *európai* (*europaeus*) melléknevet a pályáján – de még ő is gyakrabban használta a *Respublica christiana* kifejezést, mint az Európa szót.⁴⁰

A 15. század közepén Európa még „a tudósok szava volt, egy évszázaddal később viszont a mindennapi beszéd része”.⁴¹ A 16–17. század a két szó egymás mellett élésének és küzdelmének jegyében telt, és a kereszténység összetartó erejét jelzi, hogy csak a 18. század elejére váltak archaizmusokká a közös hitre utaló olyan terminusok, mint a *Respublica christiana*.⁴² A földrajzi felfedezések, a gyarmatosítás, de főként a felekezeti megosztottságot eredményező reformáció ugyanis hosszú távon nem kedveztek az összetartozásra vonatkozó olyan kifejezéseknek, amelyek egyértelműen a vallásra utaltak. Az egyes államok külpolitikáját pedig egyre nehezebb volt összhangba hozni a felekezeti hovatartozással: ez utóbbin végül az államérdek kerekedett felül.⁴³ Érthető, hogy ezek az okok előtérbe tolták a közös hitre nem utaló, fogalmilag mindinkább szekularizálódó és egyben politicizálódó Európa szót. A 17. század végére Európa már azt jelentette, hogy a kontinens szuverén államokból áll, közöttük pedig hatalmi egyensúly érvényesül. Az 1713-as utrechti béke, amely az utolsó olyan békeszerződés volt, ahol a közös hitre (mint az összetartozás alapjára) utaló kifejezések szerepeltek (például *Respublica christiana*), már a *hatalmi egyensúly* létében látta „Európa szabadságát és biztonságát”.⁴⁴ A hatalmi egyensúly elvével igazolta, hogy Franciaország és Spanyolország királyságai soha nem egyesülhetnek egyazon koronás fő alatt.

Az itt leírt folyamatokkal párhuzamosan azonban egy másik tendencia is érvényesült. A földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás következtében Európa a kortársak számára a „kulturális és politikai exkluzivitás, végül pedig a felsőbbrendűség” kifejezője lett, beleértve a politikai dominanciát is, amit jól mutattak azok a térképek, „amelyek Európát mint a kontinensek királynőjét” személyesítették meg, a kontinens földrajzi kontúrjai rajzolván ki a nőalak körvonalait.⁴⁵ Ezt a létező felsőbbrendűségi tudatot fogalmazta meg egy angol szerző a 17. század elején ekképpen: „Európa kvalitásai meghaladják méreteit, míg az utóbbi tekintetében a legkisebb, az előbbi tekintetében viszont a legjobb a világon.”⁴⁶

Európa az oroszok szemszögéből

Mivel az Európa-fogalom – a vallási-kulturális helyett – egyre inkább politikai és civilizációs töltetűvé vált, így idővel jelentőségre tett szert olyan területek számára is, amelyek korábban teljes közömbösséget mutattak az iránt, hogy földrajzilag részei-e Európának, vagy nem. A „földrajzi tér ideologikus konstruálása”⁴⁷ történt meg a 18. század első felében Oroszországban, amikor az oroszok számára is fontossá vált az Európához való tartozás. A nyugati geográfusok számára Európa és Ázsia határa keleten, a görögöktől örökölt fel fogás eredményeként, a 18. század előtt még mindig a Don folyó volt: ezt azonosították

⁴⁰ HAY 1957, 86–87., 96.

⁴¹ GUENÉE 1985, 3.

⁴² HAY 1957, 96., 115–116.

⁴³ SASHALMI 2015a, 231.

⁴⁴ SASHALMI 2015a, 234.

⁴⁵ BASSIN 1991, 3.

⁴⁶ BASSIN 1991, 3.

⁴⁷ BASSIN 1991, 1.

a középkori térképek a görögök által Tanaisznak nevezett folyóval.⁴⁸ Ezt az elképzelést vették át aztán a középkori nyugati térképek, és bár a 16–17. században Nyugaton világossá váltak a görögök térképészeti hibái, ezáltal pedig az is, hogy a Don egyáltalán nem képez olyan választóvonalat, mint ahogy azt a görögök gondolták, mindazonáltal a Don mint *földrajzi határvonal* létét mégsem kérdőjelezték meg.⁴⁹

Ami az oroszokat illeti, ők a 18. század előtt néhány kivételtől eltekintve nem mutattak érdeklődést sem Európának mint földrajzi fogalomnak a használata, sem azon felsőbbrendűség iránt, amelyet az Európa-eszme képviselt.⁵⁰ Az orosz területekre érkező nyugatiakat a 16. századig összefoglaló néven csak „latinoknak” nevező oroszok a 13. századtól már ellenségesen viseltettek az általuk eretnekeknek tartott katolikus keresztényekkel szemben – az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy a katolikusok az ortodoxokat *schismaticusoknak*, azaz szakadároknak tartották a nagy egyházszakadás (1054) után. A lengyelek részéről pedig a 16. század végére a kereszténység védőbástyája-eszme az oszmánellenesség mellett oroszellenességgel bővült ki, különösen a livóniai háború (1558–1582) hatására.

Az a kisszámú kozmográfiai leírás, amely a 16–17. századi Oroszországban született, alapvetően a nyugati szerzők műveire támaszkodó kompiláció volt, s hűen követte azt a konvenciót, amely a Don folyót tüntette fel Európa keleti határáként.⁵¹ Ennek következményeként viszont a 17. században immár két kontinenst magában foglaló Orosz Birodalomnak csak egy csekély része feküdt a földrajzi értelemben vett Európában, de az orosz térképek készítői számára e tény „teljességgel közömbös volt”.⁵² Más volt a helyzet azonban az Oroszországba érkező nyugati utazók esetében, akik „ennek a dolognak meghatározó jelentőséget tulajdonítottak, és nem is feledkeztek meg arról, hogy megemlítsék” a Don jelentőségét.⁵³

A 18. században maguk az oroszok voltak azok, akiknek kiemelt jelentőségű lett az Európát és Ázsiát elválasztó földrajzi határvonal, és az *Urál-hegységig* tolták ki Európa keleti határát. Ez azzal magyarázható, hogy Nagy Péter idején fontossá vált annak bizonyítása, hogy Oroszország is Európa része. Radikális változáson ment át tehát Oroszország földrajzi helyzetének megítélése: a cár és ideológusai számára Európa immár azt az exkluzivitást, felsőbbrendűséget képviselte, amely régóta sajátja volt a nyugati szemléletnek.⁵⁴ Péter Európa felé való elkötelezettségét legjobban talán a julián naptár és az új időszámítás 1700-tól érvénybe lépő bevezetése – korábban az oroszok bizánci hatásra nem Krisztus születését, hanem a világ teremtésének feltételezett időpontját tekintették az időszámítás kezdetének, amely esemény a bizánci kalkuláció szerint 5508 évvel előzte meg Krisztus születését –, valamint az új, nyugati mintára épült főváros, Szentpétervár mutatta. Az érem másik oldala azonban a megváltozott hatalmi helyzet volt: Oroszország ugyanis nagyhatalommá nőtt ki magát Péter alatt, és egyúttal integrálódott az európai diplomáciai hálózatba is.

Péter reformjainak egyik fő képviselője, a történetíró és geográfus Vaszilij Tatyiscsev (1686–1750) már az új szellemben nyilatkozott Európáról az 1730-as években: szerinte

⁴⁸ BASSIN 1991, 2.

⁴⁹ BASSIN 1991, 2–3.

⁵⁰ BASSIN 1991, 4–5.

⁵¹ BASSIN 1991, 4.

⁵² BASSIN 1991, 4–5.

⁵³ BASSIN 1991, 5.

⁵⁴ BASSIN 1991, 5.

Európa mind anyagi, mind tudományos téren, mind pedig erejét és dicsőségét tekintve „kétségtelenül uralja” az egész világot.⁵⁵ A politikai és kulturális identitás irányultságában bekövetkezett radikális váltás természetesen kihatott az oroszok földrajzi „önképére” is: ebben az összefüggésben „kapott különleges jelentőséget az a tény, hogy Oroszország két kontinensen terült el”.⁵⁶ A birodalmat alkotó területegyüttest az európaiság felsőbbrendűségének nézőpontjából szemlélve úgy értelmezték, hogy az alapvetően nem különbözik az európai hatalmak (Spanyolország, Anglia stb.) birodalmaitól, amelyeknek anyaországa a földrajzi, egyúttal a civilizált világot is jelentő Európában fekszik, míg gyarmataik az Európán kívüli földrészekben.⁵⁷ Az Orosz Birodalom tehát két kontinensen terül el, Európában és Ázsiában, a különbség pedig az említett európai országok és Oroszország közt csak annyiban van, hogy fejlettebb, civilizáltabb részeit, tehát az európai területeit nem óceánok választják el a fejletlenebb ázsiai részekről.⁵⁸ Ez a szemlélet természetesen Európa keleti határának keletebbre való tolódását eredményezte: immáron nem elégedhettek meg az oroszok a Don képezte határvonallal, lehetőleg minél nagyobb területet kellett Oroszországból Európa részének nyilvánítani. E kezdeményezés szintén Tatyiscsevtől jött, aki a Don folyó helyett az Urál-hegységet javasolta, mint „természetes” és „sokkal megfelelőbb” határt, az Uráltól délre pedig a Kaszpi-tengerbe torkolló Urál folyó mentén húzta meg Európa és Ázsia új választóvonalát.⁵⁹ Tatyiscsev számára ugyanakkor a birodalom európai és ázsiai részei alapvetően elkülönültek egymástól, mindössze a közös politikai kerethez való tartozás fogta egybe a két részt.⁶⁰ A 18. század második felében a Tatyiscsev által javasolt határvonal általánosan elfogadottá vált Oroszországban,⁶¹ majd a napóleoni háborúk után Nyugaton is. Ezzel honorálták Oroszországnak azt, hogy döntő szerepet játszott Napóleon hatalmának megdöntésében.⁶²

Oroszország és az európai államrendszer: a nemzetközi jog kezdetei Pjotr Pavlovics Safirov munkájában

Nagy Péter halálakor (1725) Oroszország már egyértelműen nagyhatalom volt, amit jól mutatott, hogy az 1721-ben felvett *imperator* címet a legtöbb európai udvar néhány éven belül elismerte – egy emberöltőn belül pedig így tettek a kor nagyhatalmai is. Sőt, Péter már annak is szükségét érezte, hogy hivatalos értekezést írasson orosz nyelven Pjotr Pavlovics Safirovval azt megindokolandó, hogy az északi háború (1700–1721) *igazságos háború* az oroszok részéről. Ez lett az első olyan orosz írás (1717), amely a *nemzetközi jog* kategóriájába sorolható – ezáltal pedig egy további érv az általam követett kronológia mellett, nevezetesen, hogy az orosz államfogalom tárgyalását Péter halálával zárjam.

⁵⁵ BASSIN 1991, 5.

⁵⁶ BASSIN 1991, 5.

⁵⁷ BASSIN 1991, 5.

⁵⁸ BASSIN 1991, 6.

⁵⁹ BASSIN 1991, 6.

⁶⁰ BASSIN 1991, 6.

⁶¹ BASSIN 1991, 7–8.

⁶² HAY 1957, 125.

Safirov szóhasználata jelzésértékű, annak ellenére, hogy a mű jelentősége a nemzetközi jog vonatkozásában csak orosz viszonylatban tekinthető mérföldkönek. Safirov szerint Oroszországot Péter úgy kiművelte és olyan dicsővé tette uralkodásával, hogy:

„[H]abár néhány évtizeddel ezelőtt az Orosz népről és Államról (o Rosszijszkom narogye⁶³ i Goszudarsztve) a többi Európai államban úgy vélekedtek és írtak, mint az Indiai és Perzsa és más népekről, amelyek Európával valamiféle kereskedelemről eltekintve semmiféle kapcsolatban nincsenek, [...] sőt még az Európai népek közé is aligha sorolták, most pedig Európa legeldugottabb részében sincs olyan dolog, amelyben vagy Ő Cári Felsége jóindulatára vagy szövetségére ne törekednének, vagy arra, hogy óvatosságból és a biztonság okán ne kerüljenek szembe vele.”⁶⁴

Safirov sorra veszi Péter érdemeit, a hadseregnek és a flottának szentelve legnagyobb teret, de megemlíti az idegen nyelvek oktatásának bevezetését, a könyvnyomtatás fellendítését, továbbá a művészetek pártolását és új kézműves mesterségek meghonosítását is – e két utóbíróról úgy nyilatkozva, hogy azok az „Állam haszna érdekében” történtek.⁶⁵ Ugyanakkor kiemeli, hogy a háború ellenére sem feledkezett meg Péter a jó kormányzás szükségességéről. Ezt bizonyítják az általa „mostanság újonnan felállított kollégiumok, amelyeket az *Állami bel- és külügyek intézésére* hozott létre más *policiális (avagy jól berendezett) államok* példája és mintája alapján [po obrazu i prikladu polityizovannih (ili pravilno raszpolozsennih) Goszudarsztvi] [...] az *Állam haszna érdekében*”.⁶⁶

A „policiális állam” egy kortárs nyugati *terminus technicus* átvétele (*Polizeistaat*), és hasonlóan az igazságos háborúra vonatkozó korabeli kritériumokhoz (ezt lásd később), szintén *civilizációs fokmérő* volt a korban, minthogy nem „rendőrállamot” jelentett. Ahogy azt Safirov zárójeles magyarázata is mutatja, a *jól kormányzott, jól szabályozott/berendezett* európai államokra használt kifejezés volt. A *polícia (policey, Polizei)* alatt ugyanis ekkoriban nem a rendőrséget értették, hanem egy kormányzati filozófiát és gyakorlatot, amelynek lényege az alattvalók életének mindenre kiterjedő, rendeletekkel való szabályozása volt, mégpedig „nem annyira az egyéni haszonnak, mint inkább az államnak, mint egésznek a nagyobb haszna érdekében”.⁶⁷ A korábbi, skolasztikus felfogással szemben, amely szerint a közjót nem annyira megteremteni, mint inkább megőrizni kell, a „jól szabályozott/berendezett állam” a közjót már tudatos uralkodói politikával próbálta létrehozni. Péter 1724-es manifestumában világosan ki is nyilatkoztatta: „[a] *polícia* lelke a polgári létnek és minden jó rendnek, és alapvető támasza az emberi biztonságnak és kényelemnek.”⁶⁸

Mindebből világosan látható, hogy az *állam jellege*, valamint az *államok közti viszonyok* kérdése Péter idejére alapvető lett az oroszok számára. Safirovot Péter már 1714-ben megbízta a címben szereplő mű megírásával, amely 1716-ban készült el, és 1717-ben adták ki. „A munka Péter felügyelete alatt folyt, aki megszerkesztette azt, befejező részét pedig

⁶³ Figyelmet érdemel az államiság terminológiájának túltengése szempontjából, hogy szemantikailag a *rosszki* melléknév lenne a helyes a *narod* mellett, minthogy a *népről* esik szó!

⁶⁴ SAFIROV 1717, 2.

⁶⁵ SAFIROV 1717, 4–6.

⁶⁶ SAFIROV 1717, 6.

⁶⁷ DIXON 1999, 80.

⁶⁸ ANYISZIMOV 1989, 352–353.

ő maga írta.”⁶⁹ 1719-ben és 1722-ben újabb orosz kiadásra került sor, 1723-ban pedig angol fordításban is megjelent. Mindeközben német nyelvre is lefordították, majd valamikor 1718 és 1721 közt publikálták – e változatból készült az angol fordítás is.⁷⁰ Az 1722-es orosz kiadás propagandisztikus célja világos a kiadás nagyságrendjéből: több mint 20 ezer darabot nyomtattak belőle, ami többszörösen meghaladta azt a néhány ezres példányszámot, amely a jól eladható, egyszerű kiadványok (például kalendáriumok) esetében szokásos volt.⁷¹

Safirov írása egyértelműen azt célozta, hogy bizonyítsa: Oroszország *Európa* része, azaz tagja a *keresztény* országok *civilizált* közösségének, amelyben a tagoktól azt várták el, hogy egy általánosan elfogadott normát, a *ius gentium* előírásait kövessék a hadviselésben.⁷² „Ennek a jognak a lényegi magja a háború korlátozása és szabályozása volt.”⁷³ A kora újkori európai államok ugyanis alapvető jelentőséget tulajdonítottak az *igazságos háború* kérdésének. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindig tiszteletben tartották volna annak morális és jogi elveit, „de mégis volt legalább egy közös dolog minden európai háborúban: az államok kínszenvedtek arra, hogy nyilvánosan igazolják az adott háború jogos voltát”.⁷⁴ Ezt Péter idején már Oroszország sem kerülhette meg, ha azt akarta, hogy ne barbár hatalomként tekintsenek rá a kortársak.⁷⁵ „Meg kellett győznie Európa többi részét, hogy nemcsak keresztény volt, hanem egyben civilizált hely is.”⁷⁶ Három kulcsszó, az *Európa*, a *keresztény*, a *civilizált*⁷⁷ lépten-nyomon előfordul a műben, bizonyítandó Oroszország kulturális hovatartozását. (A negyedik terminus ebben a kontextusban a már említett *jól szabályozott/berendezett állam* volt.)

Safirov írása alapvetően abba a műfajba tartozott, amelyet a történészek a „háború legitimálása” néven emlegetnek, és amely a 16. században jelent meg a nyomtatás elterjedéséből eredő szélesebb olvasóközönség kialakulásával – a műfaj aztán általánossá vált a 17–18. században.⁷⁸ Oroszország egészen Péterig nem fordított figyelmet erre, minthogy nem érdekelte a kulturális értelemben vett Európához való tartozás, másrészt nem is volt olyan nyelvi és intellektuális kapacitása, amely egy ilyen kihívásra megfelelő választ tudott volna adni.⁷⁹ A lengyelekkel folytatott livóniai háború idején viszont a lengyel propaganda (amint arra már utaltam) a kereszténység védőpajzsának eszméjét kibővítette, és az oszmánok mellett immár az oroszok elleni harcban is sikerrel alkalmazta azt.⁸⁰ Svédország az egyik mestere volt a nyomtatott propagandának, s a háború legitimálásának műfaját a harmincéves háború idején (1618–1648) magas szinten üzte – amikor pedig Nagy Péter hatalomra került, addigra ez „a műfaj rutinfeladattá vált az európai kormányzatok számára”.⁸¹

⁶⁹ ALEKSZEJEVA 1990, 2.

⁷⁰ CRACRAFT 2004, 185.

⁷¹ PIIRIMÄE 2007, 65.

⁷² PIIRIMÄE 2007, 63.

⁷³ PIIRIMÄE 2007, 63.

⁷⁴ PIIRIMÄE 2007, 63.

⁷⁵ PIIRIMÄE 2007, 79–80.

⁷⁶ PIIRIMÄE 2007, 80.

⁷⁷ Az orosz szövegben a *polityicsnij, polityicseszki* jelző szerepel ilyen értelemben!

⁷⁸ PIIRIMÄE 2007, 66–67.

⁷⁹ PIIRIMÄE 2007, 78–79.

⁸⁰ PIIRIMÄE 2007, 78.

⁸¹ PIIRIMÄE 2007, 67.

Safirov három pontban foglalta össze a mű tartalmi célját, amelyeket mint rendezőelvet a kifejtés során is követett:

- „1. Az igaz, fontos és törvényes, régi és új okok, amelyek miatt Ő Cári Felsége mint Keresztény Uralkodó és hazájának igaz atyja nemcsak köteles volt megindítani e háborút a Svéd Korona ellen, hanem az elengedhetetlenül szükséges is volt számára, az Orosz Birodalommal szemben ösidőktől fogva és szakadatlanul, még az ő [Péter] szerencsés uralkodására is kiterjedő békétlen és ellenséges üldöztetés miatt.
2. És hogy e háború olyanira elhúzódó folytatásában és sok emberi vér kiontásában és számos terület pusztulásában egyáltalán nem Ő Cári Felsége a bűnös, és [ezeknek] nem ő az oka, hanem senki más, mint maga a Svéd Királyi Felség.
3. Hogy a Cári Felséget e háború idején mindenféle szándékában a keresztény könyörületesség vezette, és döntő részben az összes politikai [értsd: civilizált] keresztény nép szokása szerint [po obicsaju polityicsnih hrisztijanszkih narodov] járt el, és ha talán valahol kegyetlennek mutatkozott is, akkor azt azért tette, hogy a Svéd kegyetlenséget megtorolja, melyben ő Cári Felsége csapatainak és az orosz népek része volt. Ezzel szemben Svéd részről ez a háború kezdettől és mindeztidáig nem a politikai [civilizált] népek szokása szerint, hanem mindenféle érzéketlenséggel, nem ember-ségesen folyt [...]”⁸²

E három pont nem más, mint az *igazságos háború* korabeli kritériumainak felsorolása, amelyek megfogalmazásában Pufendorf közvetlen hatása egyértelműen dokumentálható,⁸³ de érdemes rámutatni, hogy a kérdés klasszikusának, Hugo Grotiusnak a *De iure belli ac pacis* című műve éppen 1716-ban jelent meg orosz fordításban.

A *bellum iustum* korabeli általános kritériumai a következők voltak: háborút az arra *feljogosított hatóság* (*recta auctoritas*) indíthatott, *jogos ok* (*iusta causa*) alapján. Emellett alapvető volt a *helyes szándék* (*recta intentio*) is, azaz, hogy a háború célja ne menjen túl a háborús ok megszüntetésén (például az ellenség által jogtalanul elfoglalt terület visszaszerzése utáni további terjeszkedés, azaz a hódítás már nem tartozott bele ebbe). Mindezekből következett egy *hadviselési norma* is: a cél elérése érdekében a vérontás lehetséges elkerülésére vagy minimalizálására kellett törekedni, illetve a háborús helyzet megszüntetésére, ha az azt kiváltó ok megszűnt.⁸⁴

Safirov is ezeket a korabeli nemzetközi jogi normákat rendelte hozzá a konkrét szituációhoz igazát bizonyítandó és az ellenfél hivatkozási alapjait megcáfolandó.⁸⁵ A háborús okok közt, a Pétert ért személyes sérelem mellett, kezdettől kiemelt szerepet kapott Péter számára Ingria és Karélia mint ősi orosz földek visszaszerzése, amit a cár a háború idején többször is felelegetett. Safirov művében úgy fogalmaz, hogy „Karélia és Ingria avagy a Karéliei és Izseri föld az összes hozzá tartozó járással, várossal, hellyel *réges-régen* [izdrevle] *az oroszországi birodalomhoz* [vszjerosszijszkomu imperiju] *tartozott*, amit maguk

⁸² SAFIROV 1717. (Előszó)

⁸³ BUSHKOVITCH 2006, 497.

⁸⁴ PIIRIMÄE 2007, 68.

⁸⁵ PIIRIMÄE 2007, 66., 67.

a Svédok sem tagadhatnak”.⁸⁶ Nem véletlenül hangsúlyozta ezt az elemet, hiszen ez volt leginkább összhangban a nemzetközi jognak az igazságos háborúra vonatkozó korabeli elveivel.⁸⁷ Ugyanakkor ez a megfogalmazás fontos eltolódást jelez a dinasztikus igénytől a területiális szuverenitás irányába: míg IV. Iván a livóniai háború során arra hivatkozott, hogy az ottani területek ősi atyai birtokai, addig Safirovnál nem Péternek, hanem Oroszországnak volt joga a területekre.⁸⁸ Ugyanezt tükrözi a bevezetés már idézett első mondata, amely az „Orosz Birodalom és a Svéd Korona” közti háborúról beszél.

Safirov hét olyan területet érint munkájában, amelyek a korban a nemzetközi jog kategóriájába tartoztak,⁸⁹ ezek egyike éppen az előzőekben említett problematika volt: „[a]z ország történeti kontinuitása, és ebből eredően területiális jogai és igényei.”⁹⁰ Ez pedig különösen fontos az államfogalom szempontjából, mint ahogy maga a *goszudarsztvo* személytelen, jogi értelemben való használata is. Safirov érvei ugyan nem szakítottak teljesen egy korábbi normával (ahogy P. Bushkovitch állítja), amelyet az oroszok háborús okként használtak a svédek vagy a lengyelek ellen, nevezetesen az ortodoxia védelmével.⁹¹ Mindazonáltal az erre való hivatkozások már csak alárendelt szerepet kaptak a műben.

Az „orosz eszme” és az „orosz államnarratíva”

Az „orosz eszme” értelmezése és az „orosz államnarratíva” jelentése

Az *állam* és az *Európa* terminusok az orosz kormányzat részéről elsősorban Oroszország korabeli európai imázsa szempontjából váltak fontossá. A Tatyiscsev által előterjesztett új Európa-Ázsia határ, továbbá Safirov idézett munkája jól mutatják, hogy Pétertől kezdve orosz részről is alapvető lett az Európához való viszonyítás: részben Oroszország negatív európai megítélését ellensúlyozandó, részben kiemelve az orosz történelem sajátosságát. Miért van ez utóbbinak jelentősége a téma szempontjából? Filippov Szergej a 19. századi orosz eszmetörténet⁹² tárgyaló könyvében éppen az *Európához való viszonyítást* emeli ki, mint olyan tényezőt, amely meghatározója annak az egyébként általa képlekenynek és „homályosnak” minősített fogalomnak, amelyet „orosz eszmének” neveznek.⁹³ „Kétségtárgyul igen nehéz racionális vizsgálódás tárgyává tenni az »orosz eszme« (ha egyáltalán létezik ilyen) vallásos-messianisztikus felfogását, illetve az orosz nép világtörténelmi missziójáról vagy az arról szóló isteni tervre vonatkozó jóslatokat, ami sokszor valóban idealizáláshoz vezet. [...] Az »orosz eszmét« azonban másként is lehet értelmezni. A koncepció mélyén nem nehéz észrevenni azt az igyekezetet, hogy átgondolják, megértsék és értékeljék az orosz

⁸⁶ Érdekes, hogy itt Safirov, valószínűleg elírás miatt, hímneműként ragozza az egyébként másutt általa is nőnemű alakban használt *vszerosszjyszkaja imperija* kifejezést (SAFIROV 1717. [Előszó]).

⁸⁷ PIIRIMÄE 2007, 82.

⁸⁸ BUSHKOVITCH 2006, 496.

⁸⁹ CRACRAFT 2004, 188.

⁹⁰ CRACRAFT 2004, 188.

⁹¹ BUSHKOVITCH 2006, 497.

⁹² A szerző a politikai gondolkodás helyett inkább a „közéleti gondolkodás” kifejezést használja, mivel ez jobban illeszkedik az adott eszméket kifejtő írások műfaji sokszínűségéhez (FILIPPOV 2010, 13.).

⁹³ FILIPPOV 2010, 7–14.

történelem állandó, fundamentális problémáját: az Oroszország és a Nyugat komplex viszonyából, a két pólus összehasonlításából, illetve szükségszerű szembeállításából eredő konzekvenciákat.”⁹⁴

Ebben a reflexióban pedig alapvető az, amit R. Wortman nyomán „orosz államnarratíva” problematikájának hívhatunk: jelesül azok a kérdések, hogy az autokratikus hatalomnak/államnak mi (volt) a szerepe Oroszország történetében, illetve az, hogy mennyiben lehetséges a nyugati politikai modellek követése Oroszország számára.

Az „orosz államnarratíva” Nagy Pétertől datálható folyamata pedig, amint majd hamarosan látni fogjuk, alapvető szerepet játszott abban, hogy az orosz történelmet magának az államnak a története szempontjából vizsgálják. Nem véletlen, hogy az „államnarratívát” az a Feofan Prokopovics fejtette ki először, aki Péter fő ideológusa volt, és aki a nyugati politikai gondolkodás kulcsfogalmait felhasználva alkotta meg az autokrácia új ideológiáját. Az a mű pedig, amelyben a jogilag korlátlan hatalmat jogi eszközökkel (!) igazolta, egyben az említett államnarratíva alapműve is volt, és a következő címmel jelent meg: *Az uralkodó akarataának joga állama örökösének meghatározására* (1722).

Wortman szerint a mű „rögzítette a kapcsolatot a *cár korlátlan abszolút hatalma*⁹⁵ és az ország jóléte közt, ami a birodalom méretében és területi egységében tükröződött”.⁹⁶ Ezt nevezte ő az „orosz államnarratíva” intelem típusának”, és ezt a viszonyt fejezte ki a szerző által „karizmatikus” szónak nevezett *céloszty* (az 1917 utáni politikai retorikában a *célosztoszt* alak terjedt el),⁹⁷ ami *integritást, valaminek az egységét, teljességét* jelenti. Az uralkodó legfőbb feladata Prokopovics szerint ugyanis az, hogy korlátlan hatalmának birtokában alkalmas örököst jelöljön ki, ezáltal gondoskodva „*az állam egységéről és jó állapotáról* [o célosztyi i dobrom szosztosztjanyiji goszudarsztva], *mint saját házának jólétéről, azt kívánva, hogy örökösének erős hatalmat és dicsőséget hagyjon hátra*”.⁹⁸

Az államnarratíva lényegét Prokopovics már világosan kifejtette egy 1716-os szónoklatában, amelynek esszenciáját maga így összegezte:

„Milyen erőtlén volt is Oroszország *Vlagyimir halála* [1015] után,⁹⁹ mert bár nem szakadt meg az autokraták *nemzetsége* [szamogyerzsszkij rod], de az *autokrácia jogara* [szamogyerzsszkij szkipetr] *darabokra tört* (ami maga volt a monarchiának a megszakadása)! Milyen bajokat el nem szenvedett a *viszálykodástól* és a *barbár hódítástól*! És nem tudott talpra állni egészen addig, amíg *egy jogar* [értsd III. Iván] és annak *öröksége alá nem került*.”¹⁰⁰

Az 1722-es műben az intelem már egyértelműen a *goszudarsztvo* szó vonatkozásában jelenik meg, és a területi hatalommegosztás következményeit is sokkal részletesebben taglalja.

⁹⁴ FILIPPOV 2010, 10–11.

⁹⁵ Az *abszolút* jelző használata nem szerencsés: célszerűbb *jogilag korlátlan hatalomról* beszélni, mivel az abszolút hatalom, amint majd látni fogjuk, nem jelentett Nyugaton jogilag korlátlan hatalmat. Prokopovics célja pedig éppen az volt, hogy bizonyítsa: az uralkodót semmiféle törvény nem korlátozza.

⁹⁶ WORTMAN 2018, 160. (Kiemelés: S. E.)

⁹⁷ WORTMAN 2018, 161.

⁹⁸ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gverzsavi szvojeje* (1996) [1722], 234.

⁹⁹ Mivel Vlagyimir nagyfejedelem (980–1015) halála előtt a Rusz területeit fiai közt osztotta fel.

¹⁰⁰ JERJOMIN 1961, 42.

„Nagy Konstantin is megosztotta az államot [goszudarsztvo] fiai közt [...] és Nagy Vlagyimir is. [...] Sok efféle felosztást említhetnénk, úgy a *nagyobb, mint a közepes méretű államok* esetében. [...] De felemlégetvén ezeket a példákat, az *államok ilyen felosztását* [razgyelenyje goszudarsztv] nem helyeseljük; az ilyen dolgot nem helyeselhetjük, mert az *államoknak nagy kárára van* [goszudarsztvam vrednoje]: nemcsak *rendetlenséghez*, hanem *belviszályokhoz* vezet, de néha még végső pusztuláshoz is, amint azt nekünk a mi Oroszországunk hazai példája is mutatja, *amikor részekre volt osztva Vlagyimir gyermekei közt*. Bárki láthatja ezt az orosz krónikásoktól (amint erről sok külföldi is ír), hogy milyen *egyet nem értés, viszálykodás, belháborúk* ütötték fel fejüket, *Vlagyimir részörökösei közt*, aminek következtében Oroszország oly gyenge lett, hogy szegényére és szerencsétlenségére a tatár barbárság hatalma alá került. És csak a *csodás isteni gondviselésnek köszönhetjük*, hogy nem került teljes rabságba, és hogy neve nem tűnt el a népek közt. Korábbi erejét csak akkor tudta visszaszerezni és magát a barbárság igája alól felszabadítani, mígnem *szétesett részei újra mintegy egyetlen testbe* [jegyinoje tyelo] *össze nem gyűjtettek* [nye szobrani], és a *monarchikus korona által össze nem kötöttek*, amit igen bölcsen és szerencsésen, a fent említett Iván Vasziljevics Nagyfejedelem [vagyis III. Iván] vitt végbe; *ennél fogva nem helyeselhetjük az állam ilyen megosztását*.¹⁰¹

Az általam kiválasztott kronológia kezdődátuma (1462) tehát teljességgel összhangban van az „orosz államnarratíva” szempontjából kardinális elemmel, nevezetesen III. Iván uralkodásával, hiszen őt úgy állította be a 18. század elején megszülető államnarratíva, mint az autokrácia helyreállítóját. Valójában, persze, amint látni fogjuk, az autokrácia kiépítése fűződik a nevéhez.

Miben is áll, kicsit bővebben kifejtve, az orosz államnarratíva koncepcionális lényege?

Az orosz történelem menetének kulcsa Oroszország centralizált, monarchikus főhatalom által történő kormányzása, mégpedig annak *autokratikus* változatában: csakis az autokratikus monarchia lehet ugyanis az állam területi integritásának és a politikai egyetértésnek a záloga. Éppen ezért, ha az állam felett gyakorolt hatalmat területileg megosztják, azaz decentralizálják, az maga az autokrácia vége: ami *széthúzást* szül, amelynek következtében *belviszályok, belháborúk* ütnek fel a fejüket, ez pedig óhatatlanul az állam területi széttagolódásához vezet, ami viszont kiszolgáltatja Oroszországot az ellenséges külföldi hatalmaknak. Ez az ok-okozati sorozat képlete az államra nézve.

Az érem másik oldala viszont az a tény, hogy az autokrácia korlátozása vagy erodálódása is ugyanerre az eredményre vezet: ha a központi hatalom *egysége* megszűnik, abban az értelemben, hogy megszűnik autokratikusnak lenni, akár *jogi*, akár valamely *intézményszerű korlátozás* (tanács, parlament) által, akkor széthúzás, megosztottság keletkezik, ami ugyancsak a területi széttagolódás irányába vezet. Erre is ad kortárs példát Prokopovics, mégpedig annak kapcsán, hogy 1730-ban az előkelő udvari körök korlátozni kívánták Anna cárnő (1730–1740) autokratikus hatalmát egy tanács által, amely próbálkozás végül kudarcba fulladt. Prokopovics 1734-es írásában az orosz nép természetéből eredezteti azt, hogy miért nem jó más politikai berendezkedés Oroszország számára az autokrácián kívül:

¹⁰¹ *Pravda voli monaršej vo opregyelenyii naszlednyika gjerzsavi szvojev* (1996) [1722], 262.

„Az orosz nép természetétől fogva olyan, hogy csakis *autokratikus uralommal* [szamogyerzsavnim vlagyetyel'sztvom] lehet megtartani. Ha pedig bármilyen más uralom nyerne teret, akkor *épségben/egészben* [v célosztyi] és *jó állapotban* [dobrom szosztojanyiji] egyáltalán nem tudna megmaradni.”¹⁰²

A jogilag korlátlan hatalom, vagyis az autokrácia a garanciája tehát az állami egységnek (*céloszty*) és a nép jólétének: ugyanaz jelenik meg itt, mint az 1722-es műben, és még a terminológia is azonos.

Az államnarratíva következményei: a goszudarsztvo „felfedezése” az orosz történetírás által

Az orosz hatalom- és államfogalom európai kontextusban való értelmezéséhez és ezek történeti megértéséhez szükséges leszögezni, hogy az állam szerepének – mint az orosz történelem mozgatórugójának – hangsúlyozása, főként a 19. századi orosz történetírás terméke.¹⁰³ Ebben Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826) műve, az *Orosz állam története* játszott meghatározó szerepet: ahogy a cím is mutatja, Karamzin értelmezésében az orosz történelem egyenlő az orosz állam fejlődéstörténetével.

Az ő narratívájának középpontjában, szemben a 16–17. századi krónikákéval, már nem az orosz egyház szerepe, valamint az uralkodó dinasztia szentsége állt. Karamzin az orosz történelmet az orosz állam és az autokrácia integritásának paradigmájában értelmezte, amit összefoglalóan jól illusztrálhatunk egy, *A régi és az új Oroszországról politikai és polgári vonatkozásban* című művéből vett rövid részlettel:

„Az autokrácia, Oroszország Palládiuma. Integritása [céloszty] szükséges az ország boldogságához. [...] Két állami hatalom [értsd: a cáré és az ő hatalmát korlátozó képviseleti intézményé] egy birodalomban ugyanaz, mint két, egymást szétszaggatni kész félelmetes oroszlán egy ketrecben. [...] Az autokrácia alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre késztetni?”¹⁰⁴

Karamzin számára, amint e művének korábbi részében kifejtette, a kereszténységet felvevő (988) Vlagyimir nagyfejedelem ugyanúgy autokrata volt, mint III. Iván, aki megkezdte az egykori Rusz széttagolódott területeinek összegyűjtését, és újjáélesztette az autokráciát, ami aztán sikeressé tette Oroszországot a későbbiekben. A széttagolódás oka Karamzin szerint az volt, hogy Vlagyimir a fiai közt megosztotta a Rusz területét, és ezzel megszüntette az autokráciát.

E koncepció alapját azonban nem Karamzin, hanem – amint láttuk – Prokopovics alkotta meg a 18. század elején, majd Tatyiscsev alapvetően erre építette fel grandiózus történelmi munkáját, az *Oroszország történetét* (*Isztorija Rosszijszkaja*). Művét még Nagy Péter

¹⁰² BUGROV 2015, 494.

¹⁰³ INGERFLOM 2016, 226.

¹⁰⁴ KARAMZIN 2003, 108.

megbízására kezdte el írni, de csak Nagy Katalin (1762–1796) uralkodása idején jelent meg nyomtatásban. Tatyiscsev, osztva Prokopovics nézetét, úgy látta, hogy a központi hatalom bármiféle megosztása, legyen az akár személyi vagy akár területi jellegű hatalommegosztás, végzetes Oroszország számára. Az intelmet pedig, hogy ez elkerülendő, egy bibliai passzusban találta meg: „Ha valamely ország meghasonlik magával, az az ország nem állhat tovább fenn” (Mk 3:24).

A bomlás kezdetét ugyan Tatyiscsev nem Vlagyimirhoz kötötte, hanem a 12. század közepéhez, de a végeredmény ugyanaz:

„A Fejedelmek, akiket korábban kordában tartottak, úgy megerősödtek, hogy a Nagyfejedelmet magukkal egyenlőként kezdték kezelni, neki pedig semmi más nem maradt meg a felsősségből, csak a pusztaság címe, ereje viszont semmi nem volt, és így Arisztokrácia [Arisztokratija, azaz köztársaság: a kevesek uralma] jött létre, de rend nélküli.”¹⁰⁵

A fejedelemségek önállósodtak, azaz területi szétagolódás vette kezdetét, a tatárok pedig alávetették az orosz fejedelmeket.

„Ennek folytán az autokrácia [szamogyerzsavszto], az Orosz Uralkodók ereje és becsülete elszállt; akkor pedig a korábban alávetettségben levő Litván Fejedelmek nemcsak a Nagyfejedelmeknek való alávetettséget mondták fel, hanem a nekik való engedelmisséget is megtagadták, sok Orosz fejedelemséget, egyiket a másik után, megszerezvén magukat Litván és Orosz Nagyfejedelmeknek kezdték hívni, Novgorod, Pszkov, Polock pedig valódi Demokratikus kormányzatot vezetett be, olyannyira megsemmisítették a Nagyfejedelmi hatalmat. [...] Nagy Iván [értsd: III. Iván], ahogy mondottuk, lerázván a tatár uralmat, mintegy felélesztette a tökéletes Monarchiát [szoversennuju Monarhiju]. [...] Mindebből bárki láthatja, hogy a mi államunk számára [nasemu goszudarsztvu] minden másnál hasznosabb a Monarchikus kormányzás [Monarsszkoje pravlenyje], amely által az állam gazdagsága, ereje és dicsősége megsokasodik, a többi által pedig csökken, és elhal.”¹⁰⁶

Természetesen ez a monarchia, az autokratikus monarchia volt Tatyiscsev számára, aki tehát az orosz történelmet mint különböző kormányzati formák – (autokratikus) monarchia, arisztokrácia, demokrácia, majd újra (autokratikus) monarchia – egymás utáni váltakozásaként fogta fel. Ezzel tulajdonképpen az orosz államjogi történetírói iskola előfutárává vált.

A 19. századi orosz államjogi történetírói iskola – amely aztán olyan történészek munkásságában csúcsosodott ki, mint Szergej Szolovjov (1820–1879) vagy Konsztantyin Kavelin (1818–1885) – megjelenése tehát nem volt előzmények nélküli, és ezek a korai eszmei előzmények, amint láthattuk, éppen Nagy Péter uralkodásához köthetők. Karamzin és az államjogi iskola koncepciója azonban egyúttal szorosan kötődött a korabeli európai szellemi áramlatokhoz, nevezetesen a hegeliánus történelemszemlélethez is, amelyben az állam központi szerepet játszott.¹⁰⁷ Következésképp az orosz történészek a 19. században ettől az eszmétől vezérelve igyekeztek felfedezni az Államot (Goszudarsztvo) az orosz történelem menetében, mint annak fő alakítóját, anélkül, hogy a goszudarsztvo szó, amely

¹⁰⁵ TATYISCSEV 1767–1784, I. (2. rész) 543.

¹⁰⁶ TATYISCSEV 1767–1784, I. (2. rész) 543–545.

¹⁰⁷ INGERFLOM 2016, 225.

a 19. századra már valóban az *állam* jelentést vette fel, múltbéli jelentéseinek rekonstruálására érdembeli kísérletet tettek volna.¹⁰⁸

A *goszudarsztvo* (*goszpodarsztvo*) szót – amelynek, mint látni fogjuk, számos jelentése volt a 16–17. században (úgy mint *hatalmi pozíció*, *ország* vagy *uralkodás* stb.) – anakronisztikusan *állam* jelentéssel ruházták fel. Ezáltal pedig összemosták a szót és magát a fogalmat: azaz a *goszudarsztvo* szó előfordulása a forrásokban magának az *Állam fogalmának* (*Goszudarsztvo*) a megjelenését jelentette számukra.¹⁰⁹ Ebből pedig az is következett, hogy a hatalomfelfogás más elemeinek kárára, azokat háttérbe szorítva, más vágányra terelték az orosz hatalmi ideológia, valamint a kormányzás mechanizmusainak kutatását és értelmezését, minthogy a *Goszudarsztvo* került a fókuszba.¹¹⁰ Így tehát jogi megközelítésből vizsgálták a 16–17. századi hatalomfelfogást, holott ez a fajta attitűd és szókészlet 1700 előtt hiányzott, másrészt jogi-intézményes értelmezést igyekeztek adni a kormányzásban ugyan *de facto* valóban nélkülözhetetlen tényezőknek, mint például az úgynevezett *bojár дума* vagy a *zemszkij szobor* (országos tanácskozó gyűlés a 16–17. században), amelyek működése azonban nem öltött sem formalizált, sem jogi-alkotmányos jelleget.

¹⁰⁸ INGERFLOM 2016, 227–228.

¹⁰⁹ INGERFLOM 2016, 227–230.

¹¹⁰ INGERFLOM 2016, 229–230.

[Vákát oldal]

Az államfogalom európai perspektívája: a modern államfogalom születése

Az államfogalom középkori problematikája

Beszélhetünk-e *államfogalomról* a középkori (4–15. századi) Európában? Ha igen, akkor mikortól, illetve mikortól releváns a *modern államfogalom* elnevezés használata? A válaszok természetesen az állam definíciójától függenek. Nem célom, hogy az állam számtalan definícióját számba vegyem, csak egy-két olyan véleményt vázolok fel ehelyütt, amelyek a kifejtés szempontjából lényegesek, és amelyek alkalmasak arra, hogy a maguk történetiségében ragadják meg az államfogalom alakulását, ugyanakkor megszorításokkal az orosz viszonyokra is alkalmazhatók.

Az állam modern fogalma, Q. Skinner szerint annak elismerése, hogy létezik mind a hatalmat gyakorló személyektől, mind a kormányzottaktól elkülönülő és felettük álló „jogi, alkotmányos rend”, amely személytelen közhatalom a „legfőbb politikai hatalmat képviseli egy meghatározott terület felett”, és egyben az *állampolgári hűség* elsődleges tárgya.¹¹¹ Skinner értelmezésében a modern államfogalom körülbelül 1300–1600 közt a következőképpen alakult ki: „Az uralkodó azon kötelezettségéből, hogy fenntartsa állapotát [státusát] (state) – ami egyszerűen azt jelentette, hogy fenntartsa pozícióját – alapvető váltás következett be ahhoz a gondolathoz, hogy létezik egy elkülönült jogi és alkotmányos rend, az Államé (State), amelyet az uralkodónak kötelessége fenntartani. Ennek az átalakulásnak az egyik következménye az volt, hogy nem az uralkodó, hanem az állam hatalmát kezdték vizsgálni, mint a kormányzat alapját. Ez viszont hozzájárult ahhoz, hogy az állam megkülönböztetően modern fogalma kialakuljon: eszerint az állam a jog és a legitim erőszak egyedüli forrása saját területén, és állampolgárai hűségének egyetlen helyénvaló tárgya.”¹¹² Skinner utolsó mondata (mint ahogy azt maga jelzi is) Max Weber klasszikus államdefinícióját tartalmazza. Weber szerint ugyanis „az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertetőjegyhez – a *legitim fizikai erőszak monopóliumára* (sikerrel) tart igényt”.¹¹³

Skinner koncepciója jó alapot nyújt a kérdés tanulmányozásához, bár a kronológia tekintetében pontosításra szorul. Egyrészt azért, mert az uralkodó személyétől függetlenül létező kormányzati jogok fogalma már korábban, 1200 körül megjelent, továbbá azért is, mert Skinner túlzott jelentőséget tulajdonít a terminológiának, ami viszont az 1600 körüli időszak mint cezúra érvényességét kérdőjelezi meg. Skinner szerint „az a legbiztosabb jele annak, hogy egy társadalom magabiztosan elsajátította egy új fogalom használatát, hogy kifejlődik egy új szókészlet, amelynek segítségével az adott fogalom szabatosan kifejezhető és kifejthe-

¹¹¹ SKINNER 1978, ix–x. (Vol. I.)

¹¹² SKINNER 1978, I. ix.–x.

¹¹³ WEBER 1989, 6.

tő”.¹¹⁴ Ennek alapján a modern államfogalomról alkotott tézise igazolásának tartja azt, hogy „a tizenhatodik század végére, legalábbis Angliában és Franciaországban, a *State*, illetve az *État* szavakat első ízben kezdték használni modern jelentésükben”.¹¹⁵ C. J. Nederman szerint viszont Skinner a „túlzó nyelvi determinizmus” csapdájába esett, minthogy „a szókészlet megléte/hiánya határozza meg nála magának az eszmének vagy fogalomnak a meglétét/hiányát”.¹¹⁶ Éppen ezért az államot jelölő terminológia tisztázása is fontos.

Az állam fogalmát alkalmazni a középkori politikai szerveződések vizsgálatára véleményem szerint a korszak nagy részében nem indokolt, sőt egyenesen félrevezető. A 12. század vége előtt ugyanis sem az állam eszméjének a csírája, sem az állam realitása nem létezett. 1200 táján Nyugat-Európában azonban egy olyan politikai szerveződés *kezdetei* figyelhetők meg, amely a „szuverén területiális állam” elnevezést kapta,¹¹⁷ és amelynek történetében véleményem szerint döntő jelentőségű a körülbelül 1450–1700 közé eső időszak volt: ekkor született meg a modern állam, s maga az állam modern fogalma is. (Ez persze nem azt jelenti, hogy a mai államfogalom létrejöttéről beszélhetünk!)

A „szuverén területiális állam” kifejezés alatt azt kell érteni, hogy a legfőbb és végső politikai hatalom, azaz a szuverenitás eszméje a „területi kizárólagosság” elvével fonódik össze: vagyis a politikai főhatalom egy pontosan meghúzott határokkal rendelkező terület felett illetékes.¹¹⁸ Más megközelítésből nézve: a szuverenitás csakis horizontálisan korlátozható, mégpedig egy másik politikai főhatalom ugyancsak pontosan körülhatárolt területe által.¹¹⁹

Ebből a szempontból fontos, hogy a 14. században már elfogadottá vált a következő elv: a latin kereszténység területileg szervezett politikai közösségekből (királyságokból, fejedelemségekből, városállamokból) áll, és ezeken belül létezik egy legfelső hatalom, amely minden más külső hatalomtól független.¹²⁰ Ez az időszak azonban „még nem hozta és nem is hozhatta el a modern értelemben vett állameszme megszületését”, mindazonáltal az állam modern fogalma nem alakulhatott volna ki, „ha nem léteznek előzetesen olyan középkori eszmék és intézmények”, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy egy új kontextusban új értelmezést nyerjenek.¹²¹ Ilyen volt a *legfőbb hatalomról szóló diskurzus* már 1200 táján, valamint a hivatalból eredő jogok személytől független létezésének, illetve azok elidegenítésének kérdése: tehát az, amit – ugyancsak 1200 táján – a világi szférában a *koronaeszme* (a korona jogai) fejezett ki.

Az érett és a késő középkorban több latin szót is használtak egy független politikai közösség megjelölésére (*respublica*, *regnum*, *civitas*),¹²² de ezek közül egyik sem tudta igazán visszaadni a *területiség* és a *szuverenitás* kapcsolatát.¹²³ A késő középkor vonatkozásában mérvadónak tekinthető a szakirodalomban az a nézet, amelynek lakonikus megfogalmazását

¹¹⁴ SKINNER 1978, I. x.

¹¹⁵ SKINNER 1978, I. x.

¹¹⁶ NEDERMAN 2009, 54.

¹¹⁷ SPRUYT 1994, 3.

¹¹⁸ SPRUYT 1994, 34–35.

¹¹⁹ SPRUYT 1994, 35.

¹²⁰ D’ENTRÈVES 1967, 98–99.

¹²¹ NEDERMAN 2009, 52.

¹²² A *civitas*ra lásd korábban a Hobbestől vett idézetet!

¹²³ DUNBABIN 1988, 479.

J. Dunbabin adta: „Az első nehézség, amellyel a középkori politikai irodalom mai olvasója szembesül, egy olyan pontos, elvont főnév hiánya, amely képes az »állam« fogalmának visszaadására.”¹²⁴ Ugyanakkor a korabeli politikai írók „még ha nem is ismerték a *modern értelemben vett államot, sem az elnevezés, sem a lényeg tekintetében*, annál inkább érdekes látni az erőfeszítést, amit annak érdekében tettek, hogy megragadják azt az új politikai realitást, amely a középkor utolsó századaiban kezdett kiforrni.”¹²⁵ Éppen ezért, mélyen egyetértve Nedermannal, nem szabad azt gondolni, hogy az állam modern fogalmáról szóló fejtegetéseket nem lehet történeti perspektívából szemlélni.¹²⁶ Ugyanis a 13–16. század közti politikai teoretikusoknak „volt valamiféle államfogalmuk, amikor a szuverén kormányzatról mint alkotmányos uralomról beszéltek.”¹²⁷

A modern állam kritériumainak legcélravezetőbb felsorolását véleményem szerint A. Black adta: ő szintén támaszkodik a fejezet elején általam említett szerzőkre (Skinnert, Webert nevesíti is), de náluk bővebb és ennél fogva a történeti áttekintéshez jobban alkalmazható fogódzókat nyújt. Célszerűbb ugyanis a definíciók mellett, különösen egy történeti vizsgálatban, olyan *tipológiai elemeket* keresni, amelyek kulcsfontosságúak „egy államstruktúrában, beleértve a modern államot is”.¹²⁸ Black az 1250–1450 közti nyugati politikai gondolkodást tárgyaló művének rövid zárófejezetében (*The State*) taglalja a kérdést, világossá téve ugyanakkor, hogy csak „az állam *eszméjével*” foglalkozik.¹²⁹ Kritériumai a következők: 1. „[e]gy olyan hatalmi rend léte, amelyet politikainak nevezhetünk, és amely független más rendektől” – ezek közül is kiemelendő az egyház által képviselt hatalmi rend; 2. „[e]gy meghatározott terület és annak minden lakója felett gyakorolt hatalom”; 3. a Max Weber-i legitim fizikai erőszak monopóliuma; 4. „[a] politikai közösségen belülről származó legitimáció, amely nem valamely külső hatalom által delegált”; 5. [o]lyan hatóság megléte, amely valamiféle morális támogatást élvez az alattvalók részéről a törvény és a rend, valamint a *közjó fenntartására és biztosítására*; 6. végül egy olyan „*hatalmi apparátus* megléte, amelynek létezése *független* azoktól a *személyektől*, akik egy adott időben annak birtokában vannak”.¹³⁰

Mindezek alapján Black kijelenti, hogy „az állam eszméje az itt felsorolt legtöbb pont tekintetében vagy jelen volt, vagy kifejlődőben volt”.¹³¹ Tanulságos, hogy utána mindjárt felsorolja azokat a latin terminusokat, amelyeket a legfőbb hatalomra használtak azelőtt, hogy a francia *souveraineté* olyan jelentőségre tett volna szert, mint 1576 után, amikor Bodin nyomán a *politikai főhatalom* megkerülhetetlen megjelölésévé vált. A késő középkorban ilyen értelemben alkalmazták a *principatus*, *superioritas*, *auctoritas/potestas suprema*, *plenitudo potestatis* és *maiestas* szavakat¹³² – amelyek közül a *maiestas* lett az, amellyel Bodin a *souveraineté* szót lefordította művének latinra történő áültetése során

¹²⁴ DUNBABIN 1988, 479.

¹²⁵ D'ENTRÈVES 1967, 29. (Kiemelés: S. E.)

¹²⁶ NEDERMAN 2009, 22.

¹²⁷ COLEMAN 2000, 272.

¹²⁸ NELSON 2006, 7.

¹²⁹ BLACK 1992, 186–191.

¹³⁰ BLACK 1992, 186–187. (Kiemelés: S. E.)

¹³¹ BLACK 1992, 186.

¹³² BLACK 1992, 186–187.

–,¹³³ és ugyancsak gyakori volt az *imperium*, valamint a *iurisdictio* is. Mindez jó példa arra, hogy a *világi főhatalom* tekintetében milyen sokszínű volt a szóhasználat Bodin előtt – mint ahogy a független politikai közösségek megjelölése esetében is ez volt a helyzet, amint azt láthattuk. Úgy vélem, hogy maga a latin terminológia bizonyos szempontból inkább akadályozta, mint segítette az államot és a főhatalmat jelölő modern szókészlet kikristályosodását, éppen az egyes terminusok többféle konnotációja miatt.¹³⁴ Nem véletlen, hogy mindkét esetben népnyelvből vett szó lett a befutó:¹³⁵ az *État* és a *Souveraineté*, illetve a *State* és a *Souveraineté* angol változata, a *Sovereignty* – amelynek régies írásmódja, a *Soveraignty*, még inkább tükrözte a francia eredetet.

A modern államfogalom születése (1450–1700)

A modern állam és egyben a modern államfogalom kialakulásában döntő mozzanat volt a királyi kormányzat megerősödése a 15. század második felében Nyugat-Európa legfontosabb monarchiáiban. „A 15. század végétől ugyanis egyre inkább tudatosult, hogy egy újfajta politikai szerveződés volt születőben Nyugat-Európában, ami ahhoz vezetett, hogy egy megfelelő szót keressenek az új jelenség leírására.”¹³⁶ Ez a szó a latin *status* népnyelvi változata lett a nyugat-európai nyelvekben: *State*, *État*, *Stato* stb. alakban. Egy évszázad múlva a terminológia már nem jelentett gondot a kortárs politikai gondolkodóknak, jogászoknak. A 16. század végére ugyanis az angol és a francia nyelvben a(z akkor még nagybetűvel írt) *State*, illetve az *État* szó már magában foglalta a területiség és a legfőbb hatalom eszméjét.¹³⁷ Míg Angliában a 16. század elején a *state* szónak „nem volt politikai vonatkozása azon kívül, hogy az uralkodó vagy a királyság (jog)állapotát jelentette” (*state of the King*, *state of the Kingdom*), az 1590-es évekre már kezdte elnyerni modern jelentését, sőt bekerült a politikusok szótárába is.¹³⁸ A század elején és közepén a politika alakítói még a *királyságról*, az *országról* beszéltek, a század végén viszont már egyre inkább az *államról*: az 1590-es években a *State* szerepel a Titkos Tanács irataiban, az 1620-as években, pedig a királyi

¹³³ Az eredetileg *felség* értelmű *maiestas* szó ezen jelentésspektusának magyar megfelelője volt a *felségiség*, amelyet még a 19. század végén is használtak a főhatalom fogalmának kifejezésére, a *szuverenitás* terminus meghonosodása előtt.

¹³⁴ Bodin művének 1591-es latin nyelvű fordítása is bizonyítja ezt, ahol a *maiestas* mellett a *summa potestas*, *imperium* terminusok egyaránt szerepelnek a *souveraineté* visszaadására.

¹³⁵ BRETT 2015, 31.

¹³⁶ DYSON 1980, 25.

¹³⁷ DYSON 1980, 27–28.

¹³⁸ BRADDICK 2000, 19. M. Braddick úgy véli, hogy 1550 táján az állam mint realitás létezett Angliában, mégpedig „abban az értelemben, hogy létezett a politikai hatalommal bíró hivatalok olyan hálózata”, amely egy koordinációs központ irányítása alatt állt, s ez a központ „hivatalos eszközökkel” (úgy mint megbízás vagy speciális parancs által) adott felhatalmazást az egyes hatalmi jogkörök gyakorlására. Ugyanakkor a hivataloknak ez a hálózata egyben területi kizárólagossággal is rendelkezett a „Tudor korona” területén más politikai hatalmakkal szemben. Braddick szerint ez a definíció nemcsak mai perspektívából állja meg a helyét, hanem „érthető lett volna egyre több kortárs számára is”, mivel a *State* a század végén már ezt a jelentést hordozta (BRADDICK 2000, 9., 19.). Érdemes összevetni Braddick megfogalmazását Sir Walter Raleigh – lentebb idézett – 1618-as államdefiníciójával.

proklamációkban is megjelent.¹³⁹ A franciában az *état* új jelentéssel való felruházása, tehát amikor már nem „állapot” értelemben használták, 1549-ben mutatható ki, de az *État* szó *állam* jelentése csak a 17. század folyamán szilárdult meg.¹⁴⁰

Alapvető volt a *fogalmi és terminológiai tisztázás* folyamatában Jean Bodin munkássága. Mivel Bodin franciául írta meg a *Hat könyv az államról* (1576) című művét, nem latinul, így nem kötötték gúzsba a többértelmű latin jogi terminusok. Bár nem volt következetes abban, hogy egyetlen terminussal jelölje az államot (felváltva használta ugyanis a *république* és az *état* szavakat), művének jelentőségét egyrészt az adta, hogy *definiálta* az államot. „Az állam [république] több családnak és az ő közös ügyeiknek a jogszerű kormányzata szuverén hatalommal.”¹⁴¹ Még inkább fontos volt azonban a *szuverenitás* szó használatának újszerű volta – még ha maga a terminus nem is tőle származik, hanem már korábban létezett. Bodin újítása a szuverenitás kapcsán, ahogy ő maga is kijelentette, elsősorban abban állt, hogy *definiálta* a szuverenitást,¹⁴² Bodin nyomán aztán követői is ezt tették. „Szükségünk van itt a szuverenitás fogalmának meghatározására, mivel egyetlen jogtudós és politikai filozófus sem határozta meg, pedig ez a legfontosabb, és ennek jó megértése elengedhetetlen az államról szóló értekezésekben.”¹⁴³ A szuverenitás Bodin szerint „egy állam állandó és abszolút hatalma”,¹⁴⁴ majd le is írta részletesen a szuverenitás jegyeit, ennek során pedig magát a törvényhozás kérdését állította középpontba. Ez szintén újszerű volt, hiszen korábban a főhatalmat elsősorban a bírói funkcióval társították.¹⁴⁵

Az 1600 körüli években Bodin hatására a nyugati politikai irodalomban egyre inkább előtérbe került az állam és a szuverenitás problematikájának tárgyalása.¹⁴⁶ Nem sokkal Bodin művének megjelenése után, 1595-ben Pierre Charron már az államnak egy modernhez közeli, elvont definícióját adta: az *État* az ő felfogásában „uralom, parancsolást és engedelmességet magában foglaló rendezettség, [...] alapja, belső köteléke és irányító szelleme az emberi dolgoknak, olyan kötelék a társadalomban, amely nélkül az nem is létezhet”.¹⁴⁷ Le Bret kardinális *A király szuverenitása* (1632) című művében ugyancsak plasztikusan és absztrakt módon fejezte ki a legfőbb hatalom lényegét: „[a] szuverenitás ugyanúgy oszthatatlan, mint egy pont a geometriában.”¹⁴⁸

Bodin könyvét 1606-ban adták ki angolul, és maga a címadás is sokatmondó (*The State*), mivel a bodini mű címében szereplő *République* szót nem a neki etimológiailag megfelelő és akkoriban általános *Commonwealth*, hanem a *State* szóval adták vissza. Sir Walter Raleigh 1618-ban pedig így határozta meg az államot (*state*) *A fejedelem, avagy az állam irányelvei* című munkájában:

¹³⁹ BRADDICK 2000, 19–20.

¹⁴⁰ KISTELEKI–FÖLDI 2012, 93., 94.

¹⁴¹ BODIN 1987, 41.

¹⁴² McCLURE 2006, 27.

¹⁴³ BODIN 1987, 74.

¹⁴⁴ BODIN 1987, 73.

¹⁴⁵ PHILLIPS 2010, 125.

¹⁴⁶ SKINNER 2010, 27.

¹⁴⁷ DYSON 1980, 27.

¹⁴⁸ ZOLLER 2008, 47.

„Az állam (state) egy *népközösség/politikai közösség* kerete vagy szabályozott rendje [frame or set order of a *commonwealth*], vagy a kormányzóké, akik ugyanazt uralják, de különösen a *fő és szuverén kormányzóé*, aki a többinek parancsol.”¹⁴⁹

Bár a személyes elem mind a mű címében, mind az állam meghatározásában tetten érhető, Raleigh definíciója azért fontos, mert ő egyáltalán nem volt politikai gondolkodó, mégis a modern államfogalomhoz közeli, ugyanakkor közérthető meghatározást adott. Mindjárt utána pedig meghatározta a *szuverenitás jegyeit* is, amelyek ha fennállnak, „akkor van állam”.¹⁵⁰ Ezek a pontok a következők voltak:

„1. A törvények alkotása és eltörlése. 2. Hivatalviselők kijelölése és elbocsátása. 3. Élet és halál feletti hatalom. 4. Háború viselése és békekötés. 5. Legfőbb vagy végső fellebbezés.”

Az állam és a szuverenitás tehát immár együtt jártak.¹⁵¹ Noha Raleigh nem volt következetes a *state* szó használatában,¹⁵² definíciója mégis igazolásul szolgál Skinner azon megállapításának: „Az *állam* (state) szót egyre magabiztosabban alkalmazták egy olyan specifikus típusú egyesülésre vagy világi szerveződésre, azaz az emberek olyan jogi közösségére (universitas), amely egy elfogadott szuverén monarcha vagy uralmat gyakorló csoport hatóságának alárendeltségében élt.”¹⁵³

Mindazonáltal a *State/État* szó használata még a 17. század elején sem volt konzekvens, és ezáltal „ellentmondásos maradt, miközben a régebbi előtörténettel bíró más politikai diskurzusok mellett létezett”.¹⁵⁴ Jellemző, hogy maga Bodin is inkább a *respublica* francia változatát, a *république* szót részesítette előnyben az *état* helyett,¹⁵⁵ de megtalálható nála állam értelemben emellett a *royaume* (királyság) is.¹⁵⁶ Sőt, a modern államfogalom igazi atyja, Hobbes sem volt mindig konzekvens a *State* szó alkalmazásában: *állam* és *állapot* értelemben is használta.¹⁵⁷ Mint ahogy a terminológiai sokszínűség is tetten érhető nála (a *State* mellett, amint azt már korábban láthattuk, használta a *Commonwealth* szót, mégpedig maga a *Leviatán* címében is).

A politikai közösség késő középkori elnevezései tehát sokáig fennmaradtak, még Angliában is, ahol az állam 17. századi irodalmának legfontosabb szerzői alkottak. Így például továbbra is gyakori volt a *Commonwealth/Common-wealth* szó, ami a *respublica* tükrörfordítása. Bonyolította a helyzetet, hogy *Commonweal* alakban is szerepelhetett (különösen a 16. század második felében), ezáltal pedig szorosan kötődött a *közjó* (*common weal*) fogalmához, amelyet a *Common-wealth* kötőjeles írásmódja is tükrözött.¹⁵⁸ A *Common-wealth* szó ezen (közjóhoz tapadó) konnotációja pedig összhangban volt azzal, hogy az állam

¹⁴⁹ RALEIGH 1618, 2.

¹⁵⁰ RALEIGH 1618, 2.

¹⁵¹ BRETT 2015, 32.

¹⁵² STEINBERGER 2005, 11.

¹⁵³ SKINNER 2010, 27.

¹⁵⁴ NEDERMAN 2009, 55.

¹⁵⁵ NEDERMAN 2009, 55.

¹⁵⁶ OSIANDER 2007, 442.

¹⁵⁷ OSIANDER 2007, 443.

¹⁵⁸ SHERMAN 1997, 106.

organikus képződmény, azaz politikai test (*body politic*).¹⁵⁹ A *Commonwealth* azonban a Stuart-restauráció (1660) után nemkívánatos terminussá vált, mivel a Cromwell nevével fémjelzett *köztársasági államformával* forrt össze: 1649-ben a monarchia eltörlése után létrejött köztársasági rendszert ugyanis a *Commonwealth and Free State* elnevezéssel illették. Ez a tényező is segítette tehát Angliában a *State* karrierjét. Mindazonáltal az *állam (state)* terminológia teljesen modern használata csak a 17. század végére alakult ki Angliában.¹⁶⁰

A *State/État* előtérbe kerülése 1600 táján tehát nem jelentette azt, hogy a 17. században ez a szó volt a leggyakoribb: a *regnumról* vagy leginkább a *politikai testről (corpus politicum)* beszéltek előszeretettel, viszont éppen ez utóbbi szóhasználat volt az, ami a *state* szót könnyen integrálhatóvá tette e politikai diskurzusba, immár egy új (állam) jelentéssel.¹⁶¹ Minthogy a királynak fenn kellett tartania saját *státusát*, azaz az *ő jogait, pozícióját (His State)*, erről azt gondolták, hogy csakis úgy lehetséges, hogy ha a *közjót*, azaz magának a politikai testként felfogott királyságnak a *jó állapotát (good State of Body Politic)* is fenntartja, mint e politikai testnek a feje.¹⁶² „Az ebből következő nyelvi ugrás csekély volt ugyan, a fogalmi változás ellenben alapvető: a politikai irodalomban az uralkodónak immár nem saját jogállapotát kellett fenntartania, hanem az államét, amit ő kormányzott.”¹⁶³

A 17. század közepe után, Hobbes munkássága nyomán következett be az a döntő elmozdulás, amelynek eredményeként (szemben az 1600 körüli helyzettel) már nem az uralkodó jogainak és az uralkodói szuverenitásnak, hanem az *állam szuverenitásának* vizsgálata került a gondolkodás középpontjába: 1700 táján már ez utóbbi felfogás volt az általános.¹⁶⁴ A *szuverén uralkodó és alattvalója* közti viszony taglalását tehát felváltotta a *szuverén állam* és az *alattvaló* viszonyának tárgyalása, vagyis ahogy Hobbes megfogalmazta *De Cive* (1642) című művében: „[a]z államok jogainak és az alattvalók kötelezettségeinek vizsgálata.”¹⁶⁵ Megtörtént tehát az a váltás, hogy „az uralomról az egyes uralkodóhoz fűződő személyes hűségviszony helyett, az *állam* absztrakt fogalmához kötődő lojalitás viszonylatában gondolkodjanak – azaz egy olyan személytelen létezőt illeti a lojalitás, amely felette áll mind az uralkodónak, mind az alattvalóknak, és amely egyúttal független is azoktól.”¹⁶⁶

¹⁵⁹ SHERMAN 1997, 107. Így például a 16. század egyik legfontosabb politikai írójának számító Sir Thomas Smith (aki 1549-ben írta munkáját, de csak 1581-ben publikálták) is gyakrabban használta a *Commonwealth* helyett a *Commonweal* alakot (McLAREN 1999, 84–85.).

¹⁶⁰ NEDERMAN 2009, 55.

¹⁶¹ SKINNER 2010, 28.

¹⁶² SKINNER 2010, 28.

¹⁶³ SKINNER 2010, 28.

¹⁶⁴ SPELLMANN 1998, 135.

¹⁶⁵ Lásd: SKINNER 1978, II. 349.

¹⁶⁶ DIXON 1999, 189–190.

[Vákát oldal]

A Moszkvai Oroszország hatalomértelmezésének alapvetése

A dinasztia- és istenközpontú narratíva, metodológiai problémák

A 18. század előtti Oroszország egy merőben más világ volt a hatalomra vonatkozó nézetek terén a nyugati keresztény kultúrkör országaihoz képest. A *Goszudarsztvo* bármiféle definíciója teljességgel hiányzott. Szimptomatikusan tekinthető, hogy a *Goszudarsztvo* állam értelemben való (általam ismert) egyik legkorábbi oroszországi meghatározása egy olyan földrajzi munka németről oroszra történt fordításában jelent meg (talán éppen első ízben), amely 1763-ban látott napvilágot. A mű szerzője Anton Friedrich Büsching (1724–1793) volt, s könyvének orosz fordítása azért jelentős számunkra, mert egyik fejezete *Az államról általában (O goszudarsztve voobscse)* címet viseli, és ebben az állam definíciója így szól: „[a]z állam több család gyülekezete, melyeknek jó állapota kizárólag a legfőbb kormányzattól függ.”¹⁶⁷ Ez a definíció pedig nyilvánvalóan Bodin hatását tükrözi, annak leegyszerűsített változata.

A *szuverenitás* első ismert, definícióval egybekötött előfordulása pedig 1722-ből származik, Feofan Prokopovics már említett írásában, *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására* című művében jelenik meg, és így hangzik:

„Úgy a szláv, mint egyéb népeknél, azt a szót, hogy *majesztyet* vagy *velicsesztvo* [felség(iség)] a legeslegfelsőbbrendű tiszteletre használják, és csak egyedül a legfelső hatalmakat [verhovnim vlastyam] illetik vele, és nemcsak ezek igen magas méltóságát jelenti, melynél Isten után nincs nagyobb a világon, hanem a törvényhozás végérvényes hatalmát, a végső ítélőhatalmat, a megkérdőjelezhetetlen parancs kiadásának hatalmát, olyan hatalmat, amely maga azonban semmiféle törvénynek nincs alávetve.”¹⁶⁸

Az orosz hatalom- és történelemértelmezés – a kettő, szorosan, szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódott egymással: ezt láthattuk az „államnarratíva” megvilágításakor is – a tárgyalta korszakban nem állam- és kormányzati forma központú, hanem döntően *dinasztia- és istenközpontú* volt.¹⁶⁹ E megállapítás úgy értendő, hogy az „orosz föld” történelmét (a Kijevi Rusz idejétől kezdve, amely korszak természetesen nem nevezhető egyszerűen, jelentős megszorítások nélkül orosz történelemnek, amint azt az előszóban kifejtettem)

¹⁶⁷ POLSZKOJ 2011, 8.

¹⁶⁸ *Pravda voli monaršej vo opregyelenyii naszlednyika gjerzsavi szvojej* (1996) [1722], 184., 186. Hugo Grotiust tévesen, azaz nem a vezetéknévén, hanem a keresztnévén említi a mű a hivatkozásban, de az idézet forrás-megjelölése pontos.

¹⁶⁹ Hasonló véleményt képvisel M. Krom 2018-ban megjelent művében (KROM 2018, 11.). Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy álláspontomat már jóval ennek megjelenése előtt, és tőle teljesen függetlenül alakítottam ki.

nem az állam, hanem az Isten által kiválasztott dinasztia egyes uralkodóinak történeteként értelmezte a hivatalosnak tekinthető, főként egyházi történetírást, amelynek teleologikus nézőpontja úgy mutatta be az eseményeket, hogy miként növekedett generációról generációra a dinasztia szentsége az éppen trónon ülő uralkodó személyében.¹⁷⁰ Ezáltal pedig az kapott hangsúlyt, hogy az uralkodó a *megváltás* felé vezeti népét.

A Moszkvai Oroszország dinasztia- és istenközpontú hatalomszemléletét legjobban a krónikák példázzák, különösképpen az a grandiózus mű, amely a *Fokozatok* könyveként (*Sztyepennaja Knyiga*) ismert. Ez a különböző irodalmi műfajokat (például szentek életét, liturgikus szövegeket) ötvöző krónika a Moszkvai Oroszország kiforrott hatalomfelfogását tárja elénk, történelmi perspektívába ágyazva – azt követően, hogy megtörtént a cári cím (1547) hivatalos felvétele, és IV. Iván elfoglalt kettőt a három jelentős tatár kánságból, nevezetesen a Kazanyi Kánságot (1552), illetve az Asztrahanyi Kánságot (1556). A kánsokat az orosz források ugyanis szintén a *cár* titutussal illették (!), csakúgy, mint a bizánci császárt, és IV. Iván külön regáliákat is készíttetett (az úgynevezett *Kazanyi sapkát* és az *Asztrahanyi sapkát*) a Monomah sapka mintájára, azután, hogy e területek ura lett.

A *Fokozatok* könyvének már a bevezetője megadja a dinasztia- és istenközpontú paradigmát:

„Elbeszélés az orosz uralkodók [roszijszkij] szent kegyességéről és az ő szent magjukról és másokról. A cári genealógia fokozatainak könyve, amely az orosz föld [Rusztvej zemlji] Isten által megerősített uralkodóinak sugárzó kegyességében nyilvánult meg, akik bizony mint Isten által elültetett paradicsomi fák a folyóvizek mellett, az igaz hittel is megöntözve, isteni értelemmel és kegyelemmel felneveltetve és az isteni dicsőséggel megvilágosítatva mint egy jól gondozott, szép levelű és virágzó és bizony bő és érett termést hozó, jó illattal teli kertet váltak; nagygyá lettek és a magasba törtek, a bőséges gyermekáldás mint aranyosan fénylő ágak révén terebélyesedtek, Istennek tetsző cselekedetek révén beértek, és mind a töből, mind az ágakból számosan különféle hőstettekkel, mint arany lépcsőfokokkal a mennybe érő létrán állhatatosan felkapaszkodtak, s ezáltal Istenhez való, akadálytalan felemelkedést szereztek úgy a maguk, mint az alattuk levők számára.”¹⁷¹

A szerző az édenkerthez hasonlítja az uralkodócsalád megszületését, és generációról generációra mutatja be a tökéletességhez, az Istenhez való eljutás fokait. IV. Iván korában tehát a „hatalom örökletességének elve a dinasztikus messianizmussal kapcsolódott össze”, ugyanakkor „minden egyes monarcha uralkodását krisztusi hőstettként kezelték”.¹⁷² A *Fokozatok* könyve 17 fokozatban írta meg az orosz föld történetét a kezdetektől, Vlagyimirtől, az 1560-as évek elejéig, dinasztikus történelemként, de egyértelműen a *bizánci szimfónia elvének* tükrében.¹⁷³ A vezérfonal a műben ugyanis az egyház és az uralkodói hatalom szoros együttműködésének, sorsuk közösségének hangsúlyozása volt, minthogy az egyházi hierarchia első embereinek tanácsa az uralkodók részére, valamint a metropoliták és az egész

¹⁷⁰ Krom szerint „a múlt ilyen providencialisztikus és genealogikus elképzelése folytán [...] az állam idejének és feltételeinek kialakulására vonatkozó kérdés fel sem merülhetett” (KROM 2018, 11.).

¹⁷¹ POKROVSKIJ–LENHOFF 2007, I. 147.

¹⁷² KARAVASKIN 2011, 486.

¹⁷³ POKROVSKIJ 2007, 113.

egyház imái „biztosítják a felsőbb erők oltalmát”.¹⁷⁴ A dinasztikus szál így szentek (köztük metropoliták) életrajzával, csodatévő ikonok leírásával stb. egészül ki grandiózus üdvtörténetté. Az uralkodók szoros együttműködése az egyházzal egyre növekvő szentséget kölcsönöz a dinasztia egymást követő tagjai számára, s a szentség érthetően az éppen életben levő uralkodó, IV. Iván személyében kulminál a *Fokozatok* könyvében.¹⁷⁵

Ugyanakkor fontos rámutatni: már a *Fokozatok* könyve is megfogalmazta (bár nem elsőként) azt a gondolatot, hogy szükség van az orosz föld egyetlen uralkodó által történő kormányzására, a területi megosztottság felszámolására.¹⁷⁶ Ezáltal pedig a 16. század közepéből visszatekintve igazolta az „orosz földek összegyűjtését”. Annak az eszmének tehát, amelyet Wortman „államnarratívának” nevez, volt valamiféle tradíciója – a *Fokozatok* könyve azonban az egyetlen uralkodó általi kormányzást a dinasztia- és istenközpontúság paradigmájába ágyazta bele. A Vlagyimir Monomah halála (1125) utáni állapotokról és a moszkvai uralkodók kiválasztottságáról ugyanis így ír: „Vlagyimir Monomah nagyfejedelemtől eltávolozta után az Orosz cárság kezdett sok részre szétesni. Az elsődleges vezetés [pervonacsalsztvo] pedig, a tisztelettel együtt, másokra kezdett átszállni.”¹⁷⁷

Majd a következő alfejezetben, amely *Moszkva uralkodásbeli vezető szerepéről* (*O moszkovszkom goszpodonacsalsztve*) címet viseli, ez a bevezető áll: „Ez a Jurij Dolgorukij nagyfejedelemtől, az Isten által megmentett Moszkva városában uralkodván [goszpodsztvuja] megújította benne a hites cárság elsődleges vezetését, és így mostanság az ő cári magjuk uralkodik [carsztvujut] dicsőségesen az isteni Gondviselés jobbjától megerősítve és az ő kegyelmével eltelve, és bizony egyértelműen öröklük szől ez a következő elbeszélés.”¹⁷⁸ Ennek az elsődleges vezetésnek a fordulópontja pedig a *Fokozatok* könyvének 15. uralkodója, III. Iván volt, akit elsőként a moszkvai uralkodók közül a *goszudar, szamogyerzsec vszeja Ruszi* címmel illet a forrás. A *Fokozatok* könyve így harangozza be Iván uralkodását: Minthogy Isten, „akarata szerint annak adja az országot, a hatalmat és a dicsőséget, akinek csak akarja, és az uralkodás jogarát”,¹⁷⁹ ezért az Úr megdicsőítette Ivánt, aki a „pravoszlávia erős harcosa”, „mindenféle eretnkség kiirtója” volt, aki a „korlátlan hatalmat [szamovlasztijje] diadalra vitte”, és aki „az országa körül levő hatalmasságokat a hatalma alá hajtotta”.¹⁸⁰ Bár az isteni gondviselés Prokopovicsnál is megtalálható az államnarratívában (amint azt idéztem is korábban), teljesen világos, hogy a *Fokozatok* könyvében az isteni terv részeként, az ortodoxia ügyének diadalaként értelmezett dinasztikus hatalom- és történelemfelfogásról van szó: ebbe illeszkedett az orosz föld egységének eszméje, nem pedig az állam számára való hasznosság mint praktikus megfontolás állt az elgondolás hátterében.

Az uralkodói hatalom mibenlétének és küldetésének (nevezzük ezt 1547 után a cárok isteni jogalapjának) voltak jóval egyszerűbb szöveges megfogalmazásai is, mint a grandiózus *Fokozatok* könyve, így például Jozsif Volockij szerzetes III. Vaszilijhez (1505–1533) írt

¹⁷⁴ POKROVSZKIJ 2007, 113–114.

¹⁷⁵ POKROVSZKIJ 2007, 114.

¹⁷⁶ Ezt Bugrov fogalmazta meg, de anélkül, hogy bármiféle erre vonatkozó utalást tett volna akár konkrét forráshely megjelölésével, akár a szövegből történő idézéssel (BUGROV 2015, 493.).

¹⁷⁷ POKROVSZKIJ–LENHOFF 2007, I. 413. (Kiemelés: S. E.)

¹⁷⁸ POKROVSZKIJ–LENHOFF 2007, I. 414–415.

¹⁷⁹ POKROVSZKIJ–LENHOFF 2008, II. 217.

¹⁸⁰ POKROVSZKIJ–LENHOFF 2008, II. 217.

levele 1507-ből. Volockij írásai azért fontosak, mert zsinórmértékül szolgáltak a 16–17. századi egyházi szerzők számára a hatalomfelfogás terén. Az alábbi levél egy 6. századi bizánci királytűkőr, egy bizonyos Agapétosz nevű szerző művének „parafrázisa”.¹⁸¹

„Uralkodóm! A mennynek királya [car] adta néked az égi hatalomhoz hasonlatos uralkodás [jelvényét], a jogart s az erőt Földön, hogy megtanítsd az embereket az igazság(osság) oltalmazására, és elűzd tőlük az ördögi vágyakat! Miként az olyan kormányos, ki szüntelenül éberen őrködik, úgy mindenenek átlátó cári elméd is tántoríthatatlanul vigyázza a jó törvények és szabályok követését, kemény határozottsággal szűrítva ki a törvénytelenység folyóit, miáltal az alázatos élet hajóját, mely könnyörületes uralkodásod, nem szennyezik a bűn hullámai. [...] Ahogy az egek Urának félelmetes és mindent látó szeme valamennyi bűnös ember szívébe belelát, és ismeri valamennyiünk gondolatát, úgy éles cári elméd is mindenkinél nagyobb erővel bír. [...] A nap dolga, hogy sugarai valamennyi teremtménynek világítsanak, az erényes cáré pedig, hogy irgalmas legyen a nyomorultak és sérelmet elszenvedők iránt. [...] Egy olyan istenfélő cárnak, mint neked, illik azon buzgólkodnia, hogy jámbor életű legyen, és megmentse az alattvalóit a lélek és a test gerjedelmeitől, mert a lelki gerjedelem az eretnekek tanítása, a testi pedig büntett: útonállás, fosztogatás, lopás, károkozás s minden más gonoszság, mivel ezek a testi valót károsítják, nem a lélekét. Hisz te nagyhatalmú cár [gyerzsavnyj car] vagy, ki az uralkodás jogarát Istentől kapta, ezért jól figyelj hát, miként jársz kedvében annak, ki mindezt a kezébe helyezte, mert nem csupán magadért felelsz az Úr színe előtt, de mások gonosz cselekedeteiért is elszámolással tartozol a Teremtőnek, ha szabad utat engedsz nekik. A cár porhüvelyé akármely emberéhez hasonlatos, hatalma azonban a magasságos Istenhez hasonlatos. Miként a Teremtő valamennyiünk megmentője akar lenni, úgy a cárnak is óvnia kell minden reá-bízott [lelket]. Ekként Isten akaratát teljesítve elnyered az Úrtól a végtelen örömet, s vele uralkodva örökké örvendezel.”¹⁸²

Az uralkodó emberi mivolta és Istenhez hasonlatos hatalma közti megkülönböztetés valamilyen szinten a hatalmat gyakorló személy és az általa gyakorolt hatalom közti distinkció ugyan, de nem azonos a nyugati kultúrkörben ismert szétválasztással, amely az uralkodó személye és az uralkodói hivatallal járó hatalom szétválasztásában jutott kifejeződésre, és ami egyik alapfeltétele volt az államfogalom megjelenésének. Volockij distinkciója egyszerű *intelem*, azaz nem olyan jogi-politikai kategória, mint a *koronaeszme*, vagy az azonos tartalmú (de az összevetés szempontjából még inkább releváns) 16. századi angol elképzelés, amely a *király két teste* elnevezés alatt vált ismertté. A 16–17. századi orosz forrásokban – különösen a 17. századi koronázási *ordókban* – szereplő gyakori formula, a *pravity v pravdu* (igazságosan uralkodni), nem valamely, az uralkodó személyétől függetlenül létező jogok tiszteletben tartásának kötelezettségét jelentette a monarcha részéről, hanem elsősorban olyan elvárás volt, hogy a bűnös és káros cselekedetektől távol tartsa a kormányzottakat. Ugyanakkor az imént idézett erények gyakorlásán túl kerülnie kellett az uralkodónak azt, hogy a bűnök legyenek úrrá rajta:

„De ha olyan cár uralkodik az emberek felett, akin magán is gonosz szenvedélyek és bűnök, kapzsiság és harag, csalárdság és igazságtalanság [nyepravda], gőg és düh, és ami mindennél rosszabb,

¹⁸¹ SZILI 2005, 141.

¹⁸² SZILI 2005, 140–141. (Kiemelés: S. E.) (A fordításban kisebb változtatásokat tettem: S. E.)

hitetlenség és istenkáromlás uralkodik, az ilyen cár nem Isten szolgája, hanem ördög [gyavol], és nem cár, hanem sanyargató [mucsityel]. [...] Az ilyen cárnak vagy fejedelemnek pedig ne engedelmeskedj, aki tisztátalanságra és csalárságra akar rávenni, még ha kínoz is, még ha halállal fenyeget is. Erről tanúskodnak a próféták és az apostolok és az összes vértanú, akiket a tisztátalan cárok megöltek, mert a parancsuknak nem engedelmeskedtek. Ilyen módon kell tehát szolgálni a cárokat és fejedelmeket.”¹⁸³

A forrásban megjelenő szándék egyértelműen „morális, nem pedig politikai”.¹⁸⁴ A bűnök közül (amelyek közt néhány főbűn is szerepel), a legsúlyosabbak vallási természetűek voltak. Az ideológia azonban nem adott semmiféle egyértelmű eligazítást arra, hogy a „ne engedelmeskedj” mit jelent. Mit lehet és mit nem lehet tenni, ha egy „tisztátalan cár” (necsesztyivij cár), azaz eretneknek számító cár – vagy mint a 17. század elején, az úgynevezett *zavaros időszakban* (1598–1613) egy nem cári vérből, azaz nem a dinasztiaiból származó, magát azonban annak kiadó *álcár* – lép színre? Vajon passzív engedelmességet kell-e tanúsítani, a korai keresztény mártírok példáját követve? Talán ez a legvalószínűbb. Vagy passzív ellenállást? Ez elképzelhetőnek tűnik. Netán az aktív ellenállás is lehetséges? Ez már kevésbé valószínű, de ha mégis, akkor védekező vagy preventív jellegű? Ezek a kérdések homályban maradtak.

Az előbbieken elmondottak fényében, az európai perspektíva szempontját érvényesítve, az orosz hatalomfelfogás vizsgálatokor célszerű a skolasztikus értelemben definiált politikai gondolkodás alapkérdéseit megvizsgálni, azaz amikor a politika még nem pusztán a hatalom megszerzése, megtartása és kiterjesztése volt, és amely jelentés a 17. századra a *politika* szóhoz társult. Az alábbi kérdések pedig akár értéksemlegesnek is tekinthetők általában magára a hatalom problematikájára nézve:

1. Mi a hatalom eredete, azaz honnan származik a hatalom? Istentől (jelen esetben természetesen a keresztény Istentől) vagy a néptől? Vagy mindkettőtől egyszerre: Istentől, de a nép közvetítésével? Ez W. Ullmann szóhasználatában a hatalom (valamint a jog és kormányzat) „alászálló”, illetve „felemelkedő” vagy másként, a teokratikus elven, illetve a népszuverenitáson alapuló elmélete.¹⁸⁵
2. Mi a hatalom célja: nevezetesen, hogy evilági vagy transzcendens rendeltetésű-e? J. Canning szerint a középkori politikai gondolkodás értelmezésében ennek a kérdésnek az előzővel megegyező, „ha nem nagyobb súlyt kell adni”. Az ugyanis, hogy mi az Isten által adott hatalom *rendeltetése*, pontosabb képet ad számunkra a hatalomról, mintha egyszerűen csak annak eredetét vizsgálnánk.¹⁸⁶
3. A hatalom eredetéből és céljából adódóan mik a hatalom korlátai?
4. Melyik a legjobb kormányzati forma (monarchia, arisztokrácia, demokrácia – vagy ezek keveréke)?

A 19. századig általános terminológia és felfogás, szemben a mai konvencióval, még nem tett különbséget *államforma* és *kormányforma* közt, hanem a *kormányzati forma* elnevezést használta mindkét esetre. Tehát akkor is, amikor a mai fogalmaink szerint államformáról, illetve akkor is, amikor viszont kormányformáról kellene

¹⁸³ VOLOCKIJ 1896, 287.

¹⁸⁴ ŠEVČENKO 1954, 176.

¹⁸⁵ ULLMANN 1975, 12–13.

¹⁸⁶ CANNING 2002, 38.

beszelnünk. Így például mind a *monarchia*, mind az *arisztokrácia* (kevesek uralma) mind a *demokrácia* (sokaság/közrendűek uralma) kormányzati forma volt, csakúgy, mint az ezek elemeit egyesítő úgynevezett *vegyes monarchia* is.

5. Miben áll a legfőbb hatalom (amelyet Bodin nyomán szuverenitásnak hívunk) lényege, és mik ennek a jogai?
6. Ki, illetve a modern államfogalom megjelenésével, mi ennek a legfőbb hatalomnak az alanya?

A korábbi forrásidézetekből egyértelműen látszik, hogy körülbelül 1700 előtt igazából csak az első két kérdésre adtak világos választ az orosz(országi) szerzők, mégpedig anélkül, hogy teoretikus művekben, érvek és ellenérvek ütköztetésével, szisztematikus módon vetették volna fel ezeket a problémákat. Nem merült fel továbbá az istenkegyelmiség és a népszuverenitás elvi szinten való összeegyeztethetősége sem, mint ahogy az a nyugati keresztény kultúrkörben a 12–13. században megtörtént: a hatalom Istentől van ugyan, de a nép közvetítésével. Érvek helyett főként a Bibliából vett kategorikus kijelentésekkel találkozhatunk a hatalom eredetére vonatkozóan. („Nincsen hatalom, csak az Istentől.” „Általam uralkodnak a királyok.”) Továbbá olyan lakonikus kijelentésekkel, amelyekben *Istenre, az ősökre, azaz a leszármazásra* történik hivatkozás, amely akár az antikvitáshoz való visszanyúlás fikatív történetét (mint a Rurikidák Augustus császárral való rokonságának legendáját) is magában foglalhatta. Ugyancsak bibliai vagy bizánci forrásokból táplálkozó *intelmekből* következtethetünk a hatalom *korlátaira* is.

Mindazonáltal az írott forrásokon túl más megnyilvánulási formái is voltak az uralkodói hatalomról vallott felfogásnak: különösen fontosak a képi források, valamint azok a 16–17. századi, évenként ismétlődő vallási rituálék, amelyekben a cár nélkülözhetetlen szerepet játszott. Ezek közül is első helyen állt a *virágvasárnapi rituálé*, amelynek az volt az üzenete, hogy a cár, Krisztus küldetését utánozva, a megváltás felé vezeti népét.¹⁸⁷ Az Isten által az uralkodóra rótt kötelezettségek teljesítése, amelynek központi elemét képezték a vallási előírások és az egyházzal való harmonikus viszony, „nemcsak a jó kormányzat feltétele volt, hanem egy lépés Isten országának felépítéséhez itt a Földön”.¹⁸⁸ Ennek folytán a kormányzottak számára vallási kötelezettség volt az uralkodónak való engedelmesség.¹⁸⁹

Összegezve az elmondottakat: az általam korábban említett forrásközpontúság a speciális orosz viszonyok miatt nem tesz lehetővé egy olyan elemzést, amely szerzőről szerzőre haladva mutatja be a hatalomfelfogás változását és az államfogalom kialakulását. Ehelyett enigmatikus forrásokra kell koncentrálni, amit a hatalomra vonatkozó nézetek, azaz a hatalmi ideológia viszonylagos állandósága is indokol a 17. század vége előtt. Az állandóság persze nem jelent statikusságot! Bizonyos elmozdulások természetesen történtek: így a dinasztia kihalása (1598), az álcárok megjelenése és az 1610–1613 közti interregnum hozott némi, ám nem lényegi változást. Mint ahogy később, a 17. század közepén Nyikon pátriárka és Alekszej cár konfliktusa folytán a szimfónia megbomlása és annak következményei is érezhetők voltak. Mégis, minden változás ellenére körülbelül 1700 előtt az orosz

¹⁸⁷ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2013, 33–35.

¹⁸⁸ HAMBURG 2016, 727.

¹⁸⁹ HAMBURG 2016, 727.

gondolkodás és „világsszemlélet” a múltba tekintett, nem pedig előre.¹⁹⁰ Konzervatív volt, abban az értelemben, hogy a tradíciókat igyekezett fenntartani, nem pedig nyíltan és bevallottan a változtatás szándéka állt a középpontjában, amint az 1700 után megfigyelhető.

Egyértelműen leszűrhető tehát az előbbiekből idézett forrásokból és az elmondottakból, hogy az állam, azaz egy adott territórium feletti legfőbb hatalom személytelen, szekuláris felfogása teljességgel irreleváns volt ebben a paradigmarendszerben. Jelen komparatisztika szempontjából mindenkinél jobban megfogalmazta a probléma lényegét D. Rowland: „Bár az oroszok számára ismeretlen volt a szuverenitás fogalma, mint a hivatalos politikai diskurzus terminusa, ha mégis feltennénk azt a kérdést, hogy *ki volt a szuverén* az orosz államban, akkor az egyedüli helyes válasz bármilyen absztrakt vagy teoretikus szempontból az lenne, hogy *maga Isten volt a szuverén*.”¹⁹¹ Ha ehhez, illetve Volockij intelmeihez viszonyítjuk azt, amit Prokopovics írt a szuverenitásról, akkor a különbség lényegi. Ugyanakkor az uralkodó küldetése az ő számára már nem az volt, hogy a megváltás felé vezesse népét, hanem a földi jólét, amelyet a *közjó* 1700 után általánossá váló fogalma fejezett ki – még ha ezen Péter leginkább az állam jólétét értette is. A hatalom korlátainak mibenléte, az engedelmisség-ellenállás kérdése, a moszkvai időkben, szemben a péteri ideológiával, meglehetősen homályos maradt – Péter viszont már nem hagyott kétséget afelől, hogy hatalmának nincs igazi korlátja, és az ellenállás bármilyen formája elítélendő.

Konklúzióként leszögezhetjük, hogy míg 1700 táján a nyugati politikai gondolkodás középpontjában már nem az uralkodó, hanem az állam, mégpedig a szuverén állam hatalmának és jogainak vizsgálata állt, addig az állam fogalma, a szuverenitáshoz hasonlóan, nagyjából 1700 előtt egyáltalán nem játszott szerepet a kor orosz gondolkodóinál. Ahogy P. Bushkovitch találóan megfogalmazta a moszkvai hatalmi ideológia lényegét: Péter előtt az uralkodói ideológia középpontjában „a cár morális személyisége állt”.¹⁹² Annak ellenére, hogy a *goszudarsztvo* szó akkor már vagy két évszázada használatos volt, sőt egyre gyakrabban fordult elő a hivatalos iratokban: akár politikai döntések hivatkozási alapjaként is a 17. században.

Az autokrácia (szamogyerzsavije) problematikája

Az autokrácia (szamogyerzsavije) fogalma

III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemről a Moszkvába látogató Sigismund von Herberstein, a német-római császár követe úgy nyilatkozott, hogy „hatalmát tekintve könnyűszerrel felülmúlja a világ összes uralkodóját”, és ekképp írta körül Vaszilij autoritását, rögzítve a tényt, hogy az autokratikus hatalmi berendezkedés kialakult, és egyben rámutatott annak premisszájára is:

„Hatalmával éppúgy él a spirituális, mint a világi dolgokban; szabadon, saját akarata szerint dönt mindenki életéről és javairól. Tanácsosai közül egy sincs olyan tekintélyes, aki neki ellentmondani

¹⁹⁰ Filippov Szergej közlése.

¹⁹¹ ROWLAND 2007, 279. (Kiemelés: S. E.)

¹⁹² BUSHKOVITCH 2001, 441.

vagy valamely ügyben ellenállni merészelne. Nyíltan vallják, hogy fejedelem akarata Isten akarata, és hogy amit a fejedelem tesz, azt isteni akaratból teszi.”¹⁹³

Az autokrácia és ideológiájának kiépülése 1462–1533 közt ment végbe, természetesen nem előzmények nélkül, és amikor a nálunk csak „Rettegettként” elhíresült IV. Iván (1533–1584) hatalomra került, már készen állt. Iván alatt legfeljebb az mutatkozott meg, uralkodásának második felében (1560–1584), hogy a jogi-intézményes korlátok hiánya milyen szélsőséges túlkapásokat eredményezhet büntetlenül egy, időnként az elmebaj nyílt jeleit mutató uralkodó részéről.

Az orosz politikai rendszer autokráciaként (*szamogyerzsavije*) való meghatározása a 19. századra megy vissza (a 18. században *szamogyerzsavszto* alakban volt ismert), és a hatalommegosztás formai elemeire, a jogi és intézményes korlátokra, illetve ezek hiányára koncentrál. Ez természetesen mind nyugati, mind orosz részről összhangban volt a 19. század szemléletével: ki kellett ugyanis emelni azt, hogy az orosz politikai berendezkedés miben tér el a kortárs nyugati alkotmányos monarchiáktól. Az Orosz Birodalom 1832-es *Alaptörvényében*, amely, nem véletlenül, a Prokopovics által írt 1721-es *Egyház-szabályzat* egyik passzusára támaszkodott, ezt olvashatjuk az orosz császár hatalmáról:

„Az Összoros Császár *autokratikus* [*szamogyerzsavnij*] és *nem korlátozott* [*nyeogranyicsennij*] monarcha. Az ő legfelső hatalmának [*verhovnoj vlasztyi*] való engedelmességet, nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is, maga Isten parancsolja.”¹⁹⁴

Prokopovics definíciója pedig ez volt:

„Az uralkodók hatalma, *korlátlan teljhatalom*¹⁹⁵ [*Monarhov vlasztyi jesztyi szamogyerzsavnaia*], melynek az engedelmességet, a lelkiismeret okán, maga Isten parancsolja.”¹⁹⁶

A definíció második része mindkét esetben a hatalom isteni jellegét emeli ki, de nem csak általában véve. Valójában, ahogy erre korábban már rámutattam, ez nem más, mint Pál apostol Rómaiakhoz írt levelének egyik adaptált sora.¹⁹⁷

A hatalommegosztás formai elemeire, a jogi és intézményes korlátokra való fókuszálás hasznos vizsgálati módszer, különösen a 19. század vonatkozásában, viszont tisztában kell lennünk ennek *történeti korlátaival* – a 18. század előtti időszakra való alkalmazása ugyanis számos problémát vet fel. Egyet kell érteni H. J. Torke megállapításával, hogy „a nyugati jog-és társadalomtörténeti fogalmak”, és tegyük hozzá, az intézménytörténeti fogalmak, a 18. század előtt nagyrészt alkalmazhatatlanok az orosz történelemre.¹⁹⁸ Nem beszélhetünk az általam vizsgált periódusban például társadalmi rendekről vagy politikai rendekről (azaz rendi képvisleti gyűlésekről) – a jog területén maradvá pedig a jogok skolasztikus,

¹⁹³ HERBERSTEIN 1571, 15.

¹⁹⁴ Lásd: KORKUNOV 1904, 200.

¹⁹⁵ Az 1832-es verzióba valószínűleg pontosításképpen került be a *nyeogranyicsennij* (*nem korlátozott*) jelző (KORKUNOV 1904, 200.).

¹⁹⁶ Lásd: KORKUNOV 1904, 200.

¹⁹⁷ SASHALMI 1998, 48. 3. l.j.

¹⁹⁸ TORKE 1986, 201.

hierarchikus felosztásáról (isteni jog és természetjog, pozitív jog) vagy a szuverenitásról és az uralkodói hatalom jogi definíciójáról. Ez utóbbi elemek csak a 18. század elején jelentek meg, de persze, ekkor sem jelentettek az átvételek pusztá megféleltetéseket: a tartalmak, amint részletesen látni fogjuk Feofan Prokopovics esetében, alapvetően módosultak. Éppen ezért, először is, szükséges pontosan definiálni, hogy mit értünk autokrácia alatt.

Az autokrácia véleményem szerint olyan tekintélyt és politikai berendezkedést jelent, amely mentes a jogi-intézményes (például rendi gyűlés, egyház és más korporációk), valamint a jogi-alkotmányos (például privilégiumok, fundamentális törvények, természetjog, koronázási eskü, szerződéses charták) korlátoktól és a társadalmi kontroll, azaz a közvélemény ítélete alól. A megkérdőjelezhetetlen tekintély forrása pedig, amelynek felhatalmazásából az uralkodó a hatalmát bírja, nem egyszerűen az isteni szentesítés, hanem maga az isteni akarat.¹⁹⁹ „A cár szíve Isten kezében van” bibliai eredetű premissza ugyanúgy érvényben volt a 16. században, mint a 19. században ezen korlátlan hatalom isteni szentesítéseként. A 17. századtól kezdve pedig már mint közmondást is feljegyezték.

Az autokrácia (*szamogyerzsavszto/szamogyerzsavije*) terminus eredete a *szamogyerzsec* szóhoz kötődik: ezt a titulust pedig az orosz egyház kezdte el használni a moszkvai uralkodókra Konstantinápoly eleste (1453) után. Annak okán, hogy a moszkvai nagyfejedelmet egyre inkább a bizánci császár utódjának tartották (hamarosan ez lett a helyzet az ortodox világban is), a *szamogyerzsec* pedig a császár címének, az *autokratórnak* a tükörfordítása volt. Eredetileg azonban azt jelentette, hogy az uralkodó közvetlenül Istentől – és nem valamely más uralkodó felhatalmazásából – bírja hatalmát.²⁰⁰ Azaz nem a hatalom korlátaira, hanem annak eredetére és egyben valamely külső hatalomtól való függetlenségre utalt. Ugyanakkor a *szamogyerzsec*, amelynek használata a 16. században terjedt el, egyrészt sokáig nem vált az uralkodó állandó titulussá,²⁰¹ ráadásul a 16. századi forrásokban alapvetően az uralkodó kegyességére vonatkozott, mint arra nemrégiben Ch. Halperin rámutatott. Szerinte a *szamogyerzsavszto* leginkább olyan berendezkedést jelölt az egyháziaktól származó forrásokban, „amelyben az uralkodó és az egyház harmonikusan együttműködött”.²⁰² Azaz megint csak a *szimfónia* kérdésénél vagyunk. Halperin egyenesen úgy fogalmaz, hogy „ami ellen burkoltan vagy leplezetlenül” sok egyházi szerző érvelt, „az a *szamogyerzsecnek* éppen a korlátlan uralkodó értelmű jelentése volt”.²⁰³ A. Filjuskín szerint viszont a 16. század második felében már kezdett kialakulni a szónak egy olyan jelentése, amely a „kizárólagos, erős hatalomra utalt”.²⁰⁴ Mindazonáltal az orosz uralkodók hatalmának jogi igényű megfogalmazása folytán, Nagy Péter idején nyert csak a *szamogyerzsec* titulus közjogi jelleget, mégpedig jogi és intézményes vonatkozásban, korlátlan hatalom értelemben. A 18. század előtt viszont „nem volt alkotmányosan értelmezhető jelentése”.²⁰⁵

Az a titulus, amely III. Ivántól a 16–17. századon át a moszkvai uralkodó és az általa kormányzottak közti viszony természetére a legközvetlenebbül utalt, tehát leginkább

¹⁹⁹ ALEF 1986, 10.; CRUMMEY 2000, 118.

²⁰⁰ SZEFTTEL 1979, 66.

²⁰¹ FILJUSKIN 2006, 55–63.

²⁰² HALPERIN 2014, 18. Hasonló véleményt fogalmazott meg Szvák Gyula is: SZVÁK 2017, 89.

²⁰³ HALPERIN 2014, 20.

²⁰⁴ FILJUSKIN 2006, 63.

²⁰⁵ HUGHES 1990, 5.

rendelkezett belpolitikai vonatkozásokkal, és ugyanakkor valamiféle jogi jelleggel is bírt a titulusok közt, a *goszpodar/goszudar* volt: ez a cím Tver 1485-ös bekebelezése után, 1486-tól vált állandóvá.²⁰⁶ III. Iván nem követelte meg alattvalóitól sem azt, hogy *szamogyerzsecnek*, sem azt, hogy *cárnak* szólítsák, noha a külfölddel való diplomáciai érintkezés során 1472 után (III. Ivánnak Szóphia Palaiologinával, az utolsó bizánci császár unokahúgával kötött házasságát követően) a cári cím elismertetése fontos cél lett – ellenben a *goszpodar/goszudar* használata kötelezővé vált.²⁰⁷

Korabeli példákból tudjuk, hogy a *goszpodar/goszudar* titulus éppen a hatalom jogi-intézményes korlátlanságát foglalta magában: olyan uralkodót jelentett, aki nem osztozik senkivel a hatalomban, és akit nem korlátoz semmilyen feltétel vagy szerződés.²⁰⁸ Éppen ilyen vonatkozásban vetődik fel első ízben markánsan, már a tárgyalt korszak elején, a *goszpodarsztvo/goszudarsztvo* értelmezésének kérdése is. 1477-ben III. Iván a Novgorodi Fejedelemség státusáról való tárgyalás során (amelynek következménye végül Novgorod autonómiájának megszüntetése lett 1478-ban) azt hangoztatta, hogy ő *goszpodar/goszudar*, és olyan *hatalmi pozíciót* (*goszpodarsztvo/goszudarsztvo*) akar Novgorodban, mint amilyen a moszkvai fejedelemségben rendelkezik: vagyis nem fogadja el „hatalmi pozíciója korlátozását” (*goszpodarsztvu/goszudarsztvu urok*).²⁰⁹ A *goszpodar/goszudar* ilyen értelmű jelentését számos más példa bizonyítja a 16. és a 17. századból.

Összefoglalva: különbséget kell tenni az autokrácia elmélete és a *szamogyerzsec* titulus használata közt a 15–17. század vonatkozásában, mivel nem ez, hanem a *goszpodar/goszudar* utalt a jogilag korlátlan hatalomra. A *goszpodarsztvo/goszudarsztvo* pedig az ebből következő hatalmi pozíció volt.

III. Ivánnak és fiának, III. Vaszilijnek több mint 70 éves uralkodását (1462–1533) egyrészt a többi fejedelemség rovására történő területi terjeszkedés (az „orosz földek összegyűjtése”), másrészt ennek során azok különállásának vagy autonómiájának megszüntetése, továbbá végső célként a saját rokonság apanázsainak felszámolása jellemezte. Ez önmagában sem rövid időtartam, viszont nem érthető meg, ha nem tekintünk vissza röviden az 1462 előtti Moszkvai Fejedelemség társadalom- és politikatörténetét formáló tényezőkre, intézményekre.

Az autokrácia mint politikai rendszer kialakulása

Az autokrácia gyökerei II. Vaszilij (1425–1462) uralkodására nyúlnak vissza, de kifejlődése az ő utódainak uralkodása alatt ment végbe.²¹⁰ Az autokrácia kialakulásban döntő szerepet játszott a szolgálat elve. Mindenkinek szolgálnia kellett a moszkvai uralkodót, mégpedig olyan mértékben, amelyhez foghatót nem találunk sehol Európában.²¹¹ Ez a társadalmi mobilizáció azonban egy olyan hatalmi-politikai struktúra közepette jött létre, amely alap-

²⁰⁶ ALEF 1986, 92. A *goszpodar* volt a korábbi alak, a *goszudar* pedig a 16. században keletkezett.

²⁰⁷ ALEF 1986, 92.

²⁰⁸ SASHALMI 1998, 49–50.

²⁰⁹ Lásd: HARHORGYN 2011, 27.

²¹⁰ ALEF 1986, 9–11., 17.

²¹¹ DUNNING 2001, 20.

vetően a kora középkori monarchiákra, a patrimonális királyságra hasonlított: a Moszkvai Fejedelemségben nem fejlődtek ki azok a „hivatalos közvetítő és korporatív testületek”, amelyek az érett, illetve a késő középkorban a latin kereszténység országait jellemezték.²¹² A „szabadság kis köreire”, a céhekre, gildékre, egyetemekre és persze ezeken túl a városi autonómiákra, a területi autonómiákra kell gondolnunk, végül pedig a szabadság „nagy köreire”, azaz a rendi gyűlésekre.²¹³ Ugyanakkor Oroszországban ezek hiánya mellett a patrimonális szemlélet eszmei ellensúlyai sem teremtdtek meg, aminek számos (később részletezendő) oka volt.

A 14–15. század Moszkvai Oroszországban a szolgálat mint domináns politikai és társadalomszervező elv állt szemben a szabadságjogok elvével, amelyek a testületek és a rendiség alapját képezték. Mindegy, hogy a szolgálat elve honnan származott, a mongoloktól, vagy Bizáncból – vagy (ami legvalószínűbb) a belső szükségletek, a szűkös anyagi és emberi erőforrások születték. A társadalom amorf jellege, azaz a társadalmi rendek és a korporációk, valamint az ezeket körülbástyázó jogi-politikai gondolkodás, továbbá az egyház világi hatalomtól való relatív függetlenségének hiánya voltak azok a tényezők, amelyek a nyugati szemmel túlzott fejedelmi hatalom kiépüléséhez vezettek a 16. század elejére.

Éppen ezért az autokrácia problematikájánál nem szabad a mongol vagy a bizánci hatásokat túlhangsúlyozni, hanem a belső viszonyok milyenségében kell az autokrácia tényleges gyökereit keresni.²¹⁴ A bizánci császár címeinek és a bizánci ideológia egyes elemeinek (az uralkodó istenítésének) átvétele, továbbá a bizánci örökség hangsúlyozása (például a Monomah-sapka legendája vagy III. Iván említett házassága az utolsó bizánci császár unokahúgával 1472) jól jött, de már csak mint a *de facto* hatalmi viszonyok igazolása.

A belső viszonyok terén alapvető volt, hogy az orosz ortodox egyház E. Hösch szerint egyfajta „segítő funkciót” töltött be a nagyfejedelmi, majd cári hatalom számára.²¹⁵ Először is azzal, hogy az egyház őrizte meg leginkább az egység eszméjét a szétagolódás korában.²¹⁶ A területek bekebelezésének idején pedig oly módon, hogy a többi fejedelemséget különböző módszerekkel, de jellemzően erőszakos eszközökkel maga alá gyűrő moszkvai uralkodók „tényleges uralmi monopóliumát belülről legitímálta”.²¹⁷

Különösen így volt ez 1448 után, amikor a metropoliták már nem voltak külső megerősítésre utalva. Az autokefália *de facto* elnyerése Konstantinápoly joghatóságának elutasítása folytán azzal járt, hogy a függés megszűnésével a metropolita kiszolgáltatottá vált a moszkvai uralkodóval szemben.²¹⁸ A metropolita pozícióját tovább gyengítette, hogy Moszkva éppen a 15. század második felében indult óriási területi terjeszkedésnek, bekebelezve a rivális fejedelemségeket – a metropolita számára így az is lehetetlen lett, hogy (ha egyáltalán akarta volna) esetlegesen kijátssza egymás ellen a nagyfejedelmet és a többi orosz fejedelmet.²¹⁹

²¹² GOLDFRANK 2000, 157.

²¹³ SASHALMI 2015a, 126–128.

²¹⁴ TORKE 1986, 202.; SZVÁK 1985, 38–39.

²¹⁵ Idézi: KLUG 1998, 100.

²¹⁶ NIEDERHAUSER 2001, 67.

²¹⁷ KLUG 1998, 100.

²¹⁸ KLUG 1998, 99.

²¹⁹ KLUG 1998, 99.

Az egyház világi hatalomhoz való illetén viszonyulásának gyökerei azonban mélyebbre is visszavezethetők. Az ortodox egyházban hiányzott a szakrális szféra politikai felsőségének tradíciója a világi hatalommal szemben.²²⁰ A moszkvai nagyfejedelmeknek az egyház felett gyakorolt hatalmát pasztikusán adja vissza a következő adat. 1462 és 1589 közt a 14 hivatalban levő orosz metropolitából mindössze 5 töltötte ki hivatalát: a többit vagy letették, vagy önként mondtak le a kényszerítő körülmények hatására.²²¹

Az egyház legitimáló funkciója azonban kiterjedt a szolgálat elvének erősítésére is. Ismert, hogy amíg 1762-ben a nemességet nem mentesítették a kötelező szolgálat alól, addig „hivatalosan, utána pedig nem hivatalosan” a társadalom minden tagjától elvárták azt, hogy szolgálja a nagyfejedelmet (cárt), illetve Pétertől az államot, valamilyen minőségben.²²² Az egyetemes szolgálat elvének vallási alapja is volt: az a meggyőződés, amelynek M. Poe az „alávetettség kulturális mitológiája” elnevezést adta. Eszerint az oroszok számára, vallási meggyőződésükből kifolyólag, a szolgaság és az engedelmesség kifejezetten dicséretes elvek voltak.²²³ A 16. században az uralkodó szolgálatát ugyanis egyben Isten szolgálataként fogták fel,²²⁴ mivel a kor felfogása szerint „Isten és a cár együtt álltak a fennálló rend élén”.²²⁵

Az uralkodók hatalma a nyugati kultúrkörben, a rendi államban „eszmék és intézmények által korlátozott volt”, tehát az uralkodónak a közjót kellett szolgálnia, „tisztetben kellett tartania a szokásokat, nem hozhatott önkényesen törvényt, az országot érintő dolgokban ki kellett kérnie a nép véleményét, és mindenekelőtt tisztetben kellett tartania alattvalóinak tulajdonát”, ami többek közt az adómegajánlást is alattvalói jóváhagyáshoz kötötte.²²⁶ Nyugaton tehát egyfajta szerződéses viszony jött létre az uralkodó és az alattvalók közt, amely a 14–15. században a rendi gyűlésekben intézményesült, és ez idővel az alkotmányossághoz vezetett el.²²⁷ Torke szerint viszont a Moszkvai Oroszország „átugrotta az államfejlődés egyik fontos előkészítő állomását”, nevezetesen a korporációkból felépülő állam fázisát.²²⁸ Mivel pedig a rendi állam is a korporációkra épült (de annak politikailag magasabb rendű, főként a rendi gyűlés intézményében megtestesülő szerveződését képviselte), így rendi államról sem beszélhetünk Oroszország történetében.

Általában véve a moszkvai uralkodók politikai értelemben könnyen uralták a hatalmuk alatt álló területeket, a végrehajtás, a kormányzás viszont igen nehézkes volt.²²⁹ R. Crummeys szerint az uralkodó „széles körű hatalma nem annyira kormányzatának hatékonyságában, mint inkább azoknak az akadályoknak a hiányában rejlett, amelyek a hatalom gyakorlásának útjában állhattak volna, mivel sem rendek, sem korporatív szervezetek nem korlátozták a nagyfejedelmek cselekvési szabadságát, és nem voltak olyan alkotmányos normák, amelyek körülírták volna autoritását”.²³⁰

²²⁰ ALEF 1986, 70.

²²¹ KLEIMOLA 1977, 37.

²²² HARTLEY 1999, 6.

²²³ POE 2000, 218–219.

²²⁴ MIRONOV 1996, II. 117.; POE 2000, 218–219.

²²⁵ KIVELSON 1996, 11.

²²⁶ PIPES 2005, 7–8.

²²⁷ PIPES 2005, 6–7.

²²⁸ TORKE 1986, 203.

²²⁹ CRUMMEY 1987, 101.

²³⁰ CRUMMEY 1987, 101.

Ebből a perspektívából nézve kell tehát összehasonlítani a 15. század végének nyugat-európai dinasztikus államait és a modern államfogalom kialakulását, illetve a kortárs moszkvai rendszert. Ez a sajátosság nemcsak az orosz uralkodói hatalom megerősödésének gyorsaságát magyarázza meg 1462 után a dinasztikus államokban tapasztaltakhoz képest, hanem mindenféle későbbi összehasonlítás kiindulópontjául kell szolgálnia.

A moszkvai hatalomfelfogás autokráciaként való értelmezésének csapdái és a hatalomértelmezés moszkvai kontextusa

A jogi fogalmak és a hatalom jogi definíciójának hiánya miatt kérdéses tehát, hogy a Nagy Péter előtti időszakban mennyire célszerű a jogi-intézményes vonatkozásokra koncentrálni – mégpedig nemcsak a hatalom ideológiája, hanem adott esetben a hatalomgyakorlás terén is. Teljességgel osztjuk, ugyanis R. Crummey azon véleményét, hogy jelentősége van annak, milyen „módon definiálják és igazolják hatalmukat a kormányzatok”, mert ennek „nagyon fontos kihatásai lehetnek a kormányzati gyakorlatra”.²³¹

Csakis akkor érthetjük meg tehát teljességében a 16–17. századi orosz hatalmi ideológiát (és ebből következően a kormányzati gyakorlatot is), ha úgy tekintünk az isteni felhatalmazásból bírt jogilag korlátlan hatalomra, hogy ez fogalmilag másként jelentkezett Nagy Péter előtt, illetve Péter után. Péter már jogi szemszögből tekintett rá, összhangban azzal, ahogy ezt a moszkvai politikai rendszerről író nyugati utazók már majd két évszázaddal korábban is tették. A moszkvai uralkodók és a kormányzottak számára viszont a 16–17. században a korlátlan hatalom mintegy magától értetődő volt: olyan adott dologként kezelték, amely nem is igényelt különösebb magyarázatot,²³² sem jogi, sem más jellegűt. Elég volt egyszerűen Istenre és az elődökre hivatkozni, mind a hatalom eredetének, mind hatáskörének tekintetében: „Mi pedig isteni akaratból vagyunk [korlátlan] ura(lkodó)k [goszudari] *országunkban* [na szvojom goszudarsztve], és elődeinktől bírjuk azt, amit nekünk Isten adott” – mondta az 1547-ben a cári címet hivatalosan is felvevő IV. Iván.²³³ A jogi természetű fejtegetés már csak azért is hiányzott, mert nem volt jogi professzió a Moszkvai Oroszországban: nemhogy a nyugati jogi fogalmakat ismerő, de semmilyen „jogtudó értelmiség” nem létezett, a jog tudományos igényű művelése teljesen hiányzott.

A cári hatalom a 16–17. században fogalmilag más alapokon nyugodott, mint a nyugati uralkodóké, így csakis ezek ismeretében, saját kulturális közegéből nézve érthető meg igazán. Ez a közeg pedig nem volt más, mint az orosz ortodox teológia.²³⁴ Az írott és képi források, a vallási rituálék egyértelművé teszik, hogy a cári hatalom csakis az Istenről való gondolkodás paradigmájában értelmezhető, „mint az isteni gondviselés eszköze, mely az egyház felkentje révén működik”.²³⁵ A cár „Isten által rendelt, Isten által kijelölt, Isten által megkoronázott, Isten által védelmezett”,²³⁶ sőt Isten által közvetlenül inspirált ural-

²³¹ CRUMMEY 2000, 118.

²³² POE 2000, 215., 224.

²³³ PUSKARJEV 1999, 68.

²³⁴ ZIZIKIN 1924, 67.

²³⁵ ZIZIKIN 1924, 67.

²³⁶ HALPERIN 2014, 24.

kodó volt. Ennélfogva „ha Istennek az uralkodóhoz és a kormányzottakhoz való viszonyát kiemeljük” a képből, akkor bármiféle „koherens hatalomértelmezés” lehetetlen.²³⁷

Ennek oka pedig az volt, hogy a moszkvai hatalomfelfogás (ahogy azt V. Kivelson, E. Kantorowicz terminusait alkalmazva megfogalmazta) nem vált *Krisztus-központúból* (*Christ-centered*) *jogközpontúvá* (*law-centered*), illetve *politikai közösség központúvá* (*polity-centered*),²³⁸ mint ahogy ez a nyugati kultúrkörben a 12–14. század közt végbement, és aminek ott két, egymással összefüggő oldala volt. Az egyik abban állt, hogy a gregorián reform eredményeként a 11–12. század fordulóján kezdett elkülönülni a szakrális szférától egy világi politikai szféra,²³⁹ azaz az uralkodói hatalom (részleges) deszakralizálásának következtében létrejött egy olyan szekuláris szféra, amely „többé már nem az üdvtörténet rendjéhez tartozott”,²⁴⁰ és amely ezáltal önállóan vizsgálható volt. (Lásd Black államdefiníciójának egyik erre vonatkozó elemét, a különálló világi rend kérdését!) Ez azonban soha nem történt meg Oroszországban, sem a Kijevi Rusz idején, sem később, a Moszkvai Fejedelemségben, illetve az abból kinövő Cári Oroszországban, egészen a vizsgált időpont végéig.

Az a lehatárolás, amely Nyugaton a politikát egy külön szféraként kezdte kezelni, azonban csak az első, bár a legfontosabb lépés volt a hatalomról való gondolkodásnak a teológiától való leválasztásában. Egy ezzel komplementer folyamat is zajlott a 12. századtól: nevezetesen az egyházra alkalmazott *metaforák* és *jogi teóriák* átvitele a világi közösségre (amit korábban Kantorowicz, majd B. Tierney hangsúlyoztak különösen), ennek következtében az uralkodó és a királyság viszonyát immár kizárólag jogi szemszögből lehetett értelmezni.²⁴¹ Ezt a *politikai teológiának* nevezett folyamatot plasztikusan megvilágíthatjuk Kantorowicz segítségével, azon bibliai kép példáján keresztül, amely szerint Krisztus az Egyház férje, az Egyház pedig az ő felesége.

Ahogy a 12. században axióma lett, hogy a püspök, akiről azt tartották, hogy misztikus házasságban élt egyházmegyéjével (a Biblia azon passzusából kiindulva, hogy Krisztus a férj, az Egyház pedig az ő felesége), és nem idegenítheti el a tisztségéhez tartozó jogokat és javakat, úgy ez az elv 1200 táján már elérte a világi szférát is. A király mint a királyság férje sem idegeníthette el a *tisztségéhez* (*officium*) kapcsolódó jogokat, minthogy azok nem az ő személyéhez kötődtek, hanem tőle függetlenül léteznek, ugyanis a *politikai közösség* (*respublica*) kormányzására rendeltettek:²⁴² ez lett a koronaeszmé alapvető lényege. A jogtudomány eredményeinek alkalmazása a világi szférára idővel tehát azt eredményezte, hogy az a választóvonal, amely a világi és szakrális dolgok közt húzódott, egyre inkább az előbbi irányába tolódott el.²⁴³

Visszatérve az uralkodói hatalom oroszországi specifikumainak kérdéséhez, megjegyzendő, hogy az isteni akaratot beteljesítő, s ezért Isten törvényeit kivéve korlátlan hatalommal bíró uralkodó képe mellett léteztek más, „ugyanolyan jelentős és ugyanolyan hivatalos aspektusai” is a cári hatalom legitimációjának, amelyek egyben „csillapították”

²³⁷ ROWLAND 1979, 264.

²³⁸ KIVELSON 1996, 16.

²³⁹ SASHALMI 2015a, 116.

²⁴⁰ OAKLEY 2015, 289–290.

²⁴¹ OAKLEY 2015, 291.

²⁴² KANTOROWICZ 1957, 216–217.

²⁴³ OAKLEY 2015, 287–288.

is e korlátlan hatalmat.²⁴⁴ Ezen elvek ismerete nélkül féloldalas lenne a megközelítés, mert kimaradna az, ami speciálisan orosz sajátosság; másfelől ezek hiányában nehéz lenne megérteni a hatalomgyakorlás bizonyos mechanizmusait is.

Az autokrácia a 16–17. században nem jelentette azt, hogy ne lettek volna normatívák az uralkodóval szemben: ezek azonban nem írott jogi, hanem valláserkölcsi természetűek voltak (lásd Volockij kritériumait a zsarnokra vonatkozóan), s nem is célszerű korlátoknak nevezni azokat, hanem inkább elvárásoknak. Amolyan „viselkedési szabályoknak” vagy követendő eszményeknek tekinthetők, amelyek sohasem öltöttek „formalizált-jogi” jelleget.²⁴⁵ Ezek a valláserkölcsi elvárások nem a létező jogok tiszteletben tartását célzó, az uralkodó és a nép közti fiktív szerződés („társadalmi szerződés”) eszméjében vagy koronázási esküben, koronázási hitlevélben fejeződtek ki (ezek ugyanis nem léteztek), hanem leginkább egyházi intelmekben (legyen a cár könyörületes, tartsa meg az ortodoxia előírásait, főként pedig őrizze meg a hitet, kerülje a hét főbűnt stb.). A *legitim* és *illegitim* jelzők használata félrevezető abban az esetben, ha ezeket eredeti jelentésükben értjük, azaz jogi jelleget tulajdonítunk nekik.²⁴⁶ Nem történt meg ugyanis az a fajta szekularizáció, amelyet F. Oakley nyomán az imént kifejtettem. Az uralkodóval kapcsolatban tehát mindig volt valamiféle elvárás, de ezeket nem lehet tisztán jogi vagy politikai szempontból értelmezni. Ez pedig abból a „bizánci–orosz specifikumból” következett, amelynek alappillére a moszkvai korszakban egyértelműen az *ortodox szimfónia* elve volt.²⁴⁷ Az uralkodó nem egyszerűen világi személy, hanem az egyház elválaszthatatlan, nélkülözhetetlen eleme, akinek legfőbb kötelessége, hogy a lélek dolgaival is törődjön a földi dolgokon túl, azaz hatalma nem pusztán evilági célokat szolgál. Az uralkodókép keretét ennek folytán a „biblikus történelem és az ortodox vallásosság” alkotta,²⁴⁸ amelyhez még a dinasztikus elv társult.

A „csillapítás” legfontosabb eleme a 16–17. században az az uralkodói imázs volt, amely a cárt „könyörületes atyaként” állította be.²⁴⁹ Az uralkodóval szemben elvárás volt, hogy Isten választottjaként és egyben az ország, valamint lakóinak „névlegesen univerzális tulajdonosaként”²⁵⁰ gondoskodjon „alattvalóiról”: pontosabban a neki alávetett ortodox népről, mivel az *alattvaló* (*poddannij*) szót csak elvéve használták 1700 előtt. Az uralkodót tehát nem közjogi személyként fogták fel, hanem egyrészt a vallási közösség központi elemeként és védelmezőjeként, valamint afféle patrónusként és gondoskodó atyaként, aki mindenki iránt jóindulattal viseltetik és mindenkiről gondoskodik. Ezt fejezte ki az, hogy bárki közvetlenül kérelemmel fordulhatott az uralkodóhoz. Az 1550-es években külön *prikáz*, a *Kérelmek Prikája* jött létre ezek intézésére, és kialakult a kérelem standard formája.

Az Isten által inspirált, gondoskodó, könyörületes atya képe tükröződik a kérelmekben is. A kérelmező saját nevét kicsinyítő képzővel írta, mint aki nem felnőtt, hanem gondoskodásra szorul, magát (a társadalmi állástól függően) a cár „(rab)szolgájának”/„árvajának”/„Istenhez imádkozójának” nevezte. A konkrét probléma ismertetése után pedig a cár könyörületességéért esedezett a kérelem végén egy sztereotip formulával („Uralkodó, cár,

²⁴⁴ KIVELSON 1996, 212.

²⁴⁵ LUKIN 2000, 253.

²⁴⁶ Filippov Szergej közlése.

²⁴⁷ Filippov Szergej közlése. Lásd még: HAMBURG 2016, 173.

²⁴⁸ KOLLMANN 2017, 131.

²⁴⁹ KIVELSON 1996, 656.

²⁵⁰ POE 2000, 222–223.

könyörülj, jutalmazz!”), amelyhez esetenként társultak az isteni inspirációra utaló elemek is („Ahogy azt neked Isten sugalmazza”, „Ahogy azt Isten a szívednek sugalmazza”, „Ahogy azt a legszentebb isteni lélek neked sugalmazza”).²⁵¹ Egyértelmű tehát a könyörületes Atya-Isten és a könyörületes (a kormányzottak iránt jóindulatot tanúsító) „Cár Atyuska” közti párhuzam!

További elvárás volt a bojárjaival, illetve rokonaival, valamint a klérussal harmóniában élő, velük közösen cselekvő cár képe.²⁵² Ez azonban nem a nyugati értelemben vett „világi-alkotmányos” harmónia volt, hanem „valláserkölcsi” harmónia.²⁵³ Ebben a vonatkozásban (és egyáltalán az ideológia különböző elemeinek összekapcsolásában) központi szerepet kapott a *tanács(adás)*.²⁵⁴ Az autokrácia ugyanis nem zárja ki, hogy az uralkodó folyamatosan vagy alkalmanként másokat is bevonjon döntéseinek meghozatalába,²⁵⁵ azaz hogy ne tanácskozná közeli embereivel („bojár дума”), hivatalnokaival vagy a társadalom szélesebb rétegeiből kikerülő küldöttekkel (a 16–17. századi úgynevezett *zemszkij szoborok*, azaz *országos tanácskozó gyűlések* problematikája).²⁵⁶ A döntések azonban nem kötelezik az uralkodót: a tanácsadás pusztán kötelezettség, nem pedig jog az abban részt vevők részéről. A tanácsadásra ugyanaz a megállapítás érvényes, mint a harmóniára: azaz vallási-profetikussá jellegű, nem jogi-alkotmányos természetű volt.²⁵⁷ A cárt Krisztus, a tanácsadó bojárokat pedig az apostolok szerepében láttatta az ideológia.²⁵⁸ Ugyancsak vallási aspektusból kell szemlélni az úgynevezett *zemszkij szobor*, az országos tanácsadó gyűlés problematikáját, amelyre már maga a gyűlés korabeli elnevezése, a *szobor vszeja zemlji* is utal: A *szobor* ugyanis vallási értelemben vett gyűlés, minthogy e szót elsődlegesen az egyház *zsinatára* használták, amellet, hogy *székesegyház* jelentéssel is bír(t). Azaz a gyűlést inkább úgy kell tekintenünk, mint egy vallási indíttatású „konzultációs folyamatot” a cár és a nép közt, de semmiképpen nem egy „protoparlamentáris”, azaz rendi gyűlés típusú képződményt kell látnunk benne.²⁵⁹

Összefoglalva: célszerű tehát az orosz hatalmi ideológiát és a politikai struktúrát egy olyan patrimoniális rendszerként felfogni, amelyben egyfajta „patrónus-kliens” viszony létezik a cár és a nép közt, és ez a viszony egyben a cárok isteni jogalapjára támaszkodik. A legfőbb hatalom eszméje, amelyet Nyugaton szuverenitásnak mondtak, nem jogi-filozófiai fejtegetések révén, hanem a következő elemek segítségével fogalmazódott meg: a cár mint az ország tulajdonosa; a cár és az Isten mint a fennálló rend központi elemei; a cár mint az ortodoxia legfőbb őre és védelmezője, valamint az ortodox közösség atyja. Főként az imént említett első két elem kifejtése mentén halad majd az elkövetkezendő nagyobb lélegzetű összehasonlítás.

²⁵¹ VOLKOV 1974, 100.

²⁵² BUHSKOVITCH 2001, 24–25.; KIVELSON 1996, 212–213.

²⁵³ BUHSKOVITCH 2001, 24.

²⁵⁴ KIVELSON 1996, 213.

²⁵⁵ HOSKING 1973, 8.

²⁵⁶ A *bojár дума* és a *zemszkij szobor* problematikájára részletesen lásd: SASHALMI 2007, 217–222.

²⁵⁷ ROWLAND 1990, 154.

²⁵⁸ BOGATYREV 2000, 88.

²⁵⁹ KOLLMANN 1997, 39.

A „tulajdonosi dinaszticizmus” Nyugaton és Oroszországban

A „tulajdonosi dinaszticizmus” fogalma

Láthattuk a korábbi fejezetben, hogy a dinasztia meghatározó volt a Moszkvai Oroszország hatalomfelfogásában a hatalom igazolásának egyik kulcselemeként – anélkül azonban, hogy az állam modern fogalma ismert lett volna. A dinasztikák természetesen a nyugati keresztény kultúrkörben is meghatározó szerepet játszottak, az államfogalom alakulása kapcsán pedig leginkább azért érdemelnek figyelmet, mert a modern államfogalom részben éppen a dinasztikus jogigények ellenhatásaként alakult ki. A következőkben így azt a problémakört kell megvizsgálnunk, amelyet H. H. Rowen „tulajdonosi dinaszticizmusnak” hív.

Rowen a „tulajdonosi dinaszticizmus” kifejezéssel illette azt a nézetet, amely szerint az uralkodók a kora újkorban (azaz körülbelül 1450–1789 közt) a „közhatalmat dinasztikus tulajdonként” fogták fel.²⁶⁰ Ez azt jelenti, hogy a hatalmuk alatt álló heterogén területkomplexumokat, amelyeket a 17. század első felében már úgy emlegettek, mint az „ő államukat”, az uralkodók a dinasztia birtokának tekintették. Maga az „ő államuk” kifejezés jól mutatja a korra jellemző kettősséget: egyrészt az államfogalom terén történt előrelépést, másrészt viszont a mai fogalmaink szerint ezzel szöges ellentétben álló tulajdonosi szemléletet.

A „tulajdonosi dinaszticizmus” legszembevetőbb megnyilvánulásait a külpolitikában érhetjük tetten: az egyes területekre támasztott dinasztikus jogigények, az ezekért folytatott háborúk, majd az országok, tartományok hovatartozásának változása e háborúkat követő békék vagy akár egy házasságba vitt hozomány, netán örökösödési szerződés eredményeként, mind e felfogás részei, illetve következményei voltak. A dinasztikus célok leginkább a 16–17. századi háborúkat jellemezték, bár az örökösödési háborúk nagy korszaka a 18. századdal köszöntött be. Mindazonáltal ezek a háborúk, „bár elnevezésükben örökösödési háborúk voltak, valójában gyakorta racionális alapon történő területi felosztásoknak tekinthetők”,²⁶¹ ugyanis a 18. századi nagy békeszerződéseket már a hatalmi egyensúly jegyében kötötték meg, amint arra az utrechti béke (1713) esetében rámutattam.

A Moszkvai Oroszország Nagy Péter előtt nem volt részese sem a dinasztikus jogigények alapján indított európai háborúknak, sem az összeurópai dimenzióban értelmezett hatalmi egyensúly rendszerének. A dinaszticizmus alapvető eleme ugyanis a házasság, Péter uralkodása előtt azonban a Romanovok és elődeik nem kerültek valódi dinasztikus kapcsolatba nyugati uralkodóházakkal. Véleményem szerint e tényeknek is fontos jelentőségük van az orosz államfogalom alakulása szempontjából. Azaz nem pusztán a belső tényezők szerepét (például a jog, a filozófia meglétét, illetve hiányát vagy a vallásháborúk hatását) kell hangsúlyozni az államfogalom nyugati és orosz történetének különbségei kapcsán, hanem

²⁶⁰ ROWEN 1980, 169.

²⁶¹ GREENGRASS 1991, 3–4.

azt a kora újkori európai hatalmi konstellációt is, amelyben a modern állam megszületett. Nevezetesen a „nemzetközi”, helyesebben a dinasztiaiak közti versengést a dinasztikus jogok érvényesítése kapcsán, továbbá az univerzális igényeket hangoztató (pápa és a császár) hatalmakkal szemben való fellépést.

A tulajdonosi szemlélet azonban más területeken is jelentkezett Nyugaton, nem csak a külpolitikában: az ország(ok)nak és a tartomány(ok)nak a dinasztia tagjai közt történő felosztásában, a trónöröklés magánjogi kérdésként való kezelésében, végül pedig abban, hogy az uralkodók esetenként saját tulajdonuként tekintettek az alattvalók javaira.²⁶² A Moszkvai Oroszországban az első elem, az apanázsok rendszere ugyan végleg megszűnt a 16. század első felében, a másik két vonatkozásban viszont sokkal erősebb volt a tulajdonosi szemlélet.

A tulajdonosi szemlélet összes aspektusa jól megfigyelhető XIV. Lajosnál, „mind a gyakorlatban, mind az elméletben”.²⁶³ Nem érdemes ehelyütt boncolgatnunk azt a kérdést, hogy valóban tőle származik-e a híres mondás, „az állam én vagyok” (nagy valószínűséggel nem), és azt sem, hogy mit értett ezen, ha valóban ő mondta.²⁶⁴ Akárhogy áll is a dolog, egy ilyen kijelentés nem számított különlegesnek a kor viszonylatában, amit világosan bizonyít a Napkirály rövid (körülbelül 150 szavas) írása, *A király mestersége*. Rowen szerint e műben jól kidomborodik, hogy miként vélekedett a király saját „én”-je és az „állam” egymáshoz való viszonyáról.²⁶⁵ Konklúziójából egyértelműen kiderül, hogy ő és az állam gyakorlatilag azonosak, amit így fogalmazott meg: „Amikor az államra gondolunk, magunknak dolgozunk. Az egyik jóléte hoz dicsőséget a másik számára.”²⁶⁶ Ez pedig összefoglaló jelleggel adja vissza a tulajdonosi szemlélet lényegét.

Ugyanígy a tulajdonosi szemléletet tükrözi a király azon kijelentése is, hogy minden és mindenki az övé a királyságában.²⁶⁷ A tulajdonosi attitűdnek ez volt az az aspektusa, amely leginkább ellenérzést váltott ki a kortársak körében. A király vélekedését tehát csak igen kevés francia jogász vagy politikai gondolkodó hagyta volna jóvá, és jellemző, hogy amikor a fáma szerint egy francia diplomata angol kollégájának szóba hozta ez utóbbi kijelentést, az angol megkérdezte tőle: „Te Törökországban tanultad a közjogot?”²⁶⁸

A korabeli Európában ugyanis (amint arra már utaltam), általános volt az a nézet, főként Bodin hatására, hogy Oroszország mellett az Oszmán Birodalom az élő példája annak a politikai berendezkedésnek, amelyet a politikai irodalomban despotizmusnak vagy zsarnokságnak neveznek. A despota a korabeli európai felfogás szerint „rabszolga-alattvalók”²⁶⁹ felett uralkodott, akiknek személyével, tulajdonával elvben szabadon rendelkezhetett.

²⁶² ROWEN 1980, 18., 22.

²⁶³ ROWEN 1980, 76.

²⁶⁴ Erre lásd: HAHNER 1996, 28.

²⁶⁵ ROWEN 1980, 78.

²⁶⁶ Lásd: ROWEN 1980, 78–79.

²⁶⁷ YANOV 1981, 44.

²⁶⁸ YANOV 1981, 44.

²⁶⁹ POE 2000, 4. M. Poe, korábban pedig N. S. Kollmann rámutatott arra, hogy amikor az orosz előkelők a cár *holopjának*, azaz (rab)szolgájának hívták magukat, ezt nem szó szerint értették, és nekünk sem szabad szó szerint vennünk: ellentétben a moszkvai államba látogató nyugatiakkal, egyfajta ceremonális szolgásként kell értelmeznünk. Ezt a gyakorlatot abban a kontextusban kell szemlélni, amelyet Poe az „alávetettség kulturális mitológiája” elnevezéssel illetett: az oroszok számára ugyanis vallási meggyőződésükből (a cár szolgálata – Isten szolgálata premisszából) kifolyólag a szolgaság és az engedelmesség kifejezetten dicséretes elvek voltak (Poe 2000, 218–219.).

Nyugaton azonban még az abszolutista szerzők is természetesnek tekintették az egyén tulajdonhoz való jogát, csak a királyi abszolutizmus legszélsőségebb képviselői vallottak ettől eltérő, „tulajdonosi” elveket.²⁷⁰ A mérvadó vélekedés az abszolút hatalom teoretikusainál is az volt, hogy amivel az uralkodó rendelkezik, az *imperium*, politikai főhatalom, nem pedig *dominium*, azaz tulajdon.²⁷¹ Az uralkodó az abszolutista elméletben a közjog kizárólagos alkotója ugyan, de a magánjogot tiszteletben kellett tartania²⁷² – mivel közjog csak ott van, ahol magánjog is van. A főhatalomnak az uralkodó kezében való kizárólagos koncentrálódása tehát „feltételezi és kiegészíti a dominium, tehát a tulajdon és a birtoklás szétosztottságát az alattvalók körében”, hiszen az uralkodó, bár közszemély, „maga is rendelkezik magánszemélyi vonatkozással, ebben a minőségében pedig ő jellegzetesen a különösen gazdag és legnemesebb földesúr”.²⁷³ Sokatmondó viszont, hogy Nagy Péter előtt Oroszországban ismeretlen volt maga a *közjog* (*publicsnoje pravo*) és a *magánjog* (*privatnoje pravo*) kifejezés.²⁷⁴ Ez persze nem jelentette azt, hogy nem léteztek olyan ügyek, amelyek a közjog (például törvénykönyvek, ukázok), illetve olyanok, amelyek a magánjog (végrendelet, szerződés stb.) körébe tartoztak – de az orosz jogban csak a 17. század közepén jelent meg kifejezett formában az „uralkodói ügyek” (*goszudarevi gyela*) és a „kérelmezők ügyei” (*cselobitsikovi gyela*) közti különbségtétel, és majd csak Péter törvényhozásában fordulnak elő első ízben, nyugati hatásra, a *publicsnij* és a *privatnij* kifejezések.²⁷⁵

Visszatérve XIV. Lajos államra vonatkozó nézeteihez, Rowen összefoglalóan így nyilatkozik e kérdésről: „Bár elfogadta az absztrakt állam fogalmát, aligha tette ezt annak tiszta formájában; túlságosan is elkötelezte magát amellett, hogy az állam eszméje megegyezik családjá, illetve saját érdekeivel.”²⁷⁶ I. Pál 1797-es rendelkezése az orosz császári (cári) családról ugyanebben a szellemben fogant. A dokumentum a „császári család jólétében” látja az „állam jólétének” egyik garanciáját.²⁷⁷ „Minden Állam kiváló állapotának lényegi eleme, [...] szilárd alapja [...] az uralkodócsalád gyarapodása” – szól a preambulum első sora.²⁷⁸ Míg azonban az efféle megállapítások a 17. században nem számítottak különlegesnek, a 18. század végére már egyre inkább anakronisztikussá váltak Nyugat-Európában.

²⁷⁰ Erre példaként a későbbiekben lásd Grégoire véleményét. Az abszolutista szerzők számára az isteni jog és a természetjog – mint a királyi hatalom elengedhetetlen korlátja – magában foglalta az alattvalók tulajdonhoz való jogát.

²⁷¹ POGGI 1990, 45.

²⁷² POGGI 1990, 45.

²⁷³ POGGI 1990, 45.

²⁷⁴ DEWEY–KLEIMOLA 1973, xv–xvi. Ugyanakkor a természetjogi gondolkodás is hiányzott, amely Nyugaton viszont alapvető szerepet játszott az egyén természetes és elidegeníthetetlen jogairól szóló tanítás kialakulásában.

²⁷⁵ DEWEY–KLEIMOLA 1973, xv–xvi.

²⁷⁶ ROWEN 1980, 76.

²⁷⁷ WORTMAN 1995, 178.

²⁷⁸ *Polnoje Szobranije Zakonov Rosszijszkoj Imperii* 1830. No. 17906. 1797. 04. 05. 525. Az ugyancsak április 5-én kihirdetett öröklési törvény pedig, amely egy 1788-as családon belüli megállapodást emelt törvényerőre, szokatlan módon két aláírást tartalmazott, Pálét és annak feleségét, Mariját (WORTMAN 1995, 177.). Ez is világos bizonyítéka a tulajdonosi dinaszticizmusnak, és mutatja az aktus magánjogi jellegét! A családi megállapodást az uralkodó akarata ruházta fel közjogi jelleggel (WORTMAN 1995, 177.).

Richard Pipes koncepciója az orosz államiság patrimoniális jellegéről és a koncepció kritikája

Rowen szerint a tulajdonosi dinaszticizmust, azaz a patrimoniális államfelfogást a történészek „majdnem mindig úgy kezelték, mint aberrációt, nem pedig úgy, mint a kor szokványos gyakorlatát”.²⁷⁹ M. Szeftelnek persze igaza van abban, hogy az állam modern fogalma szerint a „patrimoniális állam” terminus önellentmondás,²⁸⁰ és bizonyára ilyen megítélés alá esne a „dinasztikus állam” kifejezés is, hiszen az állam nem lehet senki tulajdona, sem egyéneké, sem pedig valamely családé. A személytelen, elvont államfogalom kialakulása, de főként ennek érvényesülése, azonban igen lassú, hullámvölgyekkel teli folyamat volt, amint láthattuk, és amelynek kronológiája országról országra változott.²⁸¹

Rowen Franciaország példáján meggyőzően bizonyította, hogy a tulajdonosi dinaszticizmusról alkotott korábbi felfogást revideálni kell, és „az állam tulajdonlásának elvét”²⁸² úgy kell elfogadni, mint a monarchiák történetének egyik fontos elemét.²⁸³ Mindez viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy Pipes értelmezése, aki szerint a patrimoniális államfogalom az orosz történelem olyan sajátossága, amely alapvetően megkülönbözteti azt a Nyugattól, erősen megkérdőjelezhető. Azon kézenfekvő ok miatt is, mert a tulajdonosi dinaszticizmus egyik oka, az emberi természetben meglevő önzés mellett, a trón örökletességében, azaz az örökletes monarchia eszmájében gyökerezett:²⁸⁴ márpedig a 17. századi monarchiák többsége, beleértve az orosz is, ebbe a kategóriába tartozott.

Pipes 1974-ben megjelent könyvének előszavában fejtette ki először koncepcióját. Fő célja az volt, hogy megmagyarázza, miért nem jöttek létre Oroszországban „hatékony korlátok” a politikai hatalommal szemben.²⁸⁵ Világossá tette, hogy ennek során nagy hangsúlyt helyez „a tulajdon és a politikai hatalom kapcsolatára”, ugyanis „a nem nyugati típusú kormányzatok” jellemzője szerinte az, hogy a „tulajdont a szuverenitástól elválasztó vonalak vagy nem léteznek, vagy olyannyira bizonytalanok, hogy jelentéktelenek”.²⁸⁶ Könyvének „központi tétele”, hogy „Oroszországban ez a szétválasztás nagyon későn és nagyon tökéletlenül ment végbe”, ezért „Oroszország *par excellence* azon államok a kategóriájába tartozik, amelyeket a politikai és szociológiai irodalom hagyományosan »patrimoniálisnak« nevez”.²⁸⁷

Pipes ugyanakkor, ezzel összhangban, a következő megállapítást tette a *goszudarsztvo* kapcsán a 17. század közepe előtti időkre vonatkozóan: „Bár a *goszudarsztvót* »államnak« fordítjuk, pontosabb megfelelője lenne a »birtok«. ”²⁸⁸ Ugyanis a 17. század közepe előtt, „amennyiben egyáltalán gondolkoztak erről”, a *goszudarsztvo* az uralkodó „személyét,

²⁷⁹ ROWEN 1980, 169.

²⁸⁰ SZEFTEL 1980, 75.

²⁸¹ DYSON 1980, 29.

²⁸² ROWEN 1980, 170.

²⁸³ ROWEN 1980, 169–170.

²⁸⁴ ROWEN 1980, 170., 18. Igaza van M. Szeftelnek, Pipes egyik fő kritikusának, aki szerint „minden örökletes kormányzati rendszerben” fennáll „a patrimoniális elv egy komponense”, azaz a „hatalom öröklés útján való átadása” (SZEFTEL 1980, 75.).

²⁸⁵ PIPES 1974, XVII.

²⁸⁶ PIPES 1974, XVII.

²⁸⁷ PIPES 1974, XVIII.

²⁸⁸ PIPES 1974, 78.

saját embereit és az ő patrimoniumát jelentette” az oroszok számára, azaz a cár tulajdonát képezte.²⁸⁹ Pipes rámutat, hogy a *goszudarsztvo* nélküli a jogi jelleget, szemben azokkal a terminusokkal, amelyek a nyugati nyelvekben az államot jelölik (*état, state, Staat* stb.), és amelyek a jogi implikációval bíró latin *status* (jogállapot, jogállás) szóból származnak.²⁹⁰ Az államnak mint az „uralkodótól elkülönült entitásnak az eszméje” szerint Oroszországban a 17. század közepén jelent meg, de csak Nagy Péter alatt terjedt el szélesebb körben.²⁹¹ Jellemző ugyanakkor, hogy az orosz államfogalom kapcsán idézi a XIV. Lajosnak tulajdonított mondást, és megjegyzi, kétséges, hogy ilyen kijelentést tett volna valaha is a király, amely kijelentés egyébiránt „az egész nyugati tradícióval oly ellentétes érzületet tükröz”.²⁹² Majd így folytatja: „Sokkal jellemzőbbek, és egyben hitelesebbek, azok a szavak, amelyeket halálos ágyán mondott: »Én eltávozom, de az állam örökké élni fog«.”²⁹³

Ugyanez az értelmezés köszön vissza Pipes későbbi munkájában is: „1905-ig Oroszországban korlátlan egyeduralkodó volt. [...] A politikai hatalmat a dinasztia tulajdonának tekintették, amit minden cár megörökölt, s kötelességszerűen tovább kellett hogy adjon – érintetlenül – az örökösének [...] Oroszországban, miként az úgynevezett »orientális despotikus rendszerekben«, a cár nemcsak uralkodott országán, hanem birtokolta is, [...] saját tulajdonaként kezelte az államhatalmat.”²⁹⁴ Valóban, amikor az 1905-ös forradalom hatására a cár arra kényszerült, hogy alkotmányt adjon az országnak, az egyik nagyherceg franciául ezt az érvet állította szembe az autokrácia korlátozásával: „Oroszország a mi egész családunké.”²⁹⁵

A korábbiakban elmondottak alapján remélhetőleg egyértelmű, hogy a tulajdonosi dinaszticizmus önmagában nem tekinthető olyan elemnek, amely az orosz viszonyok „különösségének” bizonyítéka lenne. Ellenkezőleg: meggyőződésem, hogy a tulajdonosi dinaszticizmus – mint saját jogán létező vizsgálati szempont – bevonása révén sokkal jobban megérthető nemcsak a francia és a többi európai monarchia 19. század előtti története,²⁹⁶ hanem a moszkvai és a pétervári Oroszországi is. Így elkerülhető, hogy a kora újkori nyugati monarchiákra kizárólag a modern államfogalom szemszögéből tekintsünk, ugyanakkor elfeledkezzünk olyan dolgokról, amelyek erős hasonlóságot mutatnak Oroszországgal, de amelyeket ez utóbbi esetében éppen az elmaradottság bizonyítékaiként szoktak idézni. Nem kívánom azonban alábecsülni – és jelentőségének megfelelően kezelni – azokat az elemeket, amelyek az alapvető különbségeket képezik a hatalomfelfogás terén.

H. Zmora 2001-ben megjelent könyvében (amelyben egyébként Oroszország tárgyalása nem kapott helyet) Franciaország kapcsán azt írja a „kora újkori állam természetéről”, hogy „az államnak markáns patrimonális jellege volt”.²⁹⁷ Ugyanakkor megjegyzi, hogy bár az állam „még nem volt személytelen, de nem is egyedül csak az uralkodóhoz tartozott; kifejlesztett egy olyan létformát, amely kezdett elkülönülni az uralkodótól, mégpedig azért

²⁸⁹ PIPES 1974, 127., 78.

²⁹⁰ PIPES 1974, 78. A franciában az *état-état*, az angolban az *estate-state* alakváltozás eredményeként (DYSON 1980, 27–28.).

²⁹¹ PIPES 1974, 127.

²⁹² PIPES 1974, 127.

²⁹³ PIPES 1974, 127. A francia eredeti alapján a szövegű fordítás: „[a]z állam örökké fennmarad.”

²⁹⁴ PIPES 1997, 24–25. (Kiemelés: S. E.)

²⁹⁵ Lásd: CHERNIAVSKY 1960, 90.

²⁹⁶ ROWEN 1980, 169.

²⁹⁷ ZMORA 2001, 5.

mert mélyen áthatották a társadalmi érdekek”.²⁹⁸ Ezen érdekek pedig, szerinte, az örökletes állami hivatal viselők érdekeit jelentették.²⁹⁹

Összefoglalva: XIV. Lajos halálos ágyán tett kijelentése, illetve a királyi mesterséget tárgyaló művének végkövetkeztetése kétfajta attitűdöt tükröznek, mindazonáltal leszögezhetjük, hogy a kétfajta és számunkra végső soron ellentétes felfogás csakis együtt, egymásra vonatkoztatva adja vissza valóban a kor szellemét. Véleményem szerint a tulajdonosi dinaszticizmus és a modern államfogalom viszonyának vizsgálata során is abból az elvből kell kiindulnunk, amelyet általános érvennyel J. Collins fogalmazott meg igen frappánsan. A kora újkori Franciaországról írt könyvének bevezetőjében figyelmeztet: tartózkodjunk attól, hogy „a mi ellentmondásmentes eszméinket alkalmazzuk a francia ancien régime-re; ahhoz, hogy valaki megértse ezt, el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az ez *vagy* az közti választáson, hanem az ez *és* az egymásmellettiségén alapult”.³⁰⁰ Miközben tehát a tulajdonosi szemlélet erős volt a kora újkori monarchiákban, „egyre élesebbé és erősebbé kezdett válni az absztrakt, személytelen (vagy személy feletti) állam fogalma, amely elkülönült az uralkodó személyétől és akaratától”.³⁰¹

Ha tehát a tulajdonosi dinaszticizmus problémáját értékítélettől mentesen kezeljük, akkor lehetséges, hogy immár európai kontextusban szemléljük az orosz viszonyokat. Ezáltal világossá válik, hogy nem maga az „állam tulajdonlásának az elve”, hanem e felfogás erős volta tekinthető orosz sajátosságnak. A tulajdonosi dinaszticizmusnak főként arra az aspektusára kell koncentrálnunk, amely leginkább elfogadhatatlan volt a nyugatiak számára, vagyis az alattvalók személyével és tulajdonával való szabad rendelkezésre, és amely egyúttal leginkább akadályozta az államfogalom kialakulását az uralkodó és az alattvalók viszonylatában. Arról a mélyen gyökerező meggyőződésről van szó, amelyet M. Poe a cár „névlegesen univerzális tulajdonosi mivoltának” hív.³⁰² A nyugati kultúrkörben ugyanis csak kevesen képviselték az „univerzális királyi tulajdonlás” elvét, míg a Moszkvai Oroszországban szinte senki nem kérdőjelezte meg, hogy a cár „minimum névlegesen tulajdonosa volt országának”,³⁰³ annak az entitásnak, amelyet a 17. században általánosan

²⁹⁸ ZMORA 2001, 5.

²⁹⁹ ZMORA 2001, 5. Zmora felfogásával összhangban van az, amit Dyson ír az *État* szó 17. századi jelentéséről. Az *État* a következőket jelentette a jogászok számára: „[o]lyan területi egységet, amely felett egyetlen szuverén uralkodik; a királyi kormányzat folytonosságát és ennek hatalmas hivatali apparátusát, amely független a halandó király életétől; egy olyan közösséget, amely az egység érzetével rendelkezik, annak következtében, hogy egy közös szuverén alatt él” (DYSON 1980, 27–28.). Ugyanakkor megjegyzi, hogy az *État* még mindig tartalmazott patrimonális, tulajdonosi vonatkozásokat, mivel az *állam* jelentése mellett még élt a régebbi jelentése is, ami nem volt más, mint a társadalomban elfoglalt örökletes pozíció, jogállapot, azaz „rend” (státus), s a királyt is úgy fogták fel, mint egy rendet (DYSON 1980, 28.). Zmora megállapítását továbbgondolva érdemes összehasonlítóképpen megjegyeznünk, hogy a Moszkvai Oroszországban többek közt a hivatalok örökletességének hiánya, a hivatalnokok elmozdíthatósága is gátolta (sok más tényezővel, így például az univerzálisan kötelező szolgálat elvével együtt) az uralkodótól elkülönülő érdekek megjelenését, következésképpen pedig az állam fogalmának térnyerését.

³⁰⁰ COLLINS 1996, 4. 3. lj.

³⁰¹ ROWEN 1980, 11.

³⁰² POE 2000, 222–223.

³⁰³ POE 2000, 222.

a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* (Moszkóvia) kifejezéssel jelöltek. Nyugaton ezt az igényt „állandóan vitatták, mind elméletben, mind a gyakorlatban”.³⁰⁴

Felvetődik a kérdés, hogy miért éppen a 17. századot tesszük behatóbb vizsgálat tárgyává. Mindenekelőtt azért, mert a *goszudarsztvo* szó jelentésében éppen a 17. században mentek végbe igen fontos változások – mégpedig nem kizárólag a 17. század második felében, azaz a nyugati hatások erőteljesebb terjedésének időszakában. Másfelől, ha a nyugat-európai viszonyok vizsgálatában az (angollal szemben) inkább tipikusnak tekinthető francia példánál maradunk, akkor azt mondhatjuk, hogy az *État* a 17. század elején már „fundamentális jogi fogalom” volt a francia jogászok több évszázados munkájának köszönhetően.³⁰⁵ Mindazonáltal nemcsak a jogászok számára volt fontos, hanem a királyok számára is,³⁰⁶ és a nagybetűs írásmód jelezte, hogy megkülönböztetett helye volt a 17. századi francia szókészletben.³⁰⁷ Nyugaton az állam éppen e század során nyerte el modern fogalmát, és vált egyúttal a politikai-filozófiai vizsgálódások központi kérdésévé a 17–18. század fordulójára, arra az időre, amikor Oroszországban a nyugatosítás nagy korszaka köszöntött be.

Ugyanakkor Oroszországban már korábban, Nyikon pátriárka és Alekszej cár konfliktusa (1658–1666) során kezdett megjelenni egy olyan törekvés, amely a bizánci alapokból táplálkozó szimfónia elvének megkérdőjelezését jelentette. Talán R. Crumme fogalmazta meg leginkább lényegre tapintóan a konfliktus lényegét. Bár Nyikon a cárral való vitájában azt hangoztatta, hogy az alapvető ortodox elveket kéri számon rajta, és „sok érve klasszikus ortodox szövegekből” származott, Nyikon pátriárka más attitűdöt képviselt ahhoz képest, mint ami általánosan az ortodox klérusnak az uralkodói hatalomhoz való viszonyát jellemezte. „Az a vehemencia, amellyel az ügyét képviselte, a szimfónia képlékeny fogalmát túlfeszítette a törésponton.”³⁰⁸ Sőt, ezen túlmenően „legbeszédesebb képei közül néhányat” a pápaság-császárság közti polémiából merítette, úgymint a *Nap-Hold* vagy a *két kard* metafora.³⁰⁹ Abból a polémiából, amely elindította a nyugati hatalomfelfogást a korábban már kifejtett szekularizálódás útján.

Nyikon főként a két kard elmélet segítségével igyekezett megkérdőjelezni Alekszej illetőségét az ő ügyében, és általában véve az egyház ügyeiben – mégpedig a két kard elmélet azon értelmezésével, amely az úgynevezett *mellérendelő két kard elmélet* elnevezést kapta. Ez a változat a földi és a lelki hatalom elválasztása mellett a kettő egymástól való függetlenségét hangsúlyozta, tehát azt, hogy egyik se avatkozhat bele a másik szféra ügyeibe. Ez pedig azért fontos, mert ez volt a kiindulópontja Nyugaton annak, hogy a 12. századtól elindulhasson egy olyan folyamat, amely aztán magának az állam eszméjének megjelenéséhez vezetett.

Nyikon azonban nem jutott el a hierokratikus tanításig, ami azt is jelentette volna, hogy joga van Alekszej cárt letenni a trónjáról. A *Nap-Hold* metaforával a nyugati egyházban éppen ezt igyekeztek megvilágítani, Nyikonnál viszont a Nap szerepében felfogott Egyház mindössze a lelki hatalom magasabb rendeltetésre utalt. Nyikon bukásával (1666) azonban a cári hatalom megerősödött az egyház felett, s az efféle tanítások majd csak 1700 után jönnek újra felszínre Péter idején.

³⁰⁴ YANOV 1981, 44.

³⁰⁵ DYSON 1980, 27.

³⁰⁶ 1630-ban XIII. Lajos ezzel indokolta szakítását az anyakirálynéval, és foglalt állást Richelieu mellett: „Jobban el vagyok kötelezve az állam felé.” Lásd: DYSON 1980, 45. 5. lj.

³⁰⁷ DYSON 1980, 27.

³⁰⁸ CRUMMEY 2006, 635.

³⁰⁹ CRUMMEY 2006, 635.

[Vákát oldal]

A tulajdonosi szemlélet és a hivatal fogalmának viszonya Nyugaton és Oroszországban

A „névlegesen univerzális tulajdonlás” elve és a goszudarsztvo 17. századi jelentései

A cár „névlegesen univerzális tulajdonosi” jogairól vallott meggyőződést sokfajta forrás támasztja alá: kezdve a külföldiek Oroszországról készített leírásaitól a közmondásokon át egészen a politikai bűncselekménynek számító ügyekig. Adam Olearius, aki a 17. század első felében követként járt Oroszországban, így ír erről:

„Már fiatakoruktól fogva, szinte gyerekfejjel megszokják, hogy a cárról úgy beszéljenek és vélekedjenek, mint valami istenségről. Gyakran mondogatják: ezt csak Isten és a nagyfejedelem tudhatja. [...] Mélységes alázatukat és alárendelt mivoltukat bizonyítandó, kijelentik, hogy minden javuk Istent és a nagyfejedelmet illeti meg. [...] Meggyőződésük szerint [...] a nagyfejedelem minden cselekedete Isten akaratát tükrözi.”³¹⁰

Az idézet jól mutatja, hogy a cár istenítésének kérdése állt a tulajdonosi felfogás hátterében, amit más, a későbbiekben idézendő források is megerősítenek.³¹¹ Az uralkodónak és Istennek szinte egymástól elválaszthatatlan párosként, egyfajta „legfelső értéként való felfogása” minden társadalmi réteg sajátja volt, amit az *Isten és az uralkodó (Bog da goszudar)* állandósult szókapcsolat elterjedtsége is bizonyít.³¹² Ennélfogva a cár szolgálata egyben Isten szolgálatát jelentette,³¹³ a cár akaratát pedig az isteni akarat megnyilvánulásának tartották. A moszkvai hatalomfelfogás megkülönböztető jellemzője egyértelműen a vallási elem túltengése volt.³¹⁴

Ami a névlegesen univerzális cári tulajdonlásról vallott hivatalos álláspontot illeti, e tekintetben különleges jelentősége van azoknak a vizsgálatoknak, amelyek azért indultak, mert valaki megkérdőjelezte ezt az elvet. Az illető ugyanis ezzel politikai bűncselekményt

³¹⁰ OLEARIUS 1969, 93. Az idézet utolsó előtti sora IV. Iván azon kijelentését tartalmazza, amelyet a 17. században már mint közmondást jegyeztek le: „Minden az Istené és az uralkodóé.”

³¹¹ Az örökletesség elve mellett a nyugati kultúrkörben is hasonló gyökerekből táplálkozott a tulajdonosi szemlélet. Pierre Grégoire *De republica* (1596) című művében például ez olvasható: „Mivel Isten abszolút hatalommal ruházta fel a fejedelmet alattvalói felett, ezért kétség sem férhet ahhoz, hogy az alattvalók személye és javaik a fejedelemtől vannak alávétve, és hogy a vagyon felosztása és tulajdonlása a fejedelem hatalmától függ.”

³¹² LUKIN 2000, 29–35.

³¹³ POE 2000, 219.

³¹⁴ ROWLAND 2007, 269.

követett el.³¹⁵ 1626-ban vizsgálat indult egy mozsajszki kereskedő ellen, aki az ottani sztrelecek lovait terelvé a városba, megkérdezte az egyik sztrelectől, hogy kinek a tulajdonát képezik a lovak, mivel a föld a mozsajszkiaké. A sztrelec ezt válaszolta: „A föld az uralkodóé, mint ahogy mi is az uralkodóé vagyunk, csak úgy, mint a nálunk levő lovak.”³¹⁶ A kereskedőt, aki más véleményen volt („A föld a miénk. Az uralkodóé pedig [csak] Moszkva földje és az ottani legelők és lovak.”),³¹⁷ feljelentették, és a vizsgálat lefolytatása után súlyos botbüntetésre, valamint egy hét börtönre ítélték.³¹⁸ Megvolt azonban ennek az attitűdnek a maga logikája. „Az európaiaknak, politikai meggyőződésükkel összefüggő okok miatt, az volt az elképzelésük, hogy egy olyan politikai rendszerben, ahol univerzális királyi tulajdon van, ott a tulajdon bizonytalan.”³¹⁹ Ezzel szemben az oroszok számára valószínűleg éppen a cár névlegesen univerzális tulajdonosként való felfogása garantálta az egyén vagyont a másikkal szemben, „még ha fiktív vagy pszichológiai értelemben is”: ugyanis ha valakinek a vagyona közvetve, azaz névlegesen a cáré is egyben, akkor természetes, hogy a cár mindenki vagyont meg fogja védeni.³²⁰ Nem kell csodálkoznunk tehát, ha olyan abszurdnak tűnő, de a hivatalos álláspontot tükröző megállapítással találkozhatunk (1626/27), hogy elvben még a cár alattvalójának szakálla is az uralkodóé.³²¹

V. Kivelson számára ez utóbbi eset annak a jelenségnek az egyik megnyilvánulása, amelyet ő a politikai önazonosság kifejezése terén a Moszkvai Oroszország alapvető sajátosságának tart: ez pedig nem volt más, mint az uralkodóhoz fűződő közvetlen vertikális kapcsolat, azaz a cárhoz való tartozás erős hangsúlyozása.³²² E viszony kifejezésének voltak formuláris elemei, mint például a kérelmek (már idézett) patriarchális sztereotípiái, de kifejeződhetett olyan „nonformuláris környezetben” is, mint az iménti példa.³²³ Ahogy például az uralkodó pecsétjét, palotáit „védte a jog a legkisebb sérelemtől”, úgy az uralkodó minden embere (még annak szakálla is!) az uralkodó védelmét élvezte, „mint az uralkodó tulajdona”.³²⁴ Az uralkodó tehát nemcsak tárgyak, javak, hanem az emberek tulajdonosa is volt az országában.³²⁵ P. Lukin szerint ez a felfogás csak a népi elképzelések sajátja volt.³²⁶ E megállapítás azonban nem helytálló, hiszen (amint azt az iménti példából is láhattuk) a vizsgálatok és az ítéletek egyértelműen mutatják, hogy ugyanez volt a hivatalos álláspont is. Már csak azért sincs igaza Lukinnak, mert, ahogy azt ő maga is írja, mindenki számára alapelv volt az uralkodó és Isten „legfelső értékként” való felfogása, s éppen ez a kulcs a névlegesen univerzális cári tulajdonlás megértéséhez. E két dolog szoros kapcsolatát jól

³¹⁵ A politikai bűncselekményt a 17. század első felében és az 1649-es törvénykönyvben (*Ulozsenyije*) is a *Goszudarevo gyelo ili szlovo* (az Uralkodóra vonatkozó tett vagy szó) kifejezéssel jelölték, és már maga a terminus igen tág teret adott a szubjektivitásnak.

³¹⁶ NOVOMBERGSKIJ 1911, I. 29.

³¹⁷ NOVOMBERGSKIJ 1911, I. 29.

³¹⁸ NOVOMBERGSKIJ 1911, I. 30.

³¹⁹ POE 2000, 222.

³²⁰ POE 2000, 222–223.

³²¹ NOVOMBERGSKIJ 1911, I. 49–50.

³²² KIVELSON 2002, 469–470.

³²³ KIVELSON 2002, 469.

³²⁴ KIVELSON 2002, 470. Kivelson itt lényegében az univerzális tulajdonlás elvét fogalmazza meg, de nem hivatkozik Poe művének azon szövegrészére, amelyet korábban idéztem.

³²⁵ LUKIN 2000, 28.

³²⁶ LUKIN 2000, 28.

mutatja (Olearius idézete mellett) az az 1676-os vizsgálat is, amelynek tanúsága szerint egy ikonfestő arra kérdésre, hogy „Kinek a parasztja vagy?”, így válaszolt: „Én Istennek és a nagy uralkodónak, azután pedig Fjodor Grigorjevics Plescscejev uraságnak vagyok a parasztja.”³²⁷ Kivelson koncepcióját követve, e forrást alternatív módon egyben úgy is értelmezhetjük, mint a politikai önazonosság vertikális, cárközpontú, sőt hozzátehetjük, cár- és istenközpontú kifejeződését. Hasonló véleményt fejtett ki korábban G. Hosking, aki szerint „az elsőprő hatalommal bíró, Isten által felkent cár képze” segített abban, hogy a társadalom elfogadja a patrimoniális rendszer következményeit.³²⁸

A tulajdonosi dinaszticizmust európai összehasonlításban vizsgáló módszerem kialakításában igen hasznosnak bizonyult J. H. Shennan azon felvetése, amelyet a szerző a 17–18. századi Franciaország és Oroszország összehasonlításával foglalkozó művében tett. Shennan, akire erősen hatott Rowen könyve, a következő alcímekkel szemlélteti a francia királyi hatalom elemzésének szempontjait a Napkirály példáján: XIV. Lajos a „tulajdonosi uralkodó”, az „adminisztratív uralkodó”, a „legfőbb bíró”, „Isten földi helytartója”.³²⁹ Shennan azonban nem aknáztá ki a felvetésben rejlő lehetőségeket az orosz viszonyok vizsgálatára. A szerző kategóriái véleményem szerint alapvetően a királyság három aspektusára szűkíthetők le: a *tulajdonosira*, a *hivatalira* (a király mint a királyság adminisztrátora és bíró), valamint az *isteni jogalap* kérdésére. Az említett három, egyébként egymást kölcsönösen átható aspektus analitikus kategóriaként való alkalmazása és egymáshoz való viszonyának bemutatása alapvető jelentőségű az orosz hatalom- és államfogalom alakulásának vizsgálatában. Ez azonban nem helyettesítheti a *goszudarsztvo* jelentésében bekövetkezett változások leírását, ami természetszerűleg ugyanilyen fontos eleme egy ilyen irányú vizsgálódásnak. A tulajdonosi szemlélet jellegzetességeit az előbbieken taglaltam, ehelyütt a hivatal elvét veszem vizsgálat alá.

Shennan a 17. századi francia és orosz uralkodók hatalmának összehasonlítása kapcsán jogosan veti fel, hogy valószínűleg „nem egymáshoz hasonló dolgokat hasonlítunk össze”.³³⁰ Álláspontja azonban éppen a kiindulópont vonatkozásában félrevezető: „Volt egy alapvető különbség a királyi hivatal kétféle koncepciója közt, amit a szemben álló jogi tradíciókra való utalással lehet legjobban szemléltetni. Míg Nyugaton a király hivatala öröklődött a jogi kötelezettségek seregével együtt, amelyek jelentős mértékben megszabták a hivatal viselőjének autoritását, addig a Moszkvai Nagyfejedelemségben a cárság kínált a hivatalban levőnek korlátlan hatalmat. [...] Nyugaton maga az uralkodó hivatala gátolta a személyes ambíciók kielégítését, a Moszkvai Nagyfejedelemségben viszont éppen ez segítette elő. Míg a francia uralkodók hatalma elsődlegesen az örökleti törvényen alapult, a cároké magán a hivatalon függött, bárhogy jutottak is hozzá.”³³¹

³²⁷ Lásd: LUKIN 2000, 32.

³²⁸ HOSKING 2000, 303–304. Poe egyébként szintén alkalmazza a „patrimoniális állam” kifejezést a Moszkvai Oroszországra, a névlegesen univerzális cári tulajdonlás és az alattvalók által használt, már említett patrimoniális klisék miatt, és jobbnak tartja e terminust a kortársak által használt despotizmusnál, semleges jellege miatt. Poe szerint a patrimoniális állam azzal az előnnyel járt, hogy a cár szinte korlátlanul vehette igénybe a társadalom erőforrásait: többek közt tetszése szerint vehetett ki adót, hiszen tulajdonosi alapon „jogosan tartott igényt annak egy részére, ami magánkézben volt” (POE 2000, 220., 223.).

³²⁹ SHENNAN 1986, 23–30.

³³⁰ SHENNAN 1986, 67.

³³¹ SHENNAN 1986, 67.

Bár Shennannak igaza van a jogi tradíciók különbözőségének hangsúlyozásában, a probléma a Moszkvai Oroszország esetében valójában éppen a hatalom végletesen személyes felfogása, az *uralkodás mint hivatal* elvének hiánya volt. Ennek egyik fő bizonyítéka, hogy Oroszországban nem létezett koronázási eskü, ami az uralkodás mint hivatal eszméjének következményeként jelent meg a 9. században a nyugati kultúrkörben. Éppen az uralkodó közszemélyként való felfogása, közfunkciójának hangsúlyozása képezi viszont, Poggi szerint, „a leglényegesebb különbséget a nyugati abszolút állam és a despotizmus közt”.³³²

Az uralkodás mint hivatal elvének hiánya azért fontos, mert Rowen a tulajdonosi dinaszticizmus kapcsán leszögezte, hogy ez utóbbi csak egy elem volt a sok közül a kora újkori monarchiák történetében: a „tulajdonosi elv” ritkán jelentkezett a maga „leplezetlenségében”.³³³ Léteztek ugyanis nagy hagyománnyal rendelkező ellentétes koncepciók is: így mindenekelőtt az uralkodás mint hivatal eszméje.³³⁴ Ez azonban nem pusztán ellensúlya volt a tulajdonosi elvnek, hanem egyben az „állam objektíválódása” szempontjából is különleges jelentősége volt.³³⁵ Az állam modern fogalma ugyanis Nyugaton alapvetően abból az évszázados fejtegetésből nőtt ki, amelyet az uralkodásnak mint közhivatalnak a kérdéséről folytattak.³³⁶

Az első fordulópontra az volt, amikor a gondolkodás a 13. században eljutott a királyi tisztség közjogi absztrakcióként való felfogásához. Azaz a közhatalom olyan „személyen túli”, „személy feletti” felfogása nyert teret, amelynek értelmében a király által gyakorolt jogok különállóan, függetlenül léteznek az adott „uralkodó személyétől és akarától”, azaz a testi valóságában megjelenő királytól.³³⁷ Ezt fejezte ki, amint arra már utaltam, a 13. században a magyar, illetve az angol koronaeszmé: a koronának mint halhatatlan közjogi entitásnak a gondolata, amellyel szemben az uralkodónak kötelezettségei vannak.³³⁸

A királynak tehát mint közhivaltal viselő személynek kötelessége volt, hogy pozícióját, *státusát* (*status regis*) a királyság jogállapotának (*status regni*) megőrzésére használja. A hatalom személy felettségének eszméjéből alakult ki aztán a 13–17. század közt az a nézet, hogy az állam olyan „különálló entitás, amely saját jogán létezik”.³³⁹ Ismételjük meg újra Skinner véleményét. Ebben a második fázisban egy alapvető elmozdulás következett be: az uralkodó azon kötelezettségéből, hogy fenntartsa státusát, tehát azokat a jogokat, amelyek őt hivatalából kifolyólag megilletik, kialakult az a nézet, hogy létezik a királytól és az alattvalóktól „különálló jogi és alkotmányos rend, az államé (State), amelyet az uralkodónak kötelessége fenntartani”.³⁴⁰ A *status regis/status regni* jelentősége az államfogalom kialakulásában egyben annak magyarázatául is szolgál, hogy miért a latin *status* (már

³³² POGGI 1990, 44–45. Valóban, az uralkodó közfunkciójából eredően és nem tulajdonosi mivoltánál fogva tarthatott igényt az abszolutizmus teoretikusainál az adóztatás és törvényhozás jogára.

³³³ ROWEN 1980, 169–170.

³³⁴ ROWEN 1980, 169.

³³⁵ DYSON 1980, 28.

³³⁶ Ez volt ugyanakkor az egyik forrása Nyugaton annak a gondolatnak, hogy az uralkodó és az alattvalók közti viszonyt egyfajta szerződésnek értelmezték (KELLY 1992, 96–97.). Ez az eszmé viszont idegen volt az orosz gondolkodástól. Erre lásd: SASHALMI 2000.

³³⁷ ROWEN 1980, 11.

³³⁸ KANTOROWICZ 1957, 345–356.

³³⁹ SHENNAN 1986, 2.

³⁴⁰ SKINNER 1978, I. ix–x. Az „állam állapota” és „az uralkodó állapota” (*szosztjojanyije goszudarsztva, szosztjojanyije goszudarja*) közti világos megkülönböztetés általam ismert első oroszországi előfordulása Fonvizin

említett) származékszavai jelölik a nyugat-európai nemzeti nyelvekben (de például még a csehben is) az államot.³⁴¹

Az orosz szerzők közül O. Harhorgyin volt az, aki nemcsak teoretikus szempontból, de a *goszudarsztvo* szemantikai változását is figyelembe véve próbálta meg komparatív módon bemutatni az orosz államfogalom kialakulását. Harhorgyin szerint lehet némi párhuzamot vonni azon folyamat közt, amelyet Skinner nyugati viszonylatban fontosnak tart az államfogalom kifejlődése és az államfogalom oroszországi története kapcsán. Nevezetesen a tekintetben, hogy miként lett a *status regis*ből *State*, valamint a *goszudarsztvo* szó jelentésének olyan irányú kibővülése közt, amelynek folytán a *goszudarsztvo* nagyjából az állam modern jelentéséhez került közel a 18. század közepére – ugyanakkor a szerző jól rámutat az államfogalom kialakulásának különbségeire is.³⁴²

Tekintsük át most a *goszudarsztvo* szemantikai változását. A *goszudarsztvo* még a 17. században is többjelentésű szó volt. Jelenthette a 15–16. században, mint ahogy III. Iván és Novgorod vitája kapcsán rámutattam, az *uralkodó hatalmi pozícióját*, azaz a *személyes uralom állapotát*, tehát az *uralkodó méltóságát*.³⁴³ Ez az a jelentésaspektusa a *goszudarsztvo*-nak (pozíció, állapot), amelyre Harhorgyin is utal. A *goszudarsztvo* szóból azonban, ellentétben a *status regis*szel és annak nyugati nyelvekben való megfelelőivel (például *state of the king*), egyrészt hiányzott a jogi vonatkozás,³⁴⁴ másrészt erősebb személyes konnotációja is volt azoknál. Ezt a személyes jelleget a nyelvi tényezőn (*goszudar*–*goszudarsztvo*) túl az is erősítette, hogy (amint említettem) nem ismerték a korabeli nyugati kultúrkörben bevett szétválasztást a *dominium* (tulajdon) és az *imperium* (politikai hatalom) közt.³⁴⁵ Ezáltal a *goszudarsztvo* mint „teljes körű, ellentmondást nem tűrő”,³⁴⁶ *tulajdonosi jellegű hatalmi pozíciót* jelentett. A latin terminológia és a jogi gondolkodás hiánya miatt nem álltak rendelkezésre továbbá olyan terminus technicusok sem az oroszok számára, amelyek egy *közsféra* létre utaltak volna, mint a *közjó* (*bonum commune*, *bonum publicum*) és a *respublica*,³⁴⁷ utóbbit (illetve származékszavait: például *Commonwealth*), amint láthattuk, a politikai közösség, majd a 17. században egyértelműen állam értelemben használtak Nyugaton.

Mindez viszont együttesen azt eredményezte, hogy az a folyamat, amelynek folytán a *status regis*ből (*state of the king*) eljutott a gondolkodás a *State*-hez (államhoz), Oroszországban nem volt járható út.³⁴⁸ Hoskingnak mélyen igaza van abban, hogy a *goszudarsztvo* fogalma az uralkodó (*goszudar*) „személyének kivetítéséből eredt”.³⁴⁹ Ezért másként

egyik művében (*Elmélkedés a megváltoztathatatlan állami törvényekről*, 1783) található (FONVIZIN 1959, II. 255.).

³⁴¹ Bár alaktani szempontból nem, értelmét tekintve a magyarban is fennáll ez a szoros kapcsolat a *status* és az *állam* szavak közt, hiszen a magyar verzió a latin *status* szó (általános jelentése: állás, állapot) fordításának eredményeként jött létre, amit jól tükröz a régies alak, az *álladalom*.

³⁴² HARHORGYIN 2011, 27–30.

³⁴³ HARHORGYIN 2011, 26., 29.

³⁴⁴ HARHORGYIN 2011, 207.

³⁴⁵ HARHORGYIN 2011, 27.

³⁴⁶ HARHORGYIN 2011, 27.

³⁴⁷ HARHORGYIN 2011, 47. A *respublica* alapjelentése ugyanis az, hogy *közjavak*.

³⁴⁸ HARHORGYIN 2011, 27–28., 47.

³⁴⁹ HOSKING 2000, 304. Nyugaton viszont éppen a személyes vonatkozások háttérbe szorulásának folyamataként alakult ki a *status regis*ből a *status* származékszavainak *állam* jelentése. (Vö. Dysonnak az *État* 17. századi jelentéséről tett megállapításaival!)

alakult ki Oroszországban az uralkodó, az állam (személytelen közhatalom: *res gubernans*) és az alattvalók hármasság megkülönböztetése, ami alapvető a modern államfogalomban.³⁵⁰ Oroszországban először el kellett választani fogalmilag az uralkodó személyét az ő hatalmától, az ő személyes szolgálatát egy elvont entitás, az ország szolgálatától, amely entitásnak az uralkodótól megkülönböztetett léte, ügyei vannak – erre már voltak jelek a 17. század második felében, és ezt a folyamatot erősítette aztán a *közjó* újdonsült fogalma, különösen 1700 után.³⁵¹

Visszatérve a *goszudarsztvo* szó szemantikájához, nem az uralkodó hatalmi pozíciója volt a *goszudarsztvo* egyetlen jelentése a moszkvai korszakban. Vonatkozhatott a 16–17. században magára az uralkodó hatalma alatt álló területre vagy annak népére, de akár egyszerre mindkettőre is,³⁵² tehát magára az országra. Ez a jelentésaspektus a *goszudarsztvo* – mint az uralkodó hatalmi pozíciója – jelentésbővülése folytán állt elő, amire viszont a lengyel *państwo* (ma államot jelent) használata volt hatással.³⁵³ Ugyanakkor a *goszudarsztvót* országrész jelentésben is használták már a 16. században, az adott országrész jelzőjével együtt (például *Asztrahanszkoje goszudarsztvo*), továbbá nemcsak egyes számban, hanem többes számban is előfordult, ami a 17. században is jellemző volt. Így a 17. században előszeretettel alkalmazták Szibéria esetében (*goszudarsztvo Szibiri*), de általánosítva is, mint például az „Orosz Cárság összes országrésze” (*vszje goszudarsztva Rosszijszkogo Carsztvija*).³⁵⁴

Végül jelenthette továbbá a *goszudarsztvo* a 16–17. században magát az uralkodás tevékenységét: olyan kifejezésekben például, hogy a cár *uralmon van* (*bity na goszudarsztve*), vagy éppen, hogy *befejezte az uralkodását* (*goszudarsztvo szvojo osztavil*).

A *goszudarsztvo* azon jelentésaspektusai, mint az uralkodó hatalma alatt álló terület, illetve annak népe vagy országrészek, azért fontosak, mert további, de Harhorgyin által nem említett hasonlóságokat fedezhetünk fel a *goszudarsztvo* és a *status* jelentésbővülése közt, egészen hasonló kronológiával. W. Mager hívta fel ugyanis a figyelmet arra, hogy már a reformáció előtti időkben, a kései 15. században megfigyelhető egy olyan „tendencia, amely a *status* jelentéstartományát kiterjesztette azon alattvalókra és/vagy területekre is, akiknek, illetve amelyeknek valamilyen minőségben ura volt” egy király vagy más hatalmasság. Vagyis ahogy az uralkodó különböző titulusaihoz tapadó jogokat (amelyeket királyként, hercegségek, grófságok uraként stb. bírt) úgy kezdték emlegetni, mint az illető *státusait*, ezáltal azokat a lakosokat és területeket is ezzel illették, akik és amelyek az adott jogcímből kifolyólag a hatalma alá tartoztak.³⁵⁵

Mindazonáltal részben azért, mert a *goszudarsztvo* fogalma az uralkodó (*goszudar*) „személyének kivetítéséből eredt”, részben pedig az uralkodás mint közhivatal eszméjének hiánya miatt, a *goszudarsztvót* (ellentétben azokkal a szavakkal, amelyek a nyugati nyelvekben az államot jelölték) a 17. század végéig nem is lehetett ellensúlyként használni az uralkodó személyével és akaratával szemben! Dacára annak, hogy az uralkodó és a *goszudarsztvo* (Pipes állításával ellentétben) már elkülöníthetők voltak egymástól

³⁵⁰ HARHORGYIN 2011, 30.

³⁵¹ HARHORGYIN 2011, 30–41.

³⁵² DIXON 1999, 190.; HARHORGYIN 2011, 26., 28.

³⁵³ HARHORGYIN 2011, 28.

³⁵⁴ HARHORGYIN 2011, 28–29.

³⁵⁵ Id. OSIANDER 2007, 9.

a 17. század elején is. Míg a (*Moszkovszkoje goszudarsztvo* a *zavaros időszak* (oroszul: *szmuta*, 1598–1613) előtt mind a népi tudatban, mind a hivatalos felfogásban szinte elválaszthatatlanul összeforrt az uralkodóval,³⁵⁶ a zavaros időszak idején, illetve ez után már úgy gondolták, hogy a *goszudarsztvo* „nemcsak elképzelhető, de valóságosan létezik, még az uralkodó nélkül is”.³⁵⁷ A *szmuta* idején dominánssá váló *Moszkovszkoje goszudarsztvo* egyrészt vonatkozhatott a Moszkva hatalma alá tartozó területekre, tehát egy területi egységre, másrészt ennek lakóira, népére, sőt egyszerre mindkettőre, de immáron egy uralkodó nélküli állapotban is. Bár a 16. századi hatalomfelfogás – amely szerint a cár közvetlen isteni elrendelés által, isteni akaratból nyeri el hatalmát³⁵⁸ – helyreállt 1613-ban, a *szmuta* mégsem múlt el nyom nélkül. Oroszországban tehát nem az uralkodó és hivatala közti viszony boncolgatása, hanem a cárnélküliség időszaka volt az, ami előmozdította az *uralkodó* (*goszudar*) és *goszudarsztvo* közti megkülönböztetést.

Az uralkodó (*goszudar*) és a *goszudarsztvo* közti megkülönböztetés problematikája a 17. században

Esküszövegek

Felvetődik a kérdés, hogy mely forrástípusok a legrelevánsabbak jelen kontextusban az *uralkodó* (*goszudar*) és a *goszudarsztvo* szétválasztásának, illetve a *goszudarsztvo* jelentésének megvilágítására. Úgy vélem, elsősorban a prikázokban készült különböző tárgyú dokumentumokat kell vizsgálni. Ennek oka az, hogy bár a hatalomfelfogás kialakításában a döntő szerepet az egyház berkeiben, a szerzetesség körében született források játszották, ezen írások nem foglalkoztak azokkal a kérdésekkel, amelyek az uralkodó és a *goszudarsztvo* elválasztása, tehát az orosz államfogalom kialakulásának szempontjából fontosak. A hivatalos hatalmi ideológia más kérdésekre fókuszált. Középpontjában, ahogy láthattuk, a cári hatalom eredete (a közvetlen isteni elrendelés eszméje a dinasztia adott tagjának esetében, tehát az isteni akarat és a vérségi elv ötvöződése), a cár hatalmának rendeltetése (főként az ortodoxia védelme), annak működési mechanizmusa (a cár, aki közvetlen isteni inspiráció alatt áll, Isten akaratát közvetíti az emberek felé, ezért a cár akarata – Isten akarata), valamint a cár viselkedésének, kormányzásának valláserkölcsei megítélése (a cár és a környezete közti harmónia, átítatva a tanácsadás vallási-prófétikus elvével) állt. Az az eszme, hogy a cár akarata Isten akaratával azonos, fogalmilag zárta ki a cár esetében az egyéni és a közakarat megkülönböztetését, következésképp azt is, hogy az uralkodó (*goszudar*) egyéni akaratával valamit is szembeállítsanak – adott esetben akár a *goszudarsztvót*. A cár kötelezettségei Istennel szemben álltak fenn, nem pedig a néppel – vagy valamilyen jogi, filozófiai absztrakcióval, mint a korona vagy az állam.

³⁵⁶ KLJUCSEVSZKIJ 1988, III. 63.

³⁵⁷ KLJUCSEVSZKIJ 1988, III. 63. (Kiemelés: S. E.) Fontos ebből a szempontból, hogy abban a hivatalos dokumentumban, amelyet Mihail Fjodorovics Romanov trónra jutásáról adtak ki még 1613-ban, lépten-nyomon előfordul a *Moszkovszkoje goszudarsztvo*. Szövegét lásd: BELOKUROV 1906.

³⁵⁸ BELOKUROV 1906, 48–49., 55–56.

S. Dixon szerint, ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.³⁵⁹ Jelen esetben elsősorban olyan jogi-filozófiai fogalmakra kell gondolnunk, mint például az alattvaló, a közjó, a koronaeszme és persze az állam. Dixon megállapítása igaz az egyházi berkekből kikerülő művekre, sőt még a prikáz körökben keletkezett források jelentős részére is, és ez a jellegzetesség természetesen tekinthető, mivel nem létezett sem jogi professzió, sem filozófiai gondolkodás Oroszországban.

Mindezen tényezők ellenére a prikázokban született, illetve a prikáz körökből kikerülő források esetében mindenképpen egy árnyaltabb megközelítésre van szükség. Tematikájuk miatt ugyanis nem volt szükségszerű, hogy bennük az egyházi körökben megfogalmazott hatalmi ideológia mindig és teljeskörűen jelen legyen – ami persze nem jelenti azt, hogy a prikázokban dolgozó hivatalnokok ne osztották volna ezen ideológia legfontosabb elemeit. Viszont az egyházi források (fentiekben összegzett teológiában gyökerező) szemléletéhez képest más megközelítésre volt szükség például akkor, ha olyan fogalmakat akartak definiálni, mint a felségárulás, vagy éppen hűségeskü-formulát kellett alkotni.

Továbbá a prikázokban használt nyelvezet sok szempontból (nyelvtani és terminológiai tekintetben is) más volt, mint az, amelyen „az irodalmi és egyházi szövegek” íródtak, és amely a liturgia nyelve is volt egyben – az állami dokumentumok nyelve tehát erősen különbözött az egyházi szláv nyelvtől.³⁶⁰ Míg az előbbiben gyakran előfordul a *goszudarsztvo*, az utóbbiban legfeljebb csak elvétve, hiszen nem egyházi szláv terminusról van szó. Továbbá az archaikus egyházi szláv nyelvvel szemben a prikázok nyelve sokkal közelebb állt a korabeli beszélt nyelvhez,³⁶¹ és sokkal rugalmasabb volt a mindennapi ügyek intézéséből adódóan. Ugyanakkor nyilvánvalóan a hivatali nyelvre jellemző „formulákat és jogi zsargont” is tartalmazott.³⁶² A prikázokból és a prikáz körökből kikerülő forrásokban ugyanis – a jog mint önálló diszciplína és a „jogtudó értelmiség” hiánya ellenére is – fellelhetünk néhány, az uralkodói hatalomra vonatkozó jogi fogalmat. Ezek szerepét azonban nem szabad eltúlozni: nem álltak össze valamiféle koherens rendszerré, nem születtek glosszák az egyes fogalmak magyarázatára – mégis számolnunk kell velük, már csak a nyugati hatások megjelenése miatt is. Különösen fontos e tekintetben az 1649-es törvénykönyv elemzése: nem utolsósorban azért, mert például a felségárulás meghatározásában egyértelműen kimutatható a litván jog hatása.³⁶³

A *goszudarsztvo* és az uralkodó megkülönböztetését (de egyúttal a *goszudarsztvo* és a dinasztia örökös kapcsolatát is) mutatja az a hűségeskü (1626/27), amelyet Mihail Romanov második házasságkötése után a cári családra tétetett le alattvalóival:

„Esküszöm uralkodómnak [goszudarju], egész Oroszország cárijának és nagyfejedelmének, Mihail Fjodorovicsnak és az ő cárnéjának, Jevdokija Lukjanovna nagyfejedelem-asszonynak, valamint az ő Cári gyermekeiknek, akiket nekik, az uralkodóknak, majdan Isten ad, [...] hogy szolgálom őt, az én

³⁵⁹ DIXON 1999, 190.

³⁶⁰ ROWLAND 2003.

³⁶¹ ROWLAND 2003.

³⁶² ROWLAND 2003.

³⁶³ TYELBERG 1912, 62.

uralkodómat [...] és az ő uralkodói egészségét mindenben megőrzöm, és [...] az uralkodóra nézve semmiféle rossz dolgot nem gondolok ki, és uralkodómon [...] kívül a *Vlagyimiri és a Moszkvai államra* [na Vlagyimirskoje i na Moszkovskoje goszudarsztvo] és az *orosz cárság összes nagy országára* [na vszje velikije goszudarsztva rosszizszkogo carsztvija] más uralkodót más államokból [...] és az orosz nemzetségek közül senkit nem akarok, és az alatta, tehát az *uralkodó* [hatalma] *alatt levő államot* [goszudarsztva pod nyim, goszudarjem] nem kívánom.³⁶⁴ [...] Aki pedig nem fog az uralkodónak [...] szolgálni, vagy aki árulókkal cimborál, [...] nos, nekem ezekkel az emberekkel *uralkodóért és az ő államáért* [za goszudarja szvojego i za jego goszudarsztvo] halálomig harcolnom kell.”³⁶⁵

Az általános rész után külön esküszövegek következnek a legelőkelőbb társadalmi csoportok számára, amik közül különleges jelentősége van a hivatalnoki elit, az úgynevezett *dumnij gyákok* (a negyedik, azaz legalacsonyabb duma rang) által letett eskü szövegének. Az összes speciális esküszöveg közül csak itt szerepel a *goszudarsztvo*, és nem is akármilyen kontextusban:

„Ha pedig az uralkodó, Mihail Fjodorovics, egész Oroszország cárja és nagyfejedelme megparancsolja, hogy jelenjek meg/legyek nála, az uralkodónál a *tanács(kozás)ban* [bityi (...) v dume], és mivelhogy én az *ő uralkodói ügyeiben* [u jego goszudareva gyela] forgok, uralkodómnak [...] szolgálnom kell, és iránta őszintén kell viseltetnem, és neki mindenben igaz módon jót akarni; az uralkodói tanácskozásról és a bojári rendelkezésekről és az uralkodói titkos ügyekről sem orosz emberekkel, sem külföldiekkel nem beszélek és azokat tudtukra nem hozom, uralkodói parancs nélkül semmit nem teszek, külföldieknek a *Moszkvai államra és az orosz cárság összes nagy országára nézve* [pro goszudarsztvo Moszkovskoje i pro vszje velikije goszudarsztva carsztva rosszizszkogo] semmiféle rossz dolgot nem mondok, és ilyet nem gondolok, és a *Moszkvai államnak* [Moszkovszkomu goszudarsztvu] semmiféle rosszat semmiféleképpen nem akarok.”³⁶⁶

Nagy jelentőségű, hogy az 1626/27-es eskü „hagyománnyá vált” a Romanovok számára a 17. században, mivel a későbbiek csak apró szerkesztési változtatásokban különböznek ettől.³⁶⁷

Nemcsak az uralkodónak letett esküben, hanem egyéb jogi iratokban is számos példa található a *goszudarsztvo* és az uralkodó megkülönböztetésére. Egy 1627-es *okleveles formulában* – amely azok jutalmazásának indoklásáról tudósít, akik Ulászló 1617–1618-as

³⁶⁴ A *Moszkovskoje goszudarsztvo* megszerzésére irányuló kísérletet az 1649-es törvénykönyv külön cikkelyben említi (II. §. 2. törvénycikk) mint a politikai bűncselekmény egyik válfaját.

³⁶⁵ *Akti moszkovszkogo goszudarsztva* (1890), 216–217. A *goszudarsztvo* államként való fordítása ugyan kényyszerűen modernizáló itt és a következő forrásokban, viszont a kontextus miatt célszerű mégis ezt használni, különösen az 1649-es törvénykönyv esetében.

³⁶⁶ *Akti moszkovszkogo goszudarsztva* (1890), 218. Az eskü egyben jól mutatja a *goszudarsztvo* jelentésének korabeli jellegzetességeit. Ugyanis, amint az előbbieken rámutattam, igen gyakran használták jelzős szerkezetben, főként a *Moszkovskoje* (moszkvai) melléknévvel, valamint többes számban is.

³⁶⁷ GYEMIDOVA 1987, 151. Sőt, az iménti eskü egyes részei a 17. században gyóntatói kézikönyvek formuláiként is megjelentek: „Mindez azt mutatja, hogy a gyóntatói formulák szerkesztésekor az összeállítókat nemcsak az államérdek védelme vezérelte, hanem az is, hogy az összeállítók valószínűleg együttműködtek az államhatalom képviselőivel a szövegek kialakításában” (FLORIA 2000, 79.).

hadjárata idején az uralkodóval, Mihaillal együtt Moszkvát védelmezték – az olvasható, hogy Ulászló

„a *Moszkvai államot* meg akarta szerezni és porig akarta rombolni, és Isten templomait be akarta szennyezni, és a mi szent, igaz, tiszta, ortodox keresztény hitünket el akarta taposni, és be akarta vezetni az ő átkozott, eretnek, latin hitét de a nevezett személy Istenre és a tisztaságos Szűz Máriára és az ortodox keresztény hitre és a keresztségekkel megpecsételt nekünk tett esküre gondolván, velünk Mihail Fjodorovics [...] cárral [...] az ostromlott Moszkvában volt, [...] és a harcokban [...] életét nem kímélve küzdött, [...] és sok szolgálatot és igaz dolgot tett *nekünk és az egész Moszkvai államnak* [k nam i ko vszemu Moszkovszkomu goszudarsztvu].”³⁶⁸

Az uralkodónak és a (Moszkovszkoje) *goszudarsztvo*nak tett szolgálat megkülönböztetése azért is jelentős, mert az idézett források nem a cárnélküliség időszakából származnak, mégis az uralmon levő cár mellett a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* is lojalitás tárgya volt bennük.

A második idézet ugyanakkor kiválóan rávilágít arra, amit N. S. Kollmann fogalmazott meg (a 17. század első feléig terjedő időszakra nézve) az orosz közösségi identitással kapcsolatban. Nevezetesen, hogy Oroszországban a nagyobb közösség vonatkozásában az alapvető szervezőelv nem politikai, hanem vallási jellegű volt: „[a] társadalmat vallásos keresztény közösségként festik le, nem pedig úgy, mint egy népközösség politikailag összetartozó egységét.”³⁶⁹ Amit a nyugati kultúrkörben politikai közösségnek, „politikai testnek” (*corpus politicum*) nevezték, azt az oroszok olyan „vallásos közösségként értelmezték, amelynek modelljéül a patrimoniális cári háztartás” szolgált:³⁷⁰ a *goszudarsztvo* nem volt más, mint a cári háztartás kiterjesztése, az uralkodó pedig úgy kezelte népét, mint a családfő „egy nagycsalád tagjait”.³⁷¹ Az uralkodónak – mint Isten választottjának és egyben névlegesen univerzális tulajdonosnak – pedig gondoskodnia kellett „alattvalóiról”. A *Moszkovszkoje goszudarsztvo* tehát patrimoniális, vallási és patrióta konnotációkat egyaránt hordozott, s ez még a század második felére nézve is igaz.

A politikai bűncselekmény fogalma és a goszudarsztvo viszonya

A *politikai bűncselekmény* definíciója szintén olyan terület, amely alkalmas a *goszudarsztvo* jelentésének megvilágítására, annak ellenére is, hogy elnevezése, az uralkodóra vonatkozó tett vagy szó (*szlovo ili gyelo goszudarevo*), éppen ennek ellenkezőjét sugallja – hiszen nem a *goszudarsztvoból*, hanem a személyes vonatkozásra utaló *goszudar* szóból képezték. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy Nagy Péter alatt már használják esetenként a *goszudarsztvennoje presztuplenyije*, azaz „állami bűncselekmény” elnevezést³⁷² a régi mellett, amely

³⁶⁸ MJULLER–NOSZOV 1986, 135–136.

³⁶⁹ KOLLMANN 1997, 38–39.

³⁷⁰ KOLLMANN 1997, 43.

³⁷¹ KOLLMANN 1997, 43.

³⁷² RYAN 1999, 413.

azonban továbbra is domináns maradt. Fontos fejlemények mentek végbe e téren is, már Péter uralkodását megelőzően.

A politikai bűncselekmény 17. századi történetében központi szerepet játszott az 1649-es törvénykönyv (*Ulozsennyije*) erre vonatkozó szabályozása. A politikai bűncselekmény meghatározására a törvénykönyv II. fejezetében került sor, amely a következő címet viseli: *Az Uralkodói becsületről, és hogy miként kell az Ő Uralkodói egészségét megóvni (O Goszudarszkoj csesztyi, i kak Jego Goszudarszkoje zdorovje oberegaty)*. Bár igaz, hogy a törvénykönyv a meglehetősen tág értelmű *goszudarevo gyelo ili szlovo* „formulát használva nem dolgozta ki a formula alkalmazásának pontos határait”,³⁷³ mégis fontos, hogy nem kizárólag az uralkodó személye (becsülete, egészsége) ellen irányuló tevékenység minősült politikai bűncselekménynek. Elegendő, ha az első két pontot idézzük a különbség megvilágítására.

„1. Ha valaki, bármely szándékkal az Uralkodói egészség ellen irányuló [Goszudarszkoje zdorovje] gonosz tett [zloje gyelo] kigondolására vetemedik, és valaki az ő gonosz szándékáról bejelentést tesz, és e bejelentés nyomán az ő gonosz szándéka beigazolódik, hogy a Cári Felség ellen irányuló gonosz tettet gondolt ki és akart végrehajtani: az ilyen embert a vizsgálat lefolytatása után halállal büntessék. 2. Hasonlóképpen, ha valaki a Cári Felség országából a *Moszkvai államot* birtokába akarná keríteni [Moszkovszkoje goszudarsztvo zavlagyety] és Uralkodó akarna lenni, és e gonosz szándékának végrehajtására fegyveres erőt kezd gyűjteni, vagy ha valaki a Cári Felség ellenségeivel baráti kapcsolatot létesít és titkos levelek útján nekik tanácsokat ad, és bármilyen módon segíti őket, hogy az Uralkodó ellenségei az ő útmutatása alapján a *Moszkvai államot* [Moszkovszkoje goszudarsztvo] birtokukba kerítsék, vagy bármilyen más rossz dolgot cselekszik, és erről valaki ellene bejelentést tesz, és ennek nyomán az ő árulása bebizonyosodik: az ilyen árulót hasonlóképpen halállal büntessék.”³⁷⁴

Tehát nemcsak az *uralkodó (goszudar)*, hanem a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* is alanya lehetett politikai bűncselekménynek. E kérdés kapcsán egy nagyon fontos megjegyzést kell tennünk a nyugati viszonyokkal kapcsolatban. A nyugati államfogalom fejlettsége ellenére a 18. század második felét, azaz „a népszuverenitás koncepciójának kifejlődését megelőzően”, a politikai bűncselekmény „elsődleges tárgyai” Nyugaton is „az uralkodók maradtak, mind a politikaelméletben, mind az ítélkezési gyakorlatban”.³⁷⁵

A 17. század második felében felerősödő nyugati hatások jelentőségét részben abban látom, hogy segítették fogalmilag kikristályosítani a *goszudarsztvo* jelentésében végbenemő változásokat.³⁷⁶ Jó példa az új jelenségek érzékeltetésére a *politikai bűncselekmény* kategóriájában a század második felében Ivan Hovanszkij vajdának és fiának, Andrejnek az 1682-es pere – mégpedig nem kizárólag a *goszudarsztvo* elszemélytelenedési folyamatának, hanem egyúttal az állam és az egyház (kezdetleges) elvi megkülönböztetésének megvilágítására is. A vádpontok közt szerepelt, hogy szolgálatukkal „rossz hírbe hozták az *Államot* [Goszudarsztvu], és veszteséget okoztak neki, ugyanakkor semmit nem tettek az uralkodók nevének örök dicsőségére és az *egész Állam gyarapodására* [vszemu Goszudarsztvu k pribili]”. Ezenkívül Ivan Hovanszkij több ízben úgy beszélt

³⁷³ GOLIKOVA 1957, 21.

³⁷⁴ HELLIE 1988, II. fej. 1–2. §

³⁷⁵ DALY 2002, 65.

³⁷⁶ Lásd például a *közjó* és a *goszudarsztvo* összekapcsolását a később idézendő forrásokban.

„mintha az *egész Állam* [vszjo Goszudarszvtó] csak az ő haláláig állna”, mert azután mindenki „térdig vérben fog járni Moszkvában”.³⁷⁷ Ivan Hovanszkij és az 1682-es lázadás résztvevői ellen felmerült továbbá az a vád is, hogy az elhunyt Alekszej cárt és a pátriárkát „istenkáromló szavakkal” gyalázták valamint „*a szent Egyház és az egész Állam* [vszego Goszudarszvtva] elleni lázadókat meg akarta menteni a büntetéstől”.³⁷⁸ Végül azonban „lelepleződött gonosz tervük, amely az *Uralkodók hatalma és egészsége* ellen irányult”, valamint „mindenben világossá vált az árulásuk és az, hogy a *Moszkvai Állam megszerzésére* törek [pod Goszudarszvtom Moszkovszkim podiszkanyije]”.³⁷⁹

Ezek a megfogalmazások már jelzik a változások lényegét: az uralkodó és a *goszudarszvtó* egyértelmű megkülönböztetését, továbbá a *goszudarszvtó* önálló alanyként való kezelését, amelynek *jó híre, érdekei* vannak.

Útban az államfogalom felé: a goszudarszvtó önálló használata, a goszudarszvtvennije gyela térnyerése és a közjó eszméje mint a fogalmi változás elemei

További fontos fejlemény az államfogalom kapcsán az *államügyek* (*goszudarszvtvennije gyela, gyela goszudarszvtva*) kifejezés megjelenése az *uralkodó ügyei* terminus mellett. Az *államügyek* kifejezés három ízben fordul elő már az 1649-es törvénykönyvben, ebből kétszer a preambulumban. Egy ízben viszont olyan vonatkozásban szerepel, amely értelmileg közel áll az államérdekekhez: „Vasárnap pedig senki felett ne ítélkezzenek, és senki ne üljön a *prikázokban*, és semmilyen üggyel ne foglalkozzanak, kivéve a legszükségesebb Államügyeket [szamih nuzsnih Goszudarszvtvennih gyel].”³⁸⁰ Az *államügyek* kifejezés a század második felében gyakoribbá válik, ugyanakkor a század végére teret nyer a *goszudarszvtó* jelző nélkül való használata, és nagyjából 1700-tól ez lesz az általános gyakorlat. Az államügyek megkülönböztetése az uralkodó ügyeitől akkor kapott jelentőséget, amikor hangsúlyossá vált a *közjó* eszméje, és egyúttal „megjelent az a törekvés, hogy radikálisabban eltávolítsák az uralkodó személyét attól az elvonatkoztatástól, amit *goszudarszvtónak* hívtak”.³⁸¹

Érdekes az *államügyek* és a *goszudarszvtó* jelző nélkül való használatának vonatkozásában néhány szóban utalni Grigorij Kotosihin munkájára, amely a következő címet viseli: *Oroszországról Alekszej Mihajlovics uralkodása idején*. Kotosihin ugyanis az 1640-es évek közepétől az 1660-as évek elejéig a Külügyi Prikáz hivatalnoka volt,³⁸² tehát abban a prikázban dolgozott, amely a leginkább ki volt téve a nyugati hatásoknak. Kotosihin 1664-ben Lengyelországba menekült, majd kis kitérőkkel a svéd uralom alatt álló Narvába érkezett.³⁸³ Végül 1666-ban Stockholmba ment, ahol a svéd király szolgálatába lépett, de hamarosan halálra ítélték szállásadójának megöléséért, és 1667-ben kivégezték.³⁸⁴ Valószínűleg a svéd

³⁷⁷ *Szobranijje goszudarszvtvennih gramot i dogovorov* (1828), 460–461.

³⁷⁸ *Szobranijje goszudarszvtvennih gramot i dogovorov* (1828), 461.

³⁷⁹ *Szobranijje goszudarszvtvennih gramot i dogovorov* (1828), 462.

³⁸⁰ HELLIE 1988, X. 25. tc.

³⁸¹ HARHORGYN 2011, 32–33.

³⁸² KOTOŠIXIN 1980, 1.

³⁸³ KOTOŠIXIN 1980, 3–4.

³⁸⁴ KOTOŠIXIN 1980, 5–7.

királyi tanács megbízásából írta meg az említett művet Stockholmban.³⁸⁵ Feltehetően a svéd olvasóközönségnek szánta, és a mű két svéd fordítást is megélt, 1669-ben, illetve 1682-ben.³⁸⁶

Művének jelentőségét az adja, hogy az egy olyan ember tollából kikerülő írás, aki hivatásából kifolyólag tudta, milyen elvárásoknak kell megfelelnie a korabeli Európában. Egy levelében, amelynek csak svéd nyelvű változata maradt ránk, Kotosihin ezt írta válalkozásának céljáról: „[b]emutatni a Moszkvai államot.”³⁸⁷ Megfogalmazása sokatmondó, mivel a műben is rengetegszer használja a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* kifejezést. Igaz, a jelző nélküli változat is gyakori nála, ami az absztrakció felé történő elmozdulás jeleként értelmezhető; mégis a *Moszkovszkoje goszudarsztvohoz* való ragaszkodás még a tradícionizmus jele.

A *goszudarsztvo* szó előfordulásai közül a következő megállapításban érvényesül leginkább az absztrakció. E passzust ugyan gyakran idézik a történészek Kotosihintől, de nem az államfogalom megvilágítására, hanem Alekszej „abszolutista” kormányzásának bizonyítékeként. Arra a kérdésre, hogy Alekszejt „Miért írják egyeduralkodónak [szamogyersec]?”, Kotosihin ezt a választ adja a műben: „[e]gyeduralkodónak írják, és *államát saját akarata szerint kormányozza* [gszdrstvo szvojo pravit po szvojej volje], és akivel csak akar, azzal háborúzik és köt békét, [...] vagy ha *államának egyéb nagy és kis dolgait* [velikije i malije szvoego gszdrstva gyela] saját elképzelése szerint akarja intézni, [...] akkor tőle függ, hogy megtegye, azt, amit akar.”³⁸⁸ (Mintha csak Feofan Prokopovics művének későbbiekben idézendő híres sorát hallanánk az uralkodói hatalom korlátlanágáról.)

A moszkvai államban tehát léteztek olyan terminusok a 17. században, mint a *goszudarsztvo* vagy a *gyela goszudarsztva*, amelyek arra utaltak, hogy különbség van az uralkodó személyes hatalma és – ha nem is az „absztrakt állam hatalma”, ahogy azt M. Poe írja,³⁸⁹ de – az uralkodótól megkülönböztetett entitás hatalma közt. „Mindazonáltal a kor egyetlen ismert moszkvai szerzője sem használta e terminusok egyikét sem arra, hogy egy fogalombeli megkülönböztetés alapjául szolgáljon az uralkodó hivatala és annak viselője közt.”³⁹⁰ A moszkvai ideológia ugyanis a nyugati hatások beszívargása előtt nem tudta elválasztani egymástól az uralkodó „politikai testét” annak „természetes testétől”.³⁹¹ A nyugati kultúrkörben ezzel szemben, amint láthattuk, évszázados politikaelméleti tradíciója volt az uralkodó hivatala és személye közti fogalmi megkülönböztetésnek, ami olyan terminusokban jelentkezett, mint a *regnum*, *corona*, *respublica*, végül pedig az *állam*.

Éppen ez a kapcsolat, a hivatal elve jelenik meg azonban a nyugati hatások eredményeként, mégpedig a *goszudarsztvo* vonatkozásában 1696-ban, egy Avraamij nevű szerzetesnél, Nagy Péterre vonatkozó kritikájában. Avraamij, aki egyébként az egyik prikázban

³⁸⁵ KOTOŠIXIN 1980, 6.

³⁸⁶ KOTOŠIXIN 1980, 6., 9.

³⁸⁷ KOTOŠIXIN 1980, 6.

³⁸⁸ KOTOŠIXIN 1980, 139–140.

³⁸⁹ POE 1998, 589. Poe általánosságban a *zemlja* (föld/ország), *goszudarsztvo*, *knyazesztvo* (fejedelemség) terminusokat említi.

³⁹⁰ POE 1998, 589–590. Rowland erről a következőképpen nyilatkozik: „Számomra csak egyetlen kísérlet ismert 1630 előtt arra, hogy elkülönítsék az uralkodó romlott személyiségét annak romlatlan trónjától, és ez a felvetés nem talált követőkre” (ROWLAND 1995, 603.).

³⁹¹ ROWLAND 1995, 603.

dolgozott, mielőtt szerzetesnek állt volna, egyetlen esetben sem használja a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* jelzős szerkezetet, csak egyszerűen *goszudarsztvót* ír.

Avraamij ekként kritizálja Pétert:

„Szükségtelen hadjáratokba bocsátkozott, nem törődve azzal, amint kellett volna, hogy mindenki számára valami hasznosat tegyen, [...] és Istennek nem tetsző dolgokat művelt, olyanokat, amelyekről neki kellett volna tiltani alattvalóit. [...] Felhagyván államának bármiféle kormányzásával [vszjakoję pravleniję goszudarsztva szvoego] megparancsolta, hogy azt egy parázna, egy megvesztegethető személy kormányozza.”³⁹²

Továbbá kritizálta Pétert, hogy nem törődik a cári hivatás legfontosabb teendőjével, nevezetesen, „amire az egész államban az ő vezetése alatt álló embereknek szüksége van”: azaz, hogy a bíraskodásra legalkalmasabb személyeket jelölje ki – így pedig az a helyzet, hogy a hivatalnokok igazságtalanul ítélnék, és „tönkreteszik az államot [goszudarsztvo]”.³⁹³ Tehát – a *goszudar* és a *goszudarsztvo* megkülönböztetése folytán – a *goszudarsztvo* immár az uralkodói kritika eszközüvé válhatott!

Avraamij ugyanakkor szóvá tette, hogy mennyire megszorodott az úgynevezett *gyákok* (titkárok) és segítőik létszáma. Ezen a ponton egy kis kitérőt kell tenni. Érdemes megfontolni a kormányzati apparátus létszámnövekedése és az uralkodó személyétől elkülönülő kormányzat eszméje közti lehetséges összefüggést. Oroszországban a 17. század közepén még megdöbbenően alacsony volt a hivatalnokok létszáma, összesen 1611 személy dolgozott a központi (837) és a helyi (774) kormányzatban együttvéve.³⁹⁴ Az 1690-es években azonban, amikor Avraamij megírta kiritkáját, már 4657-re rúgott a létszám, és ebből 2739 volt a központi apparátus létszáma, 1918 pedig a helyi kormányzaté.³⁹⁵

Bár a hivatalnokok létszáma a 17. század végén Oroszországban mind abszolút értékben, mind a lakosság számarányához viszonyítva – különösképpen pedig az ország méreteihez képest – csekély volt, a század második felében a prikázok személyi állományában történt növekedés nem maradt észrevétlen. Úgy vélem, hogy a hivatalnokok, azaz modern(izáló) szóval élve, az államapparátus létszámának növekedése és a *goszudarsztvo* jelző nélküli, az intézményesség felé mutató használata közt összefüggés lehet. A kormányzati apparátus növekedése ugyanis az államot, mondhatni, érzékelhetőbbé, láthatóbbá tette az alattvalók számára.³⁹⁶ A „mindenki számára való hasznosság” felemlítése Avraamijnál pedig már előrevetítette a *közhaszon* (*obscsaja polza*) terminust, amely a *közjó* (*obscseje dobro*, *obscseje blago*) mellett alapvető lett Péter idején.

³⁹² BAKLANOVA 1951, 145.

³⁹³ BAKLANOVA 1951, 145.

³⁹⁴ GYEMIDOVA 1987, 37.

³⁹⁵ GYEMIDOVA 1987, 38.

³⁹⁶ Ez különösen fontos Oroszország vonatkozásában az államról való gondolkodás kezdetlegessége miatt. Az állam ugyanis, ahogy arra Walzer nyomán utaltam, „láthatatlan”, ezért meg kell személyesíteni, hogy láthatóvá váljon, ami az uralkodóban, de akár az állam hivatalnokaiban is testet ölthetett.

Péter 1702-es manifesztumában ugyanis már ez áll:

„Közvetlenül trónra lépésüinktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az *államot* [szim goszudarsztvom] úgy kormányozzuk, hogy a *közjóról* való gondoskodás révén minden alattvalónk egyre inkább a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.”³⁹⁷

Dixon joggal jegyzi meg, hogy a „nyugati politikai szókészlet” némely eleme már ismert volt 1700 előtt, de hozzáteszi, hogy a nyugati hatások haszna majd csak nagyjából 1700-tól lesz érezhető.³⁹⁸ Mindazonáltal az a tény, hogy a nyugati hatások térnyerése és befogadása, még ha korlátozottan is, ilyen gyorsan megtörténhetett Péter alatt, azt erősíti meg, hogy a 17. században fontos változások mentek végbe a *goszudarsztvo* jelentésében, s ezek előkészítették a talajt az uralkodói hatalom átfogóbb fogalmi újragondolásához.

³⁹⁷ *Polnoje Szobranije Zakonov Rosszijszkoj Imperii* (1830), Vol. 4. No. 1910. Ismert, hogy a *közjó* kifejezés először 1682-ben jelent meg hivatalos dokumentumban, nevezetesen a *mesztnyicsesztvo* (a hivatalok és katonai posztok betöltését szabályozó előkelőségi rangsor az egyes nemzetségek közt, illetve egy adott nemzetiségen belül) eltörléséről hozott rendeletben. Itt kétízben is szerepel *obscseje dobro* alakban, egyszer éppen a *goszudarsztvo* vonatkozásában. Fjodor cár a rendeletben először így nyilatkozik a kérdésről: „[é]s nekünk isteni parancs szerint kötelességünk [...] arról intézkedni és rendelkezni, hogy minden ortodox keresztény, rangra és korra való tekintet nélkül, jobb állapotba kerüljön, és hogy ez az állapot megszilárduljon; azokat a dolgokat pedig, amelyek pusztuláshoz és a *közjó* megkisebbitéséhez vezetnek, kötelességünk lerombolni és kiirtani.” Majd kijelenti, hogy a bojárokkal „az állami közjó érdekében folytatott tanácskozás [ragyi obscsego goszudarsztvennogo dobra szovjetovanyija]” hatására döntött a *mesztnyicsesztvo* eltörléséről. Mindazonáltal, legjobb tudomásom szerint, a kutatók nem említik, hogy a közjó mellett szerepelnek még ezzel rokon értelmű kifejezések ugyanebben a rendeletben. Fjodor egyszer hivatkozik például a *közhaszonra* (*obscsaja polza*), mégpedig olyan összefüggésben, hogy az *államügyekben* (v *goszudarsztvennih gyelah*) erre kell törekedni (*Russzkoje zakonodatvельstvo X–XX vekov* [1986], IV. 38–42.). L. Hughes joggal jegyzi meg, hogy a vallásos frazeológia hiányzik Péter 1702-es rendeletéből, ellentétben az 1682-es forrással (HUGHES 1998, 545–546., 273. lj.). Ugyanakkor Péter rendelete már *alattvalókról* beszél, míg Fjodoré *ortodox keresztényekről*.

³⁹⁸ DIXON 1999, 192.

[Vákát oldal]

A kora újkori államfogalom mátrixa: a királyok isteni jogalapja és a cárok isteni jogalapja

Bár Nyugat-Európában az állam modern eszméjének megjelenése visszavezethető a (16–)17. századra, a 17–18. század politikai gondolkodását csakis ebből a szemszögből szemlélni, tehát kiragadni a modern államfogalmat a környezetéből, és visszavetíteni ennek érvényesülését a múltba, hiba lenne. Annak ellenére, hogy 1700-ra a politikaelmélet középpontjában már az állam szuverenitásának vizsgálata állt, szemben a század elejével, amikor a szuverenitást még alapvetően az uralkodó személyéhez kötötték.³⁹⁹ A modern államfogalomnak azonban a tulajdonosi dinasztizmus időnként felszínre törő, ámbár erős megnyilvánulásaival, a rendi társadalom valóságával, végül, de nem utolsósorban a királyok isteni jogalapjáról vallott felfogás erősségével kellett megküzdenie. Ha a tulajdonosi dinasztizmus általában elutasításra talált is a politikai irodalomban, az isteni jogalap azonban éppen a 17. században érte el csúcspontját, és ez volt, úgymond, a hatalomfelfogás általános közege. Az isteni jogalap sikere ugyanis vallási megalapozottságán túl éppen annak egyszerűségében és közérthetőségében keresendő: nemcsak értekezésekben fejtették ki, hanem szóban is hirdették, a piacokon, a szószékről, vagy éppen tudós testületek által.

Miben is állt a *királyok isteni jogalapjáról* szóló tanítás lényege? Az uralkodók, illetve a dinasztiaiak megnövekedett politikai szerepét erősítette, különösen belpolitikai téren, hogy a királyok (fejedelmek) a 15. század második felétől egyre erőteljesebben és egyre gyakrabban hivatkoztak *hivataluk isteni eredetére* pozíciójuk erősítéseként,⁴⁰⁰ ami szoros összefüggésben állt a politikai gondolkodásban az 1430-as, 1440-es években bekövetkező ez irányú váltással.⁴⁰¹ Az istenkegyelmiség hangsúlyozása együtt járt azzal, hogy a monarchikus hatalom intézményes korlátait jelentő rendi gyűlések szerepét igyekezett kiiktatni a politikai gondolkodás új áramlata: azaz a politikai gondolkodás abszolutisztikus irányt vett,⁴⁰² amit az *abszolút hatalom* (*potestas absoluta*) kifejezés világi uralkodókra történő alkalmazásának elterjedése is mutat. Portugáliában már 1446-ban úgy nyilatkoztak a királyról, hogy „hatalmát Isten kezéből nyeri, és az ő földi helytartója”, ugyanakkor hatalma „mentes minden emberi törvény alól”.⁴⁰³

Ez a szemlélet szöges ellentétben állt a korábbi felfogással, azzal, hogy a király a nép megbízottja, akinek kötelezettsége a közjó fenntartása, és akit ezért a néphez szerződés köt. A királyi hivatal isteni jellegének 15. század közepétől datálható hangsúlyozása Európa-szerte általános volt a 16–17. században is, és abban kulminált, hogy a királyok „magával a Mindenhatóval vannak közeli viszonyban” hatalmuk gyakorlása folytán, mint annak földi

³⁹⁹ SPELLMANN 1998, 135.

⁴⁰⁰ SHENNAN 1974, 19.

⁴⁰¹ BLACK 1992, 184–185.

⁴⁰² BLACK 1992, 185.

⁴⁰³ PRESTAGE 1927, 12.

helytartói.⁴⁰⁴ A királyok isteni jogalapjának nevezett doktrína fénykora a 17. század volt, amelynek röviden megfogalmazva ez a lényege: „[a]z uralkodói istenkegyelmiségnek, az isteni megbízatásnak és az Istenhez való hasonlatosságnak az egyedi kombinációja.”⁴⁰⁵ Úgy fogták fel az uralkodót, hogy a királyi hatalom nem egyszerűen analógiája, hanem szerves folytatása Isten mennyei hatalmának. „Az állam maga pedig azáltal nyer személyiséget, hogy az istenség személyéből az erény és a hatalom az uralkodó személyére száll át.”⁴⁰⁶ A legfontosabb nyugat-európai monarchiákban ugyanis mindenütt érzékelhető volt a tendencia, hogy a királyi hivatal, amelynek hangsúlyozása persze azért fontos maradt, szinte elnyelte, magába olvasztotta magának a királynak a személye. Nem utolsósorban azért, mert a 17. században az előbbieken említett gondolatkör kiegészült a hatalom öröklésszerűségének elvével: tehát az isteni kiválasztottság a vér szerinti öröklésben, nevezetesen a primogenitúrában nyilvánult meg.

A királyok isteni jogalapjának alkotóelemei a következők voltak:⁴⁰⁷

1. A monarchia Istentől rendelt és egyben a legjobb kormányzati forma.
2. Az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik, tehát mindenféle (egyházi, népi) közvetítés nélkül száll rá, mégpedig a leszármazás (vérségi elv) alapján.
3. Az öröklés rendjét azonban a leszármazás foka határozza meg, és ez a sorrend megváltoztathatatlan (a primogenitúra elve), bár írott törvényben nem szükségszerűen rögzített.
4. Az öröklés ellenére az uralkodó hatalma közvetlen isteni kijelölésen alapszik, hiszen Istentől függ, hogy kit, mikor vesz ki az élők sorából, és ezáltal kit emel trónra az általa uralkodásra kiválasztott dinasztia tagjai közül, felruházván őt az uralkodás különleges képességével.
5. Az uralkodó felelősséggel tartozik népe kormányzásáért, de az isteni megbízatás miatt csakis Istennek tartozik elszámolással: azaz nem teheti le őt trónjáról semmiféle belső (az alattvalók, illetve valamely intézmény) vagy külső hatalom (pápa, császár, más uralkodó), tehát tilos vele szemben az aktív ellenállás, ami Isten ellen való véték.
6. Az uralkodó parancsait mindaddig teljesíteni kell, amíg azok nem ütköznek Isten törvényeibe.
7. Az uralkodó hatalma szent.
8. Az uralkodó hasonló Istenhez.

Nagy jelentősége van viszont annak, hogy az isteni jogalap és a hivatal elve Nyugaton nemhogy nem zárták ki egymást, hanem szorosan egybekapcsolódtak. A közjó szolgálata továbbra is fontos maradt a királyok kötelezettségei közt, de ezt már nem a nép képviselőjeként, hanem Isten földi helytartójaként tették. „A királyok Isteneknek nevezetnek, [...] mivel az Istennek trónján ülnek a földön, és neki tartoznak elszámolással kormány-

⁴⁰⁴ SHENNAN 1974, 20.

⁴⁰⁵ WENDE 1991, 63.

⁴⁰⁶ SILVER 2000, 173.

⁴⁰⁷ A királyok isteni jogalapja nem azonos az abszolút királyi hatalom elvével, bár az abszolútista szerzők többsége ezen a talajon állt: az isteni jogalap ugyanis a hatalom eredetéről nyilatkozott, míg az abszolút királyi hatalom az uralkodói jogok kiterjedtségéről szólt. A király abszolút hatalmát azonban levezethették például a szerződés eszméjéből is. Erre részletesen lásd: SASHALMI 1998, 63–64.

zatukról. Hivataluk [office] az, hogy Igazságot és Ítéletet szolgáltatassanak a népnek” – írta VI. Jakab.⁴⁰⁸

Volt azonban itt egy ambivalencia. Bár a hivatal elve a modern államfogalom irányába mutatott, az uralkodó személyét szent jelleggel és a kormányzás dolgaiba való beelátás egyedi képességével⁴⁰⁹ felruházó isteni jogalap szinte elérhetetlen magasságba emelte a királyt, s ezáltal éppen a modern államfogalom hátráltatója volt. Ezt a vonalat erősítette a középkorból örökölt, de még a 18. században is széles körben elfogadott (az isteni jogalap egy aspektusának tekinthető) elképzelés, amely szerint az ideális politikai közösség mintája a család, az uralkodó pedig a nép atyja.⁴¹⁰

Ahogy azonban a „monarchia misztériuma”, valamint a patriarchális elképzelések gyengültek, úgy vált lehetővé, hogy alaposabban megvizsgálják a hatalom lényegét.⁴¹¹ A király személye helyett tehát a királyi hivatal vizsgálata került újra előtérbe, s ez elősegítette a modern államfogalom érvényesülését, háttérbe szorítva egyúttal a tulajdonosi dinaszticizmust. Az 1648–1789 közti időszak története igazából arról szól, hogy „az uralkodó személye és az ő »állama« miként különültek el egymástól, mígnem az előbbi majdhogynem teljesen lényegtelené vált az utóbbival összehasonlítva”.⁴¹² Ez a kronológia megint csak arra figyelmeztet, hogy ne hangsúlyozzuk túl a nyugati kereszténység és Oroszország közti különbségeket, de ennél nagyobb hiba lenne, ha megfedkeznenk róluk; különösképpen arról, hogy a jogi-filozófiai gondolkodás hiánya miatt Oroszországban nem volt diskurzus az államról. A különbségeket – a korábbiakban elmondottakon kívül – jól megvilágítja az isteni jogalap orosz problematikája.

Az orosz cárok hatalma egészen a 20. századig az isteni tekintélyen nyugodott.⁴¹³ Ennek lényegét fogalmazta meg IV. Iván a *goszudarsztvóra* vonatkozóan, amikor így nyilatkozott: „Mi pedig isteni akaratból vagyunk ura(lkodó)k országunkban [na szvojom goszudarsztve], és elődeinktől bírnak azt, amit nekünk Isten adott.”⁴¹⁴ Isten akarata és az elődökhöz fűződő rokonság a legitimáció nélkülözhetetlen elemei voltak.⁴¹⁵ Jelentős különbség volt azonban a királyok isteni jogalapja és a cárok hatalma közt, mind a moszkvai, mind a későbbi időkben.

⁴⁰⁸ MCILWAIN 1918, 64. Ugyanakkor Jakab számára a hivatal elvéből következően különleges jelentősége volt a koronázási eskünek, amelyről megjegyzi, hogy nemcsak a skót királyok tesznek ilyet, hanem „minden más Keresztény Uralkodó” is koronázása alkalmával. Ennek megvilágítása során Jakab a *közjó* korabeli értelmezését adja, magáról az esküről pedig végezetül ezt írja: „És ez a legvilágosabb politikai és alaptörvény, mely által a király hivatala [office] helyesen meghatározatik” (MCILWAIN 1918, 65.).

⁴⁰⁹ A kor *arcana imperii* néven emlegette ezt a különleges adományt, a monarchia misztériumát. Általánosítva, minden hivatalra vonatkozóan jelenik meg a hatalom és a rátermettség közti isteni relációról vallott vélekedés a következő magyar szólásban: „Akinek az Isten hivatalt ad, annak ész is ad hozzá.” (Katus László közlése.)

⁴¹⁰ ANDERSON 1987, 165–166. Az atyai vonatkozásokat hangsúlyozó uralkodókép egyáltalán nem orosz sajátosság. Azt, hogy ez különlegesen erős volt Oroszországban, az uralkodás mint hivatal eszméjének, az úgynevezett politikai közvetítő testületeknek a hiánya, valamint a cárok isteni jogalapjának mélyen gyökerező volta, illetve tartóssága magyarázza.

⁴¹¹ SHENNAN 1986, 30.

⁴¹² CREVELD 1999, 127.

⁴¹³ FIGES–KOLONITSKII 1999, 9.

⁴¹⁴ Lásd: PUSKARJEV 1999, 68.

⁴¹⁵ MIRONOV 1999, 116–117.

Először is hiányzott az az elv, hogy az öröklés rendjét megváltoztathatatlanul meghatározza a leszármazás foka: a vérségi kapocs általában véve volt fontos Oroszországban, de nem jelölt ki valakit kizárólagos joggal az öröklésre.⁴¹⁶ Továbbá a cárok isteni jogalapja sokkal egyszerűbb volt, ha a kifejtés mikéntjét tekintjük: Nagy Péter előtt nagyrészt megmaradt az imént idézett lakonikus megfogalmazások szintjén. Ennek ellenére a cárok isteni jogalapja, Péter előtt és Péter után is, „több volt, mint a »királyok isteni jogalapja«”, mivel a cár az oroszok szemében „több volt, mint egy Isten által rendelt uralkodó”: maga volt a földi Isten.⁴¹⁷ Azaz a cár nem egyszerűen Isten földi helytartója volt, aki Isten kegyelméből, isteni jóváhagyással uralkodott, mint ahogy azt a királyok isteni jogalapja vallotta. A cárok isteni jogalapja szerint ugyanis, a közvetlen isteni akarat által kijelölt és trónra ültetett uralkodó személyén keresztül, azaz a cár képében, közvetlenül Isten kormányozta az országot, Isten akarata a cáron keresztül érvényesült, akivel a cár bensőséges viszonyban állt.⁴¹⁸ Ezt számos, már a 17. században feljegyzett közmondás bizonyítja (például: „A cár ítélete, Isten ítélete”), amelyeket részben már korábban is idéztem (például: „A cár szíve Isten kezében van”). E tradíció kontinuitásának legjobb bizonyítéka az, hogy V. V. Dal 19. századi szólás- és közmondásgyűjteményében 100-nál is több tétel található a cár címszó alatt, ráadásul ezek körülbelül egyharmada olyan, ahol a cár és Isten együtt szerepelnek.

A cárok isteni jogalapjában tehát Isten nemcsak afféle végső legitimációs elem volt, mint a királyok isteni jogalapjában, hanem az ideológia *conditio sine qua nonja*: a cárok isteni jogalapja „istenfüggő” volt, azon az elven nyugodott, hogy Isten állandóan és közvetlenül részt vesz a kormányzásban – e premissza nélkül a hatalomfelfogás értelmezhetetlen.⁴¹⁹ Nem véletlen tehát, hogy míg a királyok isteni jogalapja igen, addig a cárok isteni jogalapja Péter előtt nem tartalmazta az uralkodás mint közhatal gondolatát, legfeljebb a cár kötelezettségeiről beszélhetünk, de semmiképp sem az uralkodó személyétől határozottan elkülönülő hivatalról mint jogi absztrakcióról.⁴²⁰ Mindezek az okok viszont óhatatlanul a patriarchális-tulajdonosi szemlélet szélsőséges megerősödéséhez vezettek Oroszországban.

A hivatal elvének hiánya azt eredményezte, hogy 1700 táján Oroszországban (nyugati hatásra) tulajdonképpen egyszerre jelentkezett, és egymásra torlódott az uralkodás világi

⁴¹⁶ A moszkvai államban a trónöröklést írott törvény nem szabályozta, de kötelező érvényű szokás(jog)ról sem beszélhetünk. Az 1682-es trónöröklési krízis eseményei jól mutatják, hogy a legidősebb életben maradt fiú trónra kerülése afféle konvenció volt. 1682-ben először ugyanis egyedül Pétert tették meg cárnak, noha ő fiatalabb volt féltestvérénél, majd hamarosan létrehozták a kettős cárság intézményét, ami szintén precedens nélküli esemény volt. Ennek értelmében V. Iván, Péter idősebb féltestvére lett az „első cár”, Péter pedig a „második cár”. A 15–17. századi moszkvai trónöröklés kérdésére részletesen lásd: SASHALMI 2013, 28–52., 77–115.

⁴¹⁷ FIGES–KOLONITSKII 1999, 9.

⁴¹⁸ SASHALMI 1998, 55–59. Hasonló, nyugati viszonylatban viszont szélsőségesnek számító felfogást Franciaországban is csak igen kevesen képviseltek. Ilyen volt a 16. század legvégén IV. Henrik néhány túlbuzgó híve: David du Rivault (1596) a királyi jogalkotást egyenesen az isteni joggal azonosította, „mind annak forrása, mind közvetlen hatálya tekintetében”; Pierre Constant (1598) szerint pedig a királyi törvények sértetlenségét az alkotót inspiráló isteniség biztosítja (CHURCH 1941. 311.). A 16. században Jozsif Volockij is az isteni törvényekkel azonos érvényűnek tartotta az uralkodó törvényeit!

⁴¹⁹ ROWLAND 1990, 129–130., 152.

⁴²⁰ Ez magyarázza, ahogy arra utaltam, a koronázási eskü hiányát, ami viszont fontos volt a nyugati kultúrkörben. Jellemző ugyanakkor, hogy koronázási esküvel Oroszországban Péter után sem találkozunk, ami a hivatal elvének korlátozott elsajátítását mutatja.

közfunkcióként való felfogása, illetve az állam modern eszméjének beszűremlése. A nyugati kultúrkörben ezek ok-okozati összefüggésben levő dolgok voltak, maguk is a politikai gondolkodás évszázados fejlődésének eredményei. A modern államfogalom elsajátítása tehát már csak ezért is korlátozott maradt Oroszországban.

Az isteni jogalap erősségéből, azaz a cár személyének misztériumából kifolyólag pedig az uralkodó állt a hatalomról való gondolkodás középpontjában. Péter alatt sem volt ez másként, amit jól jellemez az új ideológia legfontosabb dokumentumának (1722) címe: *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására*. Ez ugyanis, bár igen röviden érinti például a szuverenitás kérdését, az állam modern fogalma helyett a korlátlan uralkodói hatalom alátámasztásával foglalkozik.

Péternek és ideológusainak „talán az volt a szándéka, hogy megerősítsék a monarchiát, azáltal, hogy a legitimáció forrásának további elemeként beemelik »az államot«”.⁴²¹ Péter törekvése arra irányult, hogy az uralkodó személyéhez tapadó kötelezettségek mellett beleplántálja alattvalóiba „az államnak mint aktív politikai erőnek” a személytelen eszméjét,⁴²² amellyel szemben nemcsak az alattvalóknak, de magának az uralkodónak is kötelezettségei vannak, mégpedig egy magasabb cél, a közjó érdekében.⁴²³ Mindazonáltal ő maga sem értette meg igazán az államnak ezt az új felfogását,⁴²⁴ amely szerint az állam felette áll a partikuláris érdekeknek, beleértve az uralkodói érdeket és akaratot is. A trónöröklés kérdésének kezelése mindennél jobban mutatja, hogy valójában mi volt Péter felfogása a *goszudarsztvó*ról.

*

Az állam minden tekintetben modern fogalmát Oroszországban valószínűleg I. Sándor főminisztere (1808–1812) és bizalmasa, Szperanszkij használta először, aki az orosz politikai rendszert alapjaiban akarta megváltoztatni. 1809-es írásának már a címe is – *Bevezetés az állami törvények lefektetéséhez (Az államberendezkedés általános tervezete)* – világossá teszi, hogy miért illeti meg Szperanszkijt különleges hely az orosz államelmélet történetében. Konceptiójának középpontjában már nem az uralkodó hatalmának, hanem az állam hatalmának vizsgálata állt. Mindazonáltal Szperanszkij államfelfogása a ritka kivételek körébe tartozott a későbbiekben is.

Az oroszok felfogásában oly mélyen gyökerező tulajdonosi szemléletet aztán a dekabristák utasították el igen határozottan. A Nyikita Muravjov vezette Északi Társaság alkotmánytervezetében (1821) az 1. fejezet 1. pontja így hangzik:

„Az orosz nép szabad és független, nem tulajdona és nem is lehet, hogy tulajdona [prinadlezs-nosztju] legyen valamely személynek és családnak [nyikakogo lica i nyikakogo szemejsztva].”⁴²⁵

⁴²¹ DIXON 1999, 193.

⁴²² DIXON 1999, 191.

⁴²³ PIPES 1974, 127.

⁴²⁴ PIPES 1974, 127.

⁴²⁵ *Projekt konsztyitucii* (1951), 296. Széljegyzetként pedig ez szerepel e ponthoz fűzve: „Nem szabad, hogy a tulajdonnak akár csak a feltételezése is felmerüljön.”

Tudjuk, hogy mind Szperanszkij tervezete, mind a dekabristák alkotmányos kísérlete elbukott. A 19. század alaphangját ugyanis nem ők, hanem Feofan Prokopovics sokszor említett munkája adta meg.

Prokopovics 1722-es írása a 19. században bekerült az Orosz Birodalom törvényeinek gyűjteményébe. Valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy a 19. század második felében megjelent a mű „jogi értekezésként való olvasata a jogtörténészeknek köszönhetően”.⁴²⁶ Amikor I. I. Gyityatyin azt írta, hogy az Orosz Birodalom alaptörvényének (1832) két cikkelye pontosan meghatározza az államberendezkedést, ezek történetiségét vizsgálva Prokopovics írásához nyúlt vissza.⁴²⁷ E mű felfogása pedig, amint látni fogjuk, nem a joguralomról szólt. Gyityatyin így összegezte a traktátus célját:

„Megalapozni a császár korlátlan autokratikus hatalmát [nyeogranyicsennoje szamogyerzsavije imperatora] a Szentírás és az akkori tudomány összes adatára támaszkodva.”⁴²⁸

Ez pedig rávilágít arra, hogy jelen könyvben miért is kap külön fejezetet Feofan Prokopovics munkásságának tárgyalása.

⁴²⁶ KISZELJOV 2016, 80

⁴²⁷ KISZELJOV 2016, 80.

⁴²⁸ Lásd: KISZELJOV 2016, 80.

Az állam- és jogelmélet oroszországi kezdetei Feofan Prokopovics (1681–1736) műveinek tükrében

Feofan Prokopovics vázlatos életrajza és munkásságának a téma szempontjából releváns forrásai

Feofan Prokopovics munkásságának megértéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy röviden bemutassam pályafutásának főbb állomásait.⁴²⁹ Egy ilyen áttekintés nélkül fontos műveinek kontextusa ugyanis homályban maradna, következőképp értelmezésük is meg lehetőségen féloldalas lenne. Ugyancsak elsikkadna az a lényeges momentum, hogy Prokopovics személye miért is volt nagy jelentőségű az oroszországi állam- és jogelmélet kezdeteit illetően, és miért kap ilyen nagy terjedelmet jelen munka keretei közt.

Prokopovics 1681-ben (más adatok szerint 1677-ben) született Kijevben, kereskedő-családban, és születésekor a Jelezar (vagy a Jeliszej) keresztnévet kapta. Családneve ekkor azonban minden bizonnyal még nem Prokopovics, hanem Cerejszkij volt, és a nevek többszöri változása az életút fontos állomásait fogja jelezni az ő esetében. Jelezar korán árvaságra jutott, így anyai nagybátyja, Feofan Prokopovics nevelte, aki a kijevi kollégium rektora volt, és akinek tiszteletére majd végül az unokaöcs is ezt a nevet veszi fel. Kijev abban az időben kollégiuma révén (1701-től akadémiának hívták) vitathatatlanul a korabeli Oroszország intellektuális központjának számított. Az 1632-ben alapított ortodox intézmény, amelynek modelljéül a jezsuita kollégiumok szolgáltak, a 17. század közepétől döntő hatást gyakorolt Oroszország nyugatosodására, főként azután, hogy 1667-ben Kijev Oroszországhoz került. Az anyai nagybácsi indította el az igen tehetséges Jelezar karrierjét, aki a kijevi kollégium növendéke lett. Jelezart nagybátyja halála (1692) után sem hagyta el a szerencséje, ugyanis maga a kijevi metropolita, valamint egy ismeretlen világi patrónus vették szárnyaik alá. Bevett szokás volt a kijevi intézményben, hogy a különlegesen tehetséges tanulókat a szomszédos lengyel–litván államközösség területén levő jezsuita kollégiumokba küldték tanulni. Ez történt 1698-ban Jelezarral is, aminek viszont feltétele volt az ortodoxiáról az unitus hitre való áttérés. Tanulmányaiból kifolyólag hamarosan Rómába került, ahol majdnem három évet töltött a Szent Athanasiusról elnevezett görög kollégiumban. A felekezetváltás azonban egyben keresztnévének megváltoztatását is jelentette, így a római kollégium regiszterében Szamuil Cerejszkij néven szerepel, s ebből lehet arra következtetni, hogy eredetileg Cerejszkij volt a családneve. 1701-ben elhagyta Rómát, 1702-ben pedig már ismét Kijevben volt. Hazatérése után megtagadta unitus fogadalmát, és visszatért az ortodox egyház kötelékébe. 1704-ben a politika tanára lett az akadémián, 1705-ben pedig szerzetesi fogadalmat tett. Ekkor vette fel a Feofan szerzetesi nevet és a Prokopovics családnevet, nyilvánvalóan az egykori patrónus, anyai nagybátyja tiszteletére.

⁴²⁹ Az életrajz CRACRAFT 1973, 75–105. és TOMSZINOV 2003, 174–176. összefoglalásai alapján készült.

A név, még ha nem is nemesi, de kötelez: nemcsak az új, és immár végső név, a Feofan Prokopovics jelentette a családi tradíció folytatását, hanem az akadémiai karrier is. Kijevben gyorsan ívelt felfelé Prokopovics pályája: retorikát, filozófiát, sőt természettudományi tárgyakat adott elő, az akadémia vezető tudósa lett, és már 1706-ban ő köszöntötte szónoklattal a Kijevbe érkező Péter cárt. 1708-ban, Mazepának a svédekhez történő átpártolása idején, Kijev kormányzója azt írta Péternek, hogy az ottani klérus tagjai közül csak egyedül Prokopovics áll a cár pártján. Az 1709-es, XII. Károly felett aratott poltavai győzelem után Kijevbe érkező Péter cárt újfent Prokopovics köszöntötte, ugyanakkor tanúja volt az orosz csapatok 1711-es Prut folyó melletti, az oszmánoktól elszenvedett vereségének is: a cár ugyanis Prokopovicsot a sereghez rendelte, hogy lelkesítse a katonákat. Nem véletlen, hogy ezek után 1711-ben az egyik kijevi kolostor apátjának, az akadémia rektorának, valamint a teológia professzorának nevezték ki.

Prokopovics 1716-ban került Szentpétervárra, az új fővárosba, eleget téve Péter parancsának, ugyanis a cár egy ilyen nagy műveltségű és lojális személy szolgálatait nem nélkülözhetette. A Kijevben kinevelődött, nyugati kultúrát ismerő egyházi személyek döntő szerepet játszottak Nagy Péter nyugatosító politikájának megvalósításában. Nem közismert, de a „Nyugat” alapvetően Ukrajnán keresztül érkezett Oroszországba! A kijevi nyugatosítók közt pedig a legjelentősebb, és bizonyára a legműveltebb is Nagy Péter idején, aki a cár szolgálatába állva a legnagyobb hatást gyakorolta az egyházszervezet átalakítása és az uralkodói hatalom új ideológiájának kidolgozása terén, vitathatatlanul Prokopovics volt.

Pétervárra történt megérkezése után rövid idővel már egy ünnepi szónoklattal debütált, amely a *Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevicsnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából* (1716) címet viselte, és abból az apropóból íródott, hogy Péter cár második házasságából született fia, Péter Petrovics, egyéves lett. Prokopovicsnak azonban nem pusztán az volt a feladata, hogy a cárevicset köszöntse és kifejezze az utód születésnapja kapcsán az örömet, amelyet a cári vérvonal folytatódása jelentett Oroszország számára. Az efféle események alkalmasak voltak arra is, hogy tanító jelleggel, általános elveket fejtsenek ki a hatalom természetéről, a legjobb kormányzati formáról, az uralkodás céljáról – sőt ezen túlmenően arra is, hogy aktuálpolitikai célok szolgálatába állítsanak egy adott ünnepet. Különösen így volt ez jelen esetben, hiszen Prokopovics műve abban a feszült légkörben született, amikor a cár és első házasságából származó fia, Alekszej közt már a végletekig kiéleződött az ellentét abban a tekintetben, hogy a fiú hajlandó-e folytatni apja politikáját, vagy továbbra sem mutat olyan érdeklődést az államügyek iránt, mint amelyet Péter elvárt volna tőle. Alekszej hozzáállása ugyanis Péter számára már magának a trónutódlásnak a kérdését vetette fel. Minthogy Prokopovics szónoklatai nyomtatásban is megjelentek (általában 1200 darab volt a szokványos példányszám), így az általa kifejtett nézetek a hatalomról, amelyekben tükröződött nyugati műveltsége, viszonylag szélesebb közönséghez juthattak el.

Prokopovics ideológiai és gyakorlati politikai szerepe megkerülhetetlen Péter uralkodása szempontjából. Ő volt az, aki kidolgozta az orosz egyház új szervezeti felépítését (*Egyházzsabályzat*, 1721), amely a pátriárkátus felszámolását és az egyház alárendelését jelentette az uralkodói hatalomnak. Ezenfelül fontos pozíciót kapott az egyház élére állított új testületben, a pátriárkai méltóság helyébe lépő *Szent Szinódusban* (1721) is: Péter a testület alelnökévé nevezte ki 1722-ben. Prokopovics az egyházi hierarchia fokain is egyre feljebb emelkedett, 1720-ban Pszkov püspöke, 1725-ben pedig Novgorod érseke lett.

Prokopovics sokat tett az új, hivatalos ideológia megteremtéséért és népszerűsítéséért is. Ennek egyik jelentős mérföldköve 1718-as ünnepi beszéde volt: *Szónoklat a cári/királyi hatalomról* [o vlasztyi carszkoi] és *tiszteletéről, miként hozta azt létre maga Isten a világban, és hogyan kell az embereknek a királyokat [carej] tisztelni és nekik engedelmeskedni. Kik azok és milyen bünt követnek el, akik nekik ellenszegülnek*.⁴³⁰ A virágvasárnapon elhangzott szónoklat aktualitását egyrészt az adta, hogy a Péter és Alekszej közti ellentét immár dinasztikus krízissé nőtte ki magát, másrészt a péteri reformokkal szemben tanúsított ellenállás. Péter és Alekszej közt ugyanis a konfliktus odáig fajult, hogy Alekszej külföldre távozott Oroszországból (1716). Miután a cár követének sikerült rábírnia a visszatérésre azzal, hogy nem lesz bántódása, Péter végső döntésre szánta el magát: *méltatlanságra* hivatkozva megfosztotta Alekszejt a trónöröklés jogától, majd bíróság elé állította, amely végül árulóként halálra ítélte (1718).⁴³¹ E trónutódlási krízis tetőpontján, de még Alekszej elítélése előtt, íródott Prokopovics imént említett szónoklata, amelyben élesen elítélte a reformokkal szemben állókat, és ennek ürügyén kifejtette a hatalomról vallott nézeteit. A szónoklat még az év folyamán nyomtatásban is megjelent.

1722-ben látott napvilágot az uralkodói hatalom új ideológiájának legszínvonalasabb kifejtése Prokopovics neve alatt, a következő címmel: *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására*. Az 1718-as szónoklatban érintett kérdéseket e műben részletesebben és tudományosabban fejtette ki, s megírásában szintén aktuálpolitikai okok játszottak közre. Alekszejnek és fiának (a későbbi II. Péternek 1727–1730) a trónöröklésből történő 1718-as kizárása, valamint Péter második házasságából származó kiskorú fiának, Péter Petrovicznak a halála (1719) után a cár úgy döntött, hogy szakít a trónöröklés addigi általános (de nem kizárólagos) gyakorlatával, amelynek értelmében a legidősebb életben levő fiú örökölte azt. Péter ezért 1722-ben rendeletet adott ki a trónöröklésről, amely *elvben* megszüntette a trón betöltésében korábban érvényesülő vérségi jogot. Az új szabályozás ugyanis kimondta, hogy a trónutódlás kérdésében egyedül és kizárólagosan az uralkodóé a döntés joga, mindenféle korlátozás nélkül. A trónt bárki örökölhette, akit arra az uralkodó *alkalmasnak, méltónak* talált, akár rokonságban állt az illető az uralkodócsaláddal, akár nem, és még felekezeti előírásról sem történt említés, ami korlátozta volna az uralkodó választását.⁴³²

A Prokopovics által jegyzett műnek tehát meg kellett indokolnia, hogy jogos az említett trónöröklési rendelet, ezt pedig oly módon tette, hogy az öröklés kérdésének vizsgálata kapcsán a szülői, nevezetesen az apai hatalom taglalását, valamint a szülői/apai és az uralkodói hatalom viszonyának megvilágítását állította a középpontba. Prokopovics konklúziója a következő volt: ha egy közönséges apának joga van megfosztani fiát az örökségtől, amire a római jogból és a Bibliából (Jákob és Ézsau esete) merített példákat hozott fel, akkor még inkább jogában áll ez egy uralkodónak (ezt történelmi példákkal támasztotta alá), aki nemcsak szülő/apa, hanem egyben a legfőbb hatalommal rendelkező személy,

⁴³⁰ Bár a *cár* már régóta az orosz uralkodó rangját jelző titulus volt, némely kontextusban királynak lehet, illetve kell fordítani, mint jelen esetben is. Ugyanakkor az ószövetségi királyok megnevezésére is ezt a szót használták.

⁴³¹ E problémára részletesen lásd: SASHALMI 2013, 182–188.

⁴³² E problémára részletesen lásd: SASHALMI 2013, 36., 41–42.

azaz szuverén uralkodó is.⁴³³ 1722-ben 1200 példányban adták ki a művet az új, Péter által bevezetett ügynevezett polgári ábécével (de készültek példányok az ortodox egyház által használt betűtípussal is), amelyet újabb kiadás követett 1726-ban I. Katalin (1725–1727) parancsa nyomán.⁴³⁴ Ez utóbbi alkalommal már sokkal többet nyomtattak belőle: a példányszám valamivel meghaladta a 19 ezer darabot, ami extrém nagyságrendnek számított a korabeli orosz viszonyok közt.⁴³⁵ 1727-re a szentpétervári nyomdában készült körülbelül 5100 példány mind elfogyott, a Moszkvában nyomtatott körülbelül 14 ezer közül pedig valamivel kevesebb, mint 3000 példányt a tartományokba küldtek szét.⁴³⁶ A mű további sorsa a jelen elemzés szempontjából nem fontos, viszont ki kell emelni annak hivatalos jellegét, minthogy Péter személyesen hagyta jóvá a kiadást a mű elolvasása után,⁴³⁷ másrészt pedig, amint látni fogjuk, a benne foglaltak nagy hatást gyakoroltak az uralkodói hatalom későbbi hivatalos megfogalmazására és értelmezésére. Ami Prokopovics további életútját illeti, említést érdemel, hogy Péter temetésekor az övé volt a megtiszteltetés, hogy nekrológban dicsőítse a cárt, sőt a későbbi uralkodók alatt is fontos politikai szerepet játszott, különösen az 1730-as politikai krízis idején, amikor a politikai berendezkedés megváltoztatásának kérdése merült fel.⁴³⁸

Előzetes észrevételek Prokopovics állam- és jogelméleti munkásságának kérdéséhez

Prokopovics munkássága mint mérőöldkő az orosz állam- és jogfelfogás történetében

Prokopovics munkásságának elsősorban az imént felsorolt produktumai azok (tehát az 1716-os és 1718-as szónoklatai, valamint az *Egyházszabályzat*, továbbá a trónöröklést védelmező 1722-es értekezése), amelyek leginkább alkalmasak a címben jelzett problémakör tárgyalására, de természetesen releváns részleteket tartalmaznak más művei is.⁴³⁹ Mindazonáltal vizsgálatom fókuszában az említett írások állnak. Ugyanakkor mivel jelen feldolgozás elsődleges célja, ellentétben egy tisztán (eszme)történeti megközelítéssel, nem csupán a művek konkrét kontextusban való értelmezése, hanem az államról és a jogról alkotott elképzelések oroszországi kezdeteinek bemutatása, így a megnevezett írások keletkezési körülményeire és céljaira, az előbbieken elmondottakon kívül, már nem kívánok részletesebben kitérni a későbbiekben. Noha az itt nevesített művek, amint láthattuk, aktuálpolitikai indíttatásúak voltak, ez önmagában nem jelenti azt, hogy ne tarthatnának számot érdeklődésre az állam- és jogtudomány szempontjából. Az aktuálpolitikai problémákra való reagálás ugyanis az állam olyan jelentős kora újkori teoretikusainál is alapvető volt, mint Bodin vagy Hobbes, akik az államelmélet mérőöldkőnek számító műveit alkották meg, mint

⁴³³ *Pravda voli monaršej vo opregyelenyii naszlednyika gjerzsavi szvojev* (1996) [1722], 168–169.

⁴³⁴ LENTIN 1996, 66–67.

⁴³⁵ LENTIN 1996, 67.

⁴³⁶ LENTIN 1996, 67.

⁴³⁷ LENTIN 1996, 65–66.

⁴³⁸ Ennek részleteit lásd a későbbiekben.

⁴³⁹ Tomszinov is alapvetően ezeket az írásokat emeli ki. TOMSZINOV 2003, 176–177.

a *Hat könyv az államról* (1576) vagy éppen a *Leviatán* (1651) – és a példákat még hosszasan lehetne sorolni. Míg Bodin esetében a francia vallásháborúk, addig Hobbesnál a közkeletű néven csak „angol forradalomként” emlegetett eseménysor volt a mű megírását kiváltó konkrét politikai kontextus – bár ez utóbbit sokkal célszerűbb és pontosabb a „Brit-szigetek vallásháborúja” elnevezéssel illetni.

Miért tarthatjuk Prokopovics munkásságát mérföldkönek az állam és a jog oroszországi története szempontjából? Bár igaz, hogy Prokopovics előtt is voltak olyan szerzők, mint a horvát Jurij Krizsanics, aki Alekszej cár idején az 1660-as években került Oroszországba, és aki nyugati iskolázottsága folytán már részletesen írt olyan kérdésekről (*Beszélgetés a kormányzásról* című művében), mint amelyeket Prokopovics is taglalt, Krizsanics munkája azonban, ellentétben Prokopovics műveivel, csak kéziratban létezett, így hatása meg lehetőségen korlátozott maradt.

Leszögezhetjük, hogy Feofan Prokopovics volt az első olyan, jelentős hatást gyakorló gondolkodó Oroszországban, aki teoretikus szempontból felvetette a politikai hatalom keletkezésének kérdését. Nevezetesen, hogy nem kizárólagosan isteni elrendelésre vezette azt vissza, amint korábban Oroszországban axiomatikusan tették, hanem racionális magyarázatot is igyekezett rá adni, mégpedig a *társadalmi szerződésre* (pontosabban az úgynevezett *eredeti kormányzati szerződés* elvére) alapozva. Ugyancsak Prokopovicsnál jelentkezett markánsan első ízben a szuverenitás fogalmának és az azt jelölő terminusnak, továbbá a jog(ok) mibenlétének (isteni jog, természetjog, pozitív jog megkülönböztetésének) problematikája, valamint az uralkodó és a jog(ok) viszonyának boncolgatása. Ha nem is elsőként, de ugyancsak ő fejtegette legrészletesebben az *államformák* (a kor és az ő szóhasználatában: *különböző kormányzati formák*) előnyeit és hátrányait, valamint az uralkodói hatalom célja kapcsán a *közjó* kérdését. Végül, de nem utolsósorban, meglehetősen szabadon élt a *goszudarsztvo* szó használatával, amely végül az orosz nyelvben az *állam* fogalmának megjelölésére általánossá vált. A *goszudarsztvo* terminus gyakori és jelző nélküli előfordulása műveiben ugyanakkor nem jelenti az állam modern fogalmának elsa-játítását Prokopovics részéről, és magával a *goszudarsztvo* definiálásával is adós maradt.

Az imént leírtakat figyelembe véve, úgy gondolom, hogy jogosan beszélhetünk Prokopovics munkássága kapcsán az állam- és jogelmélet oroszországi kezdeteiről. Továbbá, ha a hatalomról való orosz gondolkodás vagy a szó szoros értelmében vett politikai gondolkodás oroszországi kánonját akarnánk összeállítani, akkor mindenképpen alapvető hely illeti meg őt ebben. Egyet lehet érteni Tomszinov megállapításával: Prokopovics személyében „megjelent egy új típusú politikai gondolkodó”, vagy inkább fogalmazunk úgy, hogy a politikai gondolkodó „az államhatalom ideológusának típusa”.⁴⁴⁰

Ugyanakkor hangsúlyozni kell Prokopoviccsal kapcsolatban, hogy az állam- és jogelmélet tekintetében a kezdetekről van szó, annak ellenére, hogy tanulmányai és képzettsége folytán ismerte a nyugati kereszténységben már bevettnek számító, a korábbiakban említett kulcsfogalmakat. Fontos újfent megemlíteni ebben a vonatkozásban azt a tényt, hogy Prokopovics nem jogász, hanem szerzetes és teológus volt, így az államhatalom keletkezésének, valamint a szuverenitásról szóló érvelésének másik, a munkáiban nagyobb terjedelemben taglalt, egyúttal elsőbbséget élvező pillére a *Biblia* volt. Amit A. Lentin plasztikusan fogalmazott meg Prokopovics hatalommal foglalkozó 1722-es főművével kapcsolatosan,

⁴⁴⁰ TOMSZINOV 2003, 164.

az igaz szónoklataira is: a nyugati orientáció mellett „túlsúlyos a bibliai tekintélyre” való hivatkozás.⁴⁴¹ „Az autokratikus hatalmat ugyanis továbbra is Isten által adott hatalomként képzeltek el.”⁴⁴² Ez pedig egyértelműen a moszkvai múlt öröksége volt. Ami Péter idején történt, az úgy jellemezhető, hogy Prokopovics révén „az autokratikus hatalom hivatalos doktrínája, új tartalommal töltődött meg”.⁴⁴³

Prokopovics munkássága határozott elmozdulást jelentett a 17. század utolsó évtizedeit (nagyjából az 1660-as, 1670-es éveket) megelőző időkhöz képest, amikor is, tehát a *nyugatosodás megindulása előtt*, a fentiekben említett kérdések vagy egyáltalán nem, vagy éppen csak egyes elemeikben, azaz sporadikusan jelentkeztek Oroszországban. Prokopovics érvelésének fókuszában viszont, ellentétben a moszkvai időkkel, már nem az uralkodó morális személyisége állt, hanem az örökletes monarchia mint legjobb kormányzati forma védelme.⁴⁴⁴ A hatalom *ortodox volta* helyett pedig a *közjó* újdonsült eszméje vált számára a központi kategóriává,⁴⁴⁵ bár a *közjó* igazából neki is azt jelentette, hogy mit gondolt erről maga a cár.

Nemcsak a múlt viszonylatában tekinthető azonban fordulópontnak Prokopovics munkássága, hanem az utána következő időket tekintve is, mégpedig az általa gyakorolt hatás tekintetében. Nevezetesen abból a szempontból, hogy az orosz uralkodó hatalmának tőle származó definíciója (az *Egyházszabályzatban*, 1721) zsinórmértékül szolgált a későbbi orosz államjogi definíciók számára (1797, 1832),⁴⁴⁶ hasonlóan az uralkodói hatalom jogkörének általa kifejtett elveihez (1722). Ezt a szempontot már csak azért is fontos hangsúlyozni, mivel Prokopovics nézete az államról és a jogról nem egy *par excellence* államelmélet volt. Le kell szögezni ugyanis, hogy Péter fő ideológusának nem az volt az elsődleges célja, hogy államelméletet alkosson, hanem a korlátlan monarchikus hatalom, vagyis az autokrácia jogi eszközökkel történő igazolása, amelyhez felhasználta a nyugati iskolázottságból fakadó, korábban már említett nyugati fogalmakat (természetjog, társadalmi szerződés, szuverenitás, államformák előnyei és hátrányai stb.).

Részben ez a helyzet magyarázza, hogy ne várjunk Prokopovicstól egy teljesen le-tisztult, konzekvens terminológiát. Másrészt viszont azt a tényt sem lehet figyelmen kívül hagyni e vonatkozásban, hogy egy olyan kulturális kontextusban alkotott, ahol az imént említett problémákat korábban érdemben nem taglalták.

Mi is volt a helyzet a Moszkvai Oroszországban a hatalom fogalma és terminológiája tekintetében? Idézzük fel újra Dixon lakonikus megállapítását, hogy ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az az, hogy „milyen nagy mértékben maradtak számukra idegenek a filozófiai [és tegyük hozzá, a jogi] absztrakciók”.⁴⁴⁷ A szakrális és a világi szféra közti világos elhatárolás (azaz a hatalomfelfogás teológiától való leválasztásának) már említett hiánya egyfelől, a jogi kultúra és beállítódás hiánya másfelől – ami nemcsak a római jog hiányát és a kánonjog

⁴⁴¹ LENTIN 1996, 31.

⁴⁴² TOMSZINOV 2003, 166.

⁴⁴³ TOMSZINOV 2003, 164.

⁴⁴⁴ BUSHKOVITCH 2001, 441.

⁴⁴⁵ A *közjó*, illetve a hasonló értelmű kifejezések sporadikus használatára 1702 előtt lásd: KISZELJOV 2016, 114–116.

⁴⁴⁶ SZEFTEL 1975, 743.

⁴⁴⁷ DIXON 1999, 190.

tudományos művelésének, de a hazai, azaz az orosz szokásjog művelésének hiányát is jelentette –, továbbá a skolasztikus filozófia ismeretlen volta magyarázzák, hogy miért nem volt megfelelő fogalom- és szókészletük a cári hatalom 16–17. századi egyházi ideológusainak arra, hogy a *cár* és a *cárság* viszonyát jogi, filozófiai absztrakciókban taglalják. A források szókészlete „dominánsan biblikus eredetű” volt, főként az Ószövetségből vett példák-⁴⁴⁸ kal, Pál apostolnak a hatalomra vonatkozó újszövetségi sorai mellett. Ez is alátámasztja D. Rowland ugyancsak említett megállapítását a vallásnak a hatalomfelfogás terén tapasztalható túltengéséről. Ha léteztek is Oroszországban eminensen politikai fogalmakat jelölő szavak, mint például az *alattvaló* (*poddannij*), jellemzően akkor sem használták azokat a jogi dokumentumok. Így például sokatmondó, hogy az 1649-es törvénykönyvben (!) sem szerepel a *poddannij*, ami egyébként akkoriban már ismert (lengyelből átvett jövevényszó) volt.

Ebbe a folyamatba és közegbe kell tehát beilleszteni Prokopovics munkásságát, aki számos új terminust vezetett be az orosz politikai szókészletbe, illetve honosított meg.⁴⁴⁹ Ilyen volt például maga a(z ugyancsak) lengyelből átvett *politika* vagy a *politikai filozófia*, de a *törvényhozó* (*zakonodatyel*) is – hogy csak néhány kulcsfontosságú terminust említsünk. Ilyen volt továbbá a *monarcha* (*monarh*), amely általánosan és semlegesen *uralkodót* jelentett, és amelynek látszólagosan nem kellene különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, de valójában mégis kulcsfontosságú tényezője lett az államfogalomban bekövetkező előrelépésnek, amint arra a szakirodalomban Kiszjeljov rámutatott. (E problematikát részletesen lásd a későbbiekben.)

Prokopovics ugyanakkor az átvételek mellett igyekezett a nyugati politikai gondolkodás terminusait a hatalomra vonatkozó, már létező orosz szavakkal is visszaadni. Ezzel azonban esetenként olyan áthallások keletkeztek, amelyek speciális jelentéssel ruházták fel a nyugati terminusok orosz változatait. Az ideológiai-politikai célokon túl, nevezetesen, hogy Nagy Péter ideológusaként Prokopovics legfőbb célja (a jelen kérdés szempontjából vizsgált műveiben) a jogilag korlátlan uralkodói hatalom igazolása volt, mégpedig Nyugatról szelektíven átvett jogi fogalmakkal,⁴⁵⁰ maga az egyedi nyelvi-kulturális közeg is alakította egyes nyugati fogalmak jelentését. Tomszinov nagyon szemléletesen fogalmazta meg, bár nem részletezte ezt a jelenséget: „A nyugat-európai politikai és jogi eszmék beleszövődtek az államról és jogról alkotott hagyományos orosz nézetek szövetébe, és elvesztették elsődleges értelmüket.”⁴⁵¹ A nyugati hatások a felszínt érintették,⁴⁵² csak az autokrácia homlokzatát festették át.

Az új politikai fogalom- és szókészlet szükségessége

Péternek és fő ideológusának, Prokopovicsnak tehát, amint már említettem, a korlátlan monarchikus hatalom jogi igazolása volt az elsődleges célja. Kérdésként vetődik fel azonban a következő probléma. Miért nem volt ehhez elegendő, illetve miért nem volt erre alkalmas

⁴⁴⁸ DIXON 1999, 190.

⁴⁴⁹ CRACRAFT 2004, 182–184.

⁴⁵⁰ HELMERT 1996, 328.

⁴⁵¹ TOMSZINOV 2003, 207.

⁴⁵² TOMSZINOV 2003, 207.

Péter idején a korábbi orosz fogalom- és szókészlet? Péter, ellentétben a korábbi orosz uralkodókkal, már nem a különállását igyekezett hangsúlyozni a korabeli európai koronás fők közt, hanem azt, hogy az európai uralkodók táborába tartozott, ezt a(z én)képet többek közt az *ikonográfia segítségével* és az *imperator* cím használatával már az 1700-as évek elejétől propagálta.⁴⁵³ 1721-ben az *imperator* jogi megerősítést nyert, minthogy a hivatalos uralkodói titulátúra részévé vált. Míg korábban a cárok esetében elég volt az ortodox egyház szövegeire és a Bibliára hivatkozni, azaz a referenciakeret elsődlegesen a bizánci egyházi hagyomány volt,⁴⁵⁴ addig az *imperator* esetében ez már nem volt adekvát. Az imperatori cím Péter számára „nem jelentette a hatalom kiterjesztését”, hanem „kulturális átorientáció” volt,⁴⁵⁵ az új viszonyítási pont a Nyugat lett. Az új uralkodói imázs így a hatalom definiálása terén is változást hozott: a korabeli abszolutista szókészlet Nyugatról átvett, és végső soron a római jogból táplálkozó, *elemeit* alkalmazta az új ideológia (már jóval 1721 előtt is). A két titulus, a *samogyerzsec* és az *imperator* egymásmellettsége jól kifejezi az autokrácia régi-új arculatát, a hivatalos titulus ugyanis ez lett Péter idején:

„Az isteni kegyelem segítségével folytán Mi, Első Péter,⁴⁵⁶ Összorosz Imperator és Autokrata [Imperator i Samogyerzsec Vszjerosszjiskij].”

Az uralkodói hatalomnak „az ókori római monarchikus hatalomhoz való hasonlítása” egyúttal az orosz ortodox egyház alárendelésének elvi alapját is megteremtette. A kapcsolat egyértelmű volt, minthogy Péter a Prokopovics által levezényelt egyházreform idején ki-jelentette:

„Isten megengedte nekem, hogy megjavítója legyek a világiaknak és a papságnak: számukra én mindkettő vagyok – uralkodó és pátriárka is. Elfelejtődött, hogy a legrégebbi időkben ezek egy-ségben voltak.”⁴⁵⁷

Ugyanakkor az új imázs megteremtésének szándéka önmagában nem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy az új ideológia miért vett át nyugati elemeket. A nyugati politikai fogalom- és szókészlet adaptációját, ahogy arra S. Benson rámutatott, maguk a nyugati hatások tették szükségessé, mégpedig azért, mert a nyugatosodás nem kívánt eszmei „melléktermékeként” jelentkeztek a cár korlátlan hatalmát kétségbe vonó tanítások is.⁴⁵⁸

⁴⁵³ SASHALMI 2013, 133.

⁴⁵⁴ KISZELJOV 2015, 98.

⁴⁵⁵ USZPENSZKIJ 2000, 48.

⁴⁵⁶ Természetesen az uralkodók számozása is a nyugatosodás része volt, hiszen – a korábbi uralkodókhoz hasonlóan – Péter esetében is az *apai név (otcsesztvo)* állt korábban a keresztnév után: azaz I. Péter korábban *Péter Alekszejevics* volt a hivatalos titulátúrában. A régi titulátúrának a politikai hatalom szempontjából releváns része (minthogy a különböző területek birtoklásából származó összes címet általában nem sorolták fel) így hangzott: „Isten kegyelméből [Bozsieju milosztijju], Mi, a legfényesebb és leghatalmasabb Nagyúr [Velikij Goszudar], Cár és Nagyfejedelem, Péter Alekszejevics, egész Nagy-, Kis- és Fehéroroszország egyeduralkodója [samogyerzsec].” Lásd: TOMSZINOV 2003, 166.

⁴⁵⁷ Lásd: TOMSZINOV 2003, 169.

⁴⁵⁸ BENSON 1974, 254–264.

Az intellektuális kihívást Péter idején egyrészt azok a katolikus nézetek jelentették, amelyek az egyházi és világi hatalom elválasztását és az előbbi politikai felsőbbbségét, az úgynevezett *hierokratikus tant* vallották, másrészt azok a szerződéses teóriák, amelyek az ellenállási jogot hirdették.⁴⁵⁹ Ebből a perspektívából nézve viszont az uralkodói hatalom újfajta, nem kizárólag az ortodoxia premisszáin nyugvó igazolása „nem annyira egy merész újításnak, mint inkább egy olyan kihívásra való reagálásnak tűnik, amely kihívást a nyugati eszmék támasztottak” az autokrácia hagyományos ideológiájával szemben.⁴⁶⁰ A nyugati jogi-filozófiai fogalmak „kiegészítő legitimációként”, mintegy megerősítésként szolgáltak az uralkodói hatalom számára.⁴⁶¹ A nyugati fogalmak az új péteri ideológiában részint tehát a szelektív átvétel és a tudatos átalakítás, részint pedig a nyelvi-kulturális kontextus „nehézségi ereje” folytán váltak a korlátlan hatalom jogi igazolásának eszközeivé.

A nyugati kihívásra való reagálás szempontja végül felveti azt a lehetőséget, hogy erős megszorításokkal, de megfontoljuk az értelmezésben a J. Pocock és Q. Skinner által fémjelzett úgynevezett *cambridge-i iskola* diszkurzív-kontextuális megközelítésének alkalmazhatóságát a péteri időszakra. Itt most elsősorban nem a politikai nyelvezet átalakulására és a nyelvi kontextualizmusra gondolok, hanem a nyugati szerzők nézetére való reagálásra,⁴⁶² azaz a diszkurzivitásra – amely persze nem választható el a politikai nyelvezettől, ugyanis az egyes nyugati fogalmak orosz nyelvre történt átültetése során, amint láthattuk, esetenként konnotációs problémákkal kell számolni. Ami a diszkurzivitás kérdését illeti, ennek korlátozottsága kapcsán viszont le kell szögeznünk, hogy a korabeli orosz politikai viszonyok közt a nyugatihoz hasonló, valódi diskurzus nem alakulhatott ki.⁴⁶³ Mégis, a diszkurzivitás szempontja, szűken értelmezve, egyes esetekben releváns lehet. Így például a *szuverenitás* kapcsán, amelynek definícióját egyébként (amint látni fogjuk) Hugo Grotiustól veszi át Prokopovics, akire tételesen hivatkozik is, és a grotiusi definíció értelmezését is szükségesnek tartja. Ugyanakkor releváns lehet e szempont azért is, mert Prokopovics nem egyszer tesz utalást arra műveiben, hogy az ő tanításaival ellentétes politikai nézetek is léteznek. Igaz ugyan, hogy ezekre általában nem tételes cáfolatokkal reagál, hanem deklaratív kijelentésekkel. Legfőképpen az 1722-es mű előszavában jelenik meg ez a kategorikus és a konkrét nézetek megnevezését mellőző álláspont, az írás ugyanis ezekkel a sorokkal indul:

⁴⁵⁹ BENSON 1974, 254–264.

⁴⁶⁰ BENSON 1974, 254. Bushkovitch azon véleménye, hogy Péter idején az uralkodó korlátlan hatalmának nem volt szüksége jogi igazolásra, nem felel meg a valóságnak (BUSHKOVITCH 2012, 13., 20.).

⁴⁶¹ BENSON 1974, 265.; ZAJCSENKO 1984, 80.

⁴⁶² Ehhez hasonló megállapítást tett Maszlov is, anélkül azonban, hogy az általam idézett módszerre utalt volna: „Feofán figyelmet érdemel mint eredeti politikai gondolkodó, aki gyakran bonyolódott polemikus dialógusba kortársaival, ami bizonyára nem maradt hatástalan közönségének tanultabb tagjaira” (MASLOV 2014, 35.). (Kiemelés: S. E.) Maszlov tanulmányában e polémia kapcsán azt emeli ki, hogy Prokopovics az autokratikus monarchia mint legjobb kormányzati forma védelmezője volt (MASLOV 2014, 34–35.).

⁴⁶³ A cambridge-i iskola módszerének teljeskörű alkalmazását az egymásra reflektáló szövegkorpusz hiánya nem teszi lehetővé, aminek több oka van. A nyugat-európai viszonyokhoz hasonló politikai irodalom, a nyomtatás alacsony fejlettségi szintjén és uralkodói monopóliumán túl, már csak azért sem jöhetett létre Oroszországban, mert felségértésnek számított még a legártatlanabb szóbeli megnyilvánulás is a cárral és hatalmával kapcsolatban, az „uralkodóra vonatkozó szó és tett” a politikai bűncselekmény terminus technicus volt egészen 1762-ig.

„Legyen ismert neked, aki e könyvecskét nem pusztán kíváncsiságból, hanem az igazság legvilágosabb megértése miatt óhajtod elolvasni, hogy ez nem olyan szándékkal íródott, hogy a mi szuverénünknek, ő császári felségének [szamogyerzsca nasego, jego imperatorszkogo velicesesztva] mindenki számára ismert és az alábbiakban közölt rendeletét [usztav] megvédelmezzük némely, a politikai tanokban jártas ellenfél ellenvetéseitől. Minthogy egyáltalán nem gondoljuk, hogy akadna akár csak egyetlen is e filozófusok sorában, aki e rendeletet meg tudná cáfolni.”⁴⁶⁴

Ugyanakkor a már említett 1718-as szónoklatban konkrét politikai nézetet is megnevez, mint elvetendő álláspontot az alattvalói engedelmesség kapcsán. Gúnyosan szól a pápai hierokráciáról, amelynek értelmében a pápának jogában állna uralkodókat letenni a trónjukról, s a pápa kivonhatná az egyházi személyeket az uralkodónak való engedelmesség alól.⁴⁶⁵ Ezek a megnyilatkozások pedig nemcsak Benson idézett megállapítását igazolják, de a szűken értelmezett diszkurzivitás szempontjára is rávilágítanak.

Hatalom, állam, jog, szuverenitás, szerződéselmélet Feofan Prokopovics munkásságában

Az elemzés bázisát adó négy legfontosabb munka közül tehát kettő szónoklat (1716, 1718), kettő pedig szisztematikus írás (1721, 1722) volt, amelyek közül az utolsót a nagy orosz történész, Vaszilij Kljucsevszkij az „államjog kisenciklopédiája” elnevezéssel illette. E mű érdekessége, és egyben jelentőségének mutatója, hogy 1724-ben egy anonim német fordítása is megjelent Berlinben, mégpedig annak az Ambrosius Haudénak a nyomdájában, aki a Porosz Tudományos Akadémia hivatalos kiadója volt.⁴⁶⁶ Bár Kljucsevszkij megállapítása túlzó, az tagadhatatlan, hogy valóban az 1722-es, *Az uralkodó akaratainak joga állama örökösének meghatározására* című írásban ragadható meg leginkább a nyugatosodás hatása, minthogy itt fókuszáltan jelentkeznek ennek egyes elemei. Éppen ezért alapvetően ez utóbbi műre koncentrálni igyekszem feltérképezni a címben jelzett problémakört, mégpedig afféle *címszó jelleggel*, logikai megfontolások alapján felállított kategóriák sorrendisége mentén haladva. Ezek a szempontok nagyrészt hasonlóak azokhoz, vagy részben azonosak azokkal, amelyeket korábban a moszkvai hatalomfelfogás értelmezése kapcsán vázoltam – az pedig, hogy az ott felvetett kérdésekre Prokopovicsnál választ kapunk, önmagában mutatja a szerző jelentőségét.

Az uralkodói hatalom jellege, hatóköre

Az 1721-es *Egyházszabályzattal* célszerű kezdeni a vizsgálódást, mivel az ebből származó, az alábbiakban idézett, két részlet 3 olyan, az egész elemzés szempontjából kulcsfontosságú terminust (*monarh, goszudarsztvo, szamogyerzsavnaja vlaszty*) tartalmaz, amelyek meg-

⁴⁶⁴ *Pravda voli monaršej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej* 1996 [1722], 122.

⁴⁶⁵ Ezt részletesebben lásd a következő fejezet elején!

⁴⁶⁶ LENTIN 1996, 66.

kerülhetetlenek lesznek. Az első passzus az uralkodók hatalmát definiálja általában véve, míg a második azt magyarázza meg, hogy miért szükséges a pátriárkai méltóság eltörlése.

„Az uralkodók hatalma *korlátlan teljhatalom* [Monarhov vlaszty jeszty szamogyerzsavnaja], melynek az engedelmisséget, a lelkiismeret okán, maga Isten parancsolja.”⁴⁶⁷

Jelen kontextusban fontosabb számunkra az *Egyházszabályzat* másik passzusa:

„Az egyszerű nép nem tudja, hogy miben különbözik a papi hatalom [duhovnaja vlaszty] a korlátlan teljhatalomtól [ot szamogyerzsavnaj], és az egyház legfőbb pásztorának [értsd: a pátriárkának – S. E.] dicsőségétől és méltóságától elámulván, azt gondolja, hogy ez a kormányzó egy második uralkodó [goszudar], aki ugyanolyan erővel bír, mint a korlátlan teljhatalmú uralkodó [szamogyerzscu raven], vagy még nagyobb is nála, és azt, hogy a papi rend egy másik, jobb *állam* [goszudarsztvo].”⁴⁶⁸

Az itt kifejtett álláspont egyébként már Prokopovics 1718-as szónoklatában is jelen volt, és egyértelműen a *hierokratikus álláspont* ellen irányult:

„Valaki azt gondolhatná, és sokan gondolják is, hogy nem minden emberre vonatkozik ez a kötelezettség [értsd: az engedelmisség – S. E.], hanem némelyek kivételek, nevezetesen a papság és a szerzetesség. Ez a tövis, vagy inkább mondjuk fullánkknak, mert a kígyó fullánkja ez, a pápista szellem, de nem tudom, hogy miként érint ez bennünket és miként vonatkozik ránk: mert a papság egy másik dolog, egy másik rend [csin] a népben, de azért nem egy másik *állam* [goszudarsztvo].”⁴⁶⁹

Később pedig, az előbbiekkal összhangban, Prokopovics így indokolta meg a pátriárkai méltóság helyébe lépő *Szent Szinódus* létrehozását:

„A papi rend feletti uralkodói felügyelet is Istentől rendeltetett, ennél fogva bármely legfőbb törvényes *Uralkodó a saját Államában* [Goszudar v Goszudarsztve szvojom] bizony a Püspökök Püspöke.”⁴⁷⁰

A pátriárkai méltóság eltörlésével és az ennek helyébe lépő *Szent Szinódus* felállításával (1721), amelynek tagjait Péter nevezte ki, csakúgy, mint az élére állított világi vezetőt, az egyház alárendelése az uralkodónak hivatalossá és teljessé vált. Péter ugyanebben az évben felvette az *Otyec Otyecsesztva (Haza Atyja)* címet, s ez felerősítette azt a képzetet, hogy ténylegesen Péter lett az egyház feje – ezt, amint az iménti idézetben láthattuk, lényegében maga Péter is leszögezte –, mint ahogy a valóságban az is volt, anélkül, hogy magát az „egyház feje” kifejezést használta volna. (Ez majd csak 1797-ben bukkan fel egy hivatalos dokumentumban.)

Az *Otyec Otyecsesztva* címet a *pater patriae* orosz megfelelőjének szánta volna ugyan a *Szenátus*, de fontos hangsúlyozni, hogy a címnek Oroszországban vallási vonatkozása is volt: korábban ugyanis csakis a főpapok viselhették e címet, különösen pedig a *pátriárka*.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Lásd: KORKUNOV 1904, 200. (Kiemelés: S. E.)

⁴⁶⁸ Lásd: USZPENSKIJ 1994, I. 152–153.

⁴⁶⁹ JERJOMIN 1961, 88.

⁴⁷⁰ Lásd: BUGAJEVA 2015, 76.

⁴⁷¹ USZPENSKIJ 1994, I. 52.

A pátriárkai méltóság eltörlése és az *Otyec Otyecsesztva* cím ugyanazon évben történő felvétele együttesen azzal a következménnyel járt, hogy az uralkodó szakralizációja megerősödött,⁴⁷² miközben a nyugati fogalmak is teret nyertek a hatalomfelfogásban. Azaz Péter idején, paradox módon, az uralkodó szakralizációja nemhogy gyengült volna a nyugatosítás folytán, hanem még erősebbé is vált az előbb említett fejlemények miatt.⁴⁷³

Az iménti három idézetből világosan kiderül tehát, hogy mind világi, mind egyházi szempontból egyetlen főhatalom létezik, ez pedig az uralkodóé, akit a „saját államában” szintén isteni felhatalmazás alapján illet meg az egyház feletti ellenőrzés joga is. Ezeknek az elveknek az összegzését, ráadásul a korlátlan hatalom jelentésével társítva, világosan megfigyelhetjük az 1722-es műben:

„A szuverén monarcha/uralkodó [monarh goszudar] törvényesen [zakonno] megparancsolhat a népnek *nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükségeltetik, hanem mindent, ami csak tetszik neki*; csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzék az isteni akaratral. E hatalom alapja pedig az, [...] hogy a nép az ő színe előtt lemondott a kormányzás akarataról és a felette való rendelkezés teljes hatalmát átadta neki: és idetartoznak a különféle *polgári és egyházi szertartások*, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái, és így tovább, és így tovább, és így tovább.”⁴⁷⁴

Az „és így tovább” kétszeri megismétlése ezt a korlátlan hatalmat, mondhatni, mindenre kiterjedővé tette.

Az állam (goszudarsztvo) fogalma Prokopovicsnál és viszonya a kormányzati formákhoz (formi pravlenyija)

Az államfelfogás terén bekövetkezett előrelépés szempontjából alapvető volt, hogy a hatalomértelmezésben megjelent az *állam*, valamint a (korabeli szóhasználattal élve) különböző kormányzati formák, azaz „államformák” közti különbségtétel, ami korábban hiányzott.⁴⁷⁵ Jól mutatja ezt a változást már az 1716-os szónoklat is, ahol a *monarchikus berendezkedésű állam (goszudarsztvo csina monarhicseszkogo)* kifejezés szerepel.⁴⁷⁶

Még inkább kifejezésre jut ez azonban az 1722-es írásban:

„Mindenki számára ismert, hogy az egész világon nemcsak egyetlen formája van a legfelsőbb kormányzatnak [vizsocsajsego pravityelsztva]: néhol az egész haza számára fontos dolgokat az összes lakos egyetértésével intézik, amint ez számos görög nép esetében, és sokáig a rómaiaknál is fennállt. Mostanság pedig ilyen kormányzat van Velencében, Hollandiában és Lengyelországban: és ezt demokráciának [gyemokratyija], azaz népuralomnak [narodogyerzsavszto] hívják.

⁴⁷² USZPENSZKIJ 1994, I. 52.

⁴⁷³ USZPENSZKIJ 1994, I. 52.

⁴⁷⁴ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojev* (1996) [1722], 222. (Kiemelés: S. E.)

⁴⁷⁵ KISZELJOV 2013, 52.; KISZELJOV 2015, 97.

⁴⁷⁶ KISZELJOV 2013, 52.

Másutt nem az egész nép, de nem is egyetlen személy, hanem néhány, származási rend alapján kiválasztott férfi akarata szerint kormányozzák a hazát, és ilyen kormányzati forma [obraz pravlenyija] létezett rövid ideig a rómaiaknál a tízek uralma idején: és ezt arisztokráciának [arisztokratyija] hívják.

Másutt pedig a teljes hatalom [vszja gyerzsava] egyetlen személy kezében van: és ezt monarchiának [monarhija], azaz egyeduralomnak [szamogyerzsavsztvo] hívják.⁴⁷⁷ De ezen kormányzati formákon [obrazov pravlenyija] felül léteznek még mások is, amelyek különböznek az itt megnevezettektől: ezen két vagy három kormányzati forma ötvözetéből álló vegyes kormányzatok.⁴⁷⁸

A kormányzati formák közti különbségtétel azért volt nagy jelentőségű, mert lehetővé tett egyfajta emancipációt a *goszudarsztvo* értelmezése számára, nevezetesen, hogy a *goszudarsztvo* fogalma távolabb kerüljön az *uralkodó* (*goszudar*) személyétől. Az eredményt jól mutatja Prokopovics egy későbbi, 1734-es szónoklata, amely Anna cárnő koronázásának évfordulóján hangzott el:

„A leghasznosabb az Orosz állam számára [Rosszijjszkomu goszudarsztvu] az egyeduralmi kormányzat [vladicesztvo szamogyerzsavnoje], amit a görög filozófusok monarchiának vagy monokráciának hívnak; a többi kormányzati forma vagy módozat, így tehát a főemberek többszemélyes kormányzata [pravityelsztvo], amit Arisztokráciának hívnak, vagy az össznépi, amit Demokráciának, illetve a többi, amelyek ezekből az elemekből tevődnek össze, nálunk nem lennének probléma nélküliek.”⁴⁷⁹

Az idézet egyúttal jól rámutat arra is, amit B. Maszlov – Prokopovics 1716-os szónoklatát elemezve – fogalmazott meg a különböző kormányzati formák összehasonlításának célja kapcsán, nevezetesen, hogy Prokopovics esetében „a teória *praktikus* aspektusai iránti érdeklődés” az, amit „ideológiai elvként” lehet értelmezni.⁴⁸⁰

A *goszudarsztvo* jelentésében történt előrelépés csak egy hosszabb, és a nyugatosodás nyelvi szempontjait is figyelembe vevő magyarázat nyomán válik érthetővé. Döntő volt ebben a tekintetben, mutat rá Kiszeljov, hogy az elit és a hivatalos politikai nyelvezet Péter uralkodásának végére az *uralkodóra* már nem a *goszudar* és nem a *cár* szót használta, hanem a *monarcha* terminust.⁴⁸¹ Bár Kiszeljov ezen általánosító megállapítása túlzó, a *monarcha* (orosz: *monarh*) mint a nyugatosodás folytán átvett jövevényszó az uralkodó általános megjelölésére, valóban nagy jelentőséggel bírt az államfogalom alakulása szempontjából.⁴⁸² Még akkor is, ha a *monarh*, amint látni fogjuk, nem szorította ki a *goszudart*, amire Prokopovics művei is jó bizonyítékul szolgálnak. Miben is állt e fejlemény jelentősége? Mivel a *monarh* új szó volt, ezáltal semmiféle konnotáció nem társult hozzá. Nem utalt

⁴⁷⁷ Ebben a mondatban is jól tetten érhető a terminológiai bizonytalanság: a *gyerzsava* ugyanis itt, ellentétben a mű címével, nem *állam*, hanem *hatalom* értelemben szerepel, míg a *szamogyerzsavsztvo* egyszerűen a *monarhija* szinonimájaként.

⁴⁷⁸ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gjerzsavi szvojei* (1996) [1722], 202–204.

⁴⁷⁹ Lásd: BUGROV 2015, 493.

⁴⁸⁰ MASLOV 2014, 27.

⁴⁸¹ KISZELJOV 2013, 52.; KISZELJOV 2015, 98.

⁴⁸² KISZELJOV 2013, 52.

sem a hatalom szakrális voltára, isteni kiválasztottságára, mint a *cár* titulus,⁴⁸³ sem a hatalom kiterjedtségére, mint a *goszudar* titulus, amely a jogi korlátok nélküli uralkodói hatalom kifejezője volt a 16–17. században. (Péter idején ez utóbbi értelmet, ahogy azt már említettem, elsődlegesen a *szamogyerzsec* vette fel.) „A *monarcha* fogalma a *monarchiához* kötődött, amely pusztán csak egy kormányzati forma [államforma] volt, és nem a hatalom szervezésének kizárólagos módját jelentette.”⁴⁸⁴ Korábban ugyanis adottnak vették, hogy a *goszudarsztvo* csakis az egyszemélyi hatalom leírására vonatkozhat, minthogy, amint már említettem, a *goszudar* szóból eredt. Ha viszont nem volt uralkodó, tehát nem létezett *goszudar*, akkor az maga a *kormányzat nélküiség* (*bezgoszudarsztvo*), mondhatni az anarchia állapota volt az oroszok számára.⁴⁸⁵ Más szavakkal: a legfőbb kormányzatot csakis egyszemélyi, azaz monarchikus formában tudták elképzelni, ha valami ettől eltért, az aberráció volt.

A *monarchia* és a *monarcha* (az *uralkodó* általános megnevezéseként) mint újdonsült jövevényszavak beemelése a hatalomra vonatkozó szókészletbe a *goszudar* helyett, illetve (pontosabban fogalmazva) mellett, megváltoztatta ezt a helyzetet: „Az uralkodó [*goszudar*] hiánya az »államban« [v *goszudarsztve*] tehát most már nem kizárólag a kormányzati hatalom nélküli állapotot jelentette, hanem egy másik (a monarchiától különböző) kormányzati formát.”⁴⁸⁶

A különböző kormányzati formák létéről szóló nyugati felfogásnak és a nyugatról átvett *monarh* terminusnak tehát óriási jelentősége volt, mert immár nem aberrációként kezelték, ha valahol nem volt uralkodó, hanem a politikai közösség normális, elfogadható jelenségének tartották azt.⁴⁸⁷ „Éppen ez volt a döntő faktor az *uralkodónak* [*goszudar*] az *államtól* [*goszudarsztvo*] való elválasztásában a 18. századi orosz politikai nyelvezetben. Emellett pedig ennek az elválasztásnak az egyik következménye az lett a 18. században, hogy olyan írások jelentek meg, amelyek a monarchiát mint legjobb kormányzati formát védelmezték.”⁴⁸⁸ Helyesen jegyzi meg Kiszjeljov, hogy ebben a folyamatban Prokopovicsnak valóban óriási szerepe volt,⁴⁸⁹ viszont érdekes módon nem említ példákat Prokopovics legfontosabb (1722-es) művéből, ahol már olyan kifejezésekkel is találkozhatunk, mint az *állam szükségletei* (v *goszudarsztve nuzsdi*).⁴⁹⁰ Ugyanakkor az államnak az uralkodó személyétől történő elválasztása csak részleges eredménnyel járhatott, abból kifolyólag, hogy ez a folyamat magának „a korlátlan hatalommal bíró uralkodónak a parancsa szerint ment végbe, aki teljesen kontrollálta ezt az államot”.⁴⁹¹ Sokatmondó – és tükrözi ezt az ellentmondást – maga az 1722-es mű orosz címe is: *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei*. Egyrészt ugyan a *monarhból* és nem a *goszudarból* képzett jelző szerepel benne *uralkodói* jelentésben, sőt az *állam* megjelöléseként sem a *goszudarsztvo*, hanem az egyházi szlávból származó *gyerzsava* áll, ami a *goszudarsztvónak*

⁴⁸³ KISZELJOV 2013, 52.

⁴⁸⁴ KISZELJOV 2015, 98.

⁴⁸⁵ KISZELJOV 2013, 52.; KISZELJOV 2015, 98.

⁴⁸⁶ KISZELJOV 2013, 52.

⁴⁸⁷ KISZELJOV 2013, 50.

⁴⁸⁸ KISZELJOV 2013, 52.

⁴⁸⁹ KISZELJOV 2013, 50–52.; KISZELJOV 2015, 98.

⁴⁹⁰ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 236.

⁴⁹¹ HARHORGYN 2011, 36–37.

a *goszudartól* való eltávolodását mutatja. Másfelől viszont a terminusok használata nem következetes a műben Prokopovics részéről: ezt olyan kifejezések mutatják, mint a *monarh goszudar* (szuverén monarcha/uralkodó) vagy a tulajdonosi szemlélet erősségét bizonyító összetételek. Így például maga a cím sem általában az *állam örököséről* beszél, hanem az *ő államának örököséről*, és gyakori az *ő állama* (*jego goszudarsztvo*) szókapcsolat, amelyet másutt is, például a főhatalom vallási vonatkozása kapcsán is láthattunk („bármely legfőbb törvényes Uralkodó a saját Államában [Goszudar v Goszudarsztve szvojom] bizony a Püspökök Püspöke”).

Fontos elem volt ugyanakkor a *goszudar* és a *goszudarsztvo* megkülönböztetése szempontjából, hogy Péter idején a *goszudarsztvo* mellett egy új terminus is hangsúlyt kapott, mint a lojalitásnak az uralkodótól megkülönböztetett tárgya: ez pedig az *otyecsesztvo*, azaz a *haza* volt, amelyet a *goszudarsztvo* szinonimájaként használtak.⁴⁹² L. Greenfeld is kiemeli az *otyecsesztvo* jelentőségét ebben az összefüggésben: „Egy kritikus fogalom [pontosabban fogalmazzunk úgy, hogy *terminus*] a *goszudarsztvo*, megváltoztatja jelentését, két másik pedig – az *otyecsesztvo* és az *obszcsje blago* [közjó] – megjelenik és előretör, ami a szolgálat és a lojalitás referenciakeretének átértékeléséhez vezet.”⁴⁹³ Greenfeld a rendeletek terminológiájára koncentrál, és úgy véli, hogy a szóhasználat eleinte, 1700 előtt, még „tapogatózó” és „nem tűnik tudatosnak”.⁴⁹⁴ A szolgálat személyesen az uralkodónak szól, Oroszország még mindig úgy jelenik meg, mint a „cár személyes birtoka”, és a *goszudarsztvo* is azokban a jelentéseiben áll előttünk, mint korábban: [a] „*Goszudar*, azaz *Úr/Uralkodó* származékszavaként a »Hatalom« vagy »Ország«” jelentéstartományában mozog.⁴⁹⁵ Azaz: vagy magát a személyes uralkodást, vagy „az uralkodó személyes tulajdonát jelenti, amely felett ő hatalmat gyakorol. Ez utóbbi értelemben a *goszudarsztvo* a *carsztvo* [cárság] szinonimája: mindkettő az uralkodó személyének [goszudar, car] a kiterjesztése, és egyik sem bír az uralkodótól elkülöníthető jelentéssel.”⁴⁹⁶

1700 táján – de különösen az 1710-es években – azonban változás áll be: a *goszudarsztvo* kezd személytelen jelentést felvenni.⁴⁹⁷ Greenfeld figyelemreméltónak tartja, hogy új jelentésben először azokban a péteri rendeletekben találkozunk a *goszudarsztvóval*, „amelyek kifejezetten a külföldieket vették célba”, és ugyanez igaz a *közjó* fogalmára is,⁴⁹⁸ amely különböző szóösszetételekben (*obszcsje dobro*, *obszcsje blago*, *obszcsja polza* – közhaszon) fordul elő – természetesen a *goszudarsztvóval* együtt is. Ez a politikai diskurzus aztán később a saját alattvalókat érintő források szerves részévé válik.⁴⁹⁹ Az *otyecsesztvo* használata kezdetben szintén speciális kontextusban jelentkezik. Mazepa svédekhez történő átpártolását (1708) Péter elsősorban a személye ellen elkövetett árulásnak tartotta, de a Mazepával tartó csapatokat úgy akarta meggyőzni, hogy tettük óhatatlanul az *otyecsesztvo* és a *goszudarsztvo* kárára van.⁵⁰⁰ Az *otyecsesztvo* ebben az időben válik elengedhetlen

⁴⁹² HARHORGYN 2011, 34.; PLOKHY 2006, 282.

⁴⁹³ GREENFELD 1993, 193.

⁴⁹⁴ GREENFELD 1993, 193.

⁴⁹⁵ GREENFELD 1993, 193.

⁴⁹⁶ GREENFELD 1993, 193.

⁴⁹⁷ GREENFELD 1993, 193.

⁴⁹⁸ GREENFELD 1993, 193., 195.

⁴⁹⁹ GREENFELD 1993, 195.

⁵⁰⁰ GREENFELD 1993, 195.

részévé a Pétert dicsőítő irodalomnak is, ami megintcsak Prokopovics személyét állítja előtérbe.

Az 1709-es poltavai győzelem után Prokopovics műveiben ugyanis az identitásnak egy újszerű változata jelent meg: „[e]z olyan lojalitáson alapult, amely nem egyedül az uralkodóhoz, illetve annak államához kötődött, hanem egy újfajta, protonemzeti egységhez.”⁵⁰¹ Ez a fejlemény szintén megerősítette a *goszudarsztvo* már említett eltávolodását az *uralkodó* (*goszudar*) személyétől, mindazonáltal egyetértek Kiszeljovval, hogy ez kevésbé volt fontos, mint a különböző kormányzati formák megkülönböztetésének lehetősége a *goszudarsztvo* fogalmán belül.⁵⁰² Különösen arra való tekintettel, hogy (amint már említettem) 1721-ben Péter felvette az *Otyec Otyecsesztva* (Haza Atyja) címet, ez ugyanis egyben relativizálta az *otyecsesztvo* és az *uralkodó* közti megkülönböztetést, ugyanazon analógia folytán, mint ami a *goszudar* és a *goszudarsztvo* közti asszociációt táplálta. Ebben is látom az okát annak, hogy egészen az 1780-as évek elejéig kellett várni arra, hogy az orosz gondolkodásban a *haza* és az *állam* (a két szót a 18. század nagy részében szinonimaként használták) nemcsak megkülönböztethető, hanem akár szembeállítható is legyen egymással az autokrácia kritikájaként.⁵⁰³

Ez jelenik meg ugyanakkor igen markánsan Fonvizinnak a már említett *Elmélkedés a megváltoztathatatlan állami törvényekről* (1783) című írásában, amely jelentős előrelépés az *uralkodó* (*goszudar/monarh*), az *állam* (*goszudarsztvo*) és az *alattvaló* (*poddannij*) már Nagy Péter idején is létező szétválasztásában. Fonvizinnél azonban egészen más az uralkodó/állam és a jog kapcsolata, mint Prokopovicsnál. Mindazonáltal Fonvizin a bimbózó joguralmi felfogást a cárok isteni jogalapjának számos elemével vegyíti.

„A legfőbb hatalmat kizárólag azért ruházzák rá az *uralkodóra* [*goszudarju*], hogy *alattvalói jólétét* szolgálja. [...] Az *uralkodó*, *Isten hasonlatossága* [*podobije boga*], az ő legfelső hatalmának földi örököse, nem tudja másként kifejezni sem hatalmát, sem méltóságát, mint úgy, hogy *államában* [*v szvojom goszudarsztve*] a *közjón alapuló* [*na obscsem blage*] *megváltoztathatatlan szabályokat* állít fel, amelyeket maga sem szeghetne meg anélkül, hogy [azután is] méltó uralkodó maradna. Ezen szabályok, vagy pontosabban szólva, *megváltoztathatatlan állami törvények nélkül* [*bez nyepremennih goszudarsztvennih zakonov*], sem az *állam*, sem az *uralkodó állapota* nem szilárd. [...] Ahol azonban valaki szeszélye a legfőbb törvény, ott tartós társadalmi kapocs nem is létezhet; ott van *állam* [*goszudarsztvo*], de nincs *haza* [*nyet otyecsesztva*].”⁵⁰⁴

⁵⁰¹ PLOKHY 2006, 282.

⁵⁰² KISZELJOV 2013, 50.

⁵⁰³ HARHORGYN 2011, 42.

⁵⁰⁴ FONVIZIN 1959, II. 255. (Kiemelés: S. E.) Ugyanakkor Fonvizin már a *társadalom* (*obscsesztvo*) szót is szabaddon használta, bár ezen akkoriban még szűk értelemben inkább csak a felvilágosult elitet értették. Fonvizin írásának az orosz politikai gondolkodásban betöltött szerepére lásd: SASHALMI 2001.

A kormányzati hatalom eredete és célja

A természeti törvény(ek) (zakon[i] jesztyesztvennij[e]) és az államhatalom (gyerzsavnaja vlaszty) eredete

Véleményem szerint Prokopovics következő sorai fejezik ki orosz viszonylatban legplasztikusabban a hatalomfelfogás terén bekövetkezett újítást a korábbi, moszkvai korszakhoz viszonyítva. Az alábbi idézetek már nem az uralkodói hatalomról, hanem *expressis verbis* magáról az *államhatalomról* szólnak.

„Az államhatalom a természeti törvényből eredő szükség(szerűség) [Vlaszty gyerzsavnaja jesztyesztvennomu zakonu nuzsdna].”⁵⁰⁵

„Mint ahogy az aláasott alap nehezen tart meg épségben egy templomot, így van ez akkor is, ha elutasítják a *legfelsőbb hatalmat* [vlasztyem verhovnim]: az egész társadalom [obscsesztvo] a megsemmisülés felé mozog. És kevés olyan eset van, amikor ez a *betegség az államokban* [bolezny v goszudarsztvah] nem vezet azok halálához, amint a világtörténelemből is látható. De kinek a történelmét akarjuk mi [bizonyítékul]? Vajon nem elég bizonyíték maga Oroszország is?”⁵⁰⁶

A *betegség az államokban* kifejezés egyrészt jól illusztrálja a *goszudarsztvo* korábban már részletesen tárgyalt (részleges) elszemélytelenedését, másrészt annak a nyugati kultúrkörben közhelynek számító organikus szemléletnek az ismeretéről tanúskodik, amely a 12. századtól a politikai közösséget, majd az államot, az emberi test analógiájaként, mint *politikai testet* fogta fel.⁵⁰⁷ Ennél azonban fontosabb a *természetjog* beemelése,⁵⁰⁸ valamint az *államhatalom* kifejezés használata (még ha nincs is meg ez utóbbi terén a terminológiai következetesség), amelyek kapcsolatáról részletes képet kapunk Prokopovics 1718-as szónoklatából, amelyben az iménti idézetek szerepelnek. Ebben a műben jelenik meg legvilágosabban, hogy mit is gondolt Prokopovics a természetjog mibenlétéről, és arról, hogy mi az összefüggés a természetjog és az államhatalom/legfőbb hatalom eredete közt. Előre kell azonban bocsátani (ami hamarosan szövegszerűen is világossá válik) a következőt. A politikai hatalom isteni eredete „alapvető eleme” Prokopovics politikai tanításának, a politikai hatalmat ugyanis elsősorban a Szentírásból vezette le, és csak másodsorban eredeztette a természetjogból.⁵⁰⁹ Ahogy írja: „Mert az íráson kívül van magában a természetben egy törvény, amit Isten helyezett belé.”⁵¹⁰ Ez a sorrendiség képezi az érvelés alapját. Mert bár először kijelenti, hogy „az államhatalom a természeti törvényből eredő szükség(szerűség)”, a Szentírásból vett számos idézet után – amelyek közt természetesen alapvető Pál apostol tanítása („Mert nincsen hatalom, csak az Istentől [...]”) – viszont megállapítja: „Az államhatalom léte magának Istennek a tette.”⁵¹¹ Isten azonban nem egyszerűen végső

⁵⁰⁵ JERJOMIN 1961, 82.

⁵⁰⁶ JERJOMIN 1961, 92.

⁵⁰⁷ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2015a, 21–26.

⁵⁰⁸ Ennek korábbi, mindössze az említés szintjén való és egy-egy személyhez köthető felbukkanására 1700 előtt lásd: KISZELJOV 2016, 59–63.

⁵⁰⁹ TOMSZINOV 2003, 177.

⁵¹⁰ JERJOMIN 1961, 81.

⁵¹¹ JERJOMIN 1961, 85.

ok, ugyanis a két premissza egymáshoz való viszonyát a szónoklat vége felé álló – mintegy konklúzióként szolgáló – sor világítja meg: „Tanúbizonytságot tett nekünk a természet, tanúbizonytságot tett a nem hamis isteni ige, hogy a legfelső hatalom Istentől van.”⁵¹²

Azért fontos ezt már most leszögezni, mert csak abban az esetben tudjuk megfelelő módon értékelni és megfelelő súllyal kezelni a természetjogra és az államhatalomra vonatkozó megállapításait, ha nem elszigetelten kezeljük azokat. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy Prokopovics gondolkodásában sokkal erősebben van jelen a hatalom Isten által adott volta, ráadásul túlnyomórészt konkrét, perszonális értelemben, rengeteg erre vonatkozó bibliai idézettel (amelyeket most mellőzök), mint a jogi-politikai érvelés, amit ez a szónoklata is bizonyít. Mindazonáltal nagy jelentőségű, hogy bár másodlagosan és a teológiának alárendelten, de már a természeti törvényből is levezeti az államhatalom létének szükségességét (amit egy 16. századi lengyel krónikából vett tanmesével is alátámaszt). Sőt, kijelenti, hogy maga az „államhatalom léte a legfőbb természeti törvény”.⁵¹³

Jelzésértékű, hogy a természetjog fogalmának megvilágítására nem valamely jogtudóst idéz Prokopovics, hanem újfent csak a Bibliát. Miután ugyanis kijelenti, hogy „az íráson kívül van magában a természetben egy törvény, amit Isten helyezett belé”, akkor rövest Pál apostol természetjogra vonatkozó leírását citálja:

„Mondá az apostol: »Amikor a pogányok, nem lévén törvényük, a természet által törvényesen cselekszenek, ők, törvényük nem lévén, saját maguknak törvényük. Ezzel igazolják, hogy a törvényes dolog a szívébe van írva.«”⁵¹⁴

Majd a továbbiakban néhány konkrét példát hoz ennek illusztrálására (Isten iránti szeretet, istenfélelem, a saját élet megőrzése, a szülők tisztelete), amellelt, hogy a természetjog általános érvényű direktíváját is megemlíti („ne tegyél olyat másnak, amit nem akarsz, hogy veled tegyenek”). Ezután pedig felteszi a kérdést:

„Lássuk csak, hogy vajon nincs-e a természeti törvények sorában az is, hogy lennie kell a népek esetében *legfőbb hatalmuknak* [vlasztyi pregyerzsascsiye]? Bizony, hogy van ilyen! *És ez az összes törvény közül a legfontosabb.* Mert egyfelől ugyan azt parancsolja nekünk a természet, hogy szeressük magunkat, és ne tegyünk másnak olyat, amit magunknak nem szeretnénk, másfelől viszont azért, hogy *a megromlott emberi nem gonoszsága ne tudja megsemmisíteni ezt a törvényt* [szej zakon], ezért mindig és mindenhol kívánatos, hogy *legyen őrzője és védelmezője és erős harcosa a törvénynek, ez pedig az államhatalom* [gyerzsavnaja vlaszty].”⁵¹⁵

Majd az említett tételt a lengyel Strykowski 1582-es, népszerű krónikájából vett történettel támasztja alá:

„Ez nem jut eszébe sok embernek – és miért nem? Azért, mert biztonságban élve [...] nem gondolkoznak el jó helyzetükről, minthogy megszokták azt. De ha valaki azt akarná, hogy ilyen be-

⁵¹² JERJOMIN 1961, 90.

⁵¹³ JERJOMIN 1961, 82.

⁵¹⁴ JERJOMIN 1961, 81.

⁵¹⁵ JERJOMIN 1961, 82. (Kiemelés: S. E.)

rendezkedés nélkül éljen együtt emberekkel, rögtön rádöbbenne, hogy milyen rossz *hatalom nélkül* [bez vlasztyi].⁵¹⁶ Ismerjük Vejdevutnak, a poroszok és zsmudok első királyának történetét. Az ő népe, nem lévén hatalom alatt, mikor már sok bajt szenvedett el, részint az idegenektől, részint a belviszályok következtében, kénytelen volt őt mint bölcs embert megkérdezni, hogy mit tegyen jobb sorsa érdekében. Vejdevut pedig a következő beszédet intézte hozzájuk: »Ha ti – mondá – emberek nem lennétek ostobábbak a méheiteknél, jó dolgok lennének.« Megkérdezték, hogy miért ostobábbak ők a méheknél. »Azért – mondá – mert a méheknek, bár kicsiny és értelem nélküli legyek, van királyuk, nektek pedig, embereknek nincs.« Megfogadták a tanácsot és még abban az órában rábírták őt, hogy legyen az uralkodójuk. [...] Ismert tehát számunkra, hogy a *legfelső hatalom eredete és oka magában a természetben keresendő. Ha a természetben, akkor magában Istenben, a természet teremtményében. De ha az első hatalom kezdete az emberi nemből és megegyezésből ered is* [pervija vlasztyi nacsalo i ot cselovecseszko szoszlovija i szoglaszija proiszhogyt], *mégis mivel a természeti törvényt* [jesztyesztennij zakon] *Isten írta bele az emberi szívbe, [...] ennél fogva nem állhatjuk meg, hogy ne mondjuk azt, hogy maga Isten az államhatalmak oka* [vlasztyej gjerzsavnih vinovnyika]. *Ebből pedig egyúttal világosan látszik, hogy a természet a hatalmaknak való engedelmesség kötelességét tanítja nekünk. Nézz magadba, és ezt fogod gondolni: Az államhatalom a természeti törvényből eredő szükség(szerűség)*».⁵¹⁷

Nem annyira párhuzamos érvelésről van szó tehát, hanem arról, hogy a természetjog nem szakadt le a teológiáról. Ellentétben azzal, ahogy Grotius vélekedett: az ember akkor is képes lenne a természetjog követésére, ha nem lenne Isten teremtménye. A teológia itt természetesen az ortodox teológia, amely Prokopovics érvelésének alapját adja, de Prokopovics, ellentétben az orosz egyház korábbi felfogásával, ezzel összeegyeztethetőnek tartotta a természetjogot. E. Bloch szerint ugyanis sem „Bizánc, sem a cári Oroszország nem ismert semmiféle relatív természetjogot” (ami alatt a természetjog tomista felfogását érti),⁵¹⁸ és ez a megállapítás orosz viszonylatban a 18. század előtti időkre nézve kétségtelenül igaz. Az ortodox teológia tanítása szerint az emberi természet teljesen megromlott a bűnbeeséssel, és ezáltal az ember önjeléből nem képes a jó követésére. Prokopovics álláspontja azonban, amint láthattuk, eltér ettől. Ugyanakkor mivel Prokopovics a természetjogot pusztán „az uralkodói hatalom stabilizálására” használta, amikor az államhatalom létének szükségességét, illetve az annak való engedelmisséget tette meg legfőbb természeti törvénné, ezáltal éppen a fogalom „tartalmát változtatta meg”.⁵¹⁹ A természetjog nem az uralkodás mikéntjének magasabb mércéje, a joguralom alapja, továbbá a jogok garanciája lett, hanem az alattvalói engedelmisség legfőbb racionális bizonyítéka.

⁵¹⁶ Fontos, hogy Prokopovics már nem a *bezgoszudarsztvo* kifejezést használja ezen állapotról, amint az a moszkvai korszakban (ahogy kifejtettem) általános volt, hanem a *bez vlasztyi* megfogalmazást!

⁵¹⁷ JERJOMIN 1961, 82. (Kiemelés: S. E.)

⁵¹⁸ BLOCH 1987, 26.

⁵¹⁹ HELMERT 1996, 328.

Az istenkegyelmiség és a szerződés (szoglaszije)⁵²⁰ mint a kormányzat(i hatalom) alapja

Mind az imént részletesen elemzett 1718-as szónoklatban, mind az 1722-es műben megjelenik az uralkodó és a nép közti szerződés gondolata, de az utóbbiban némiképp más értelmezésben. Az 1722-es műben Prokopovics leszögezi a kiindulópontot, a hatalom isteni eredetét, amit mindjárt bibliai passzusokkal támaszt alá:

„De minden uralkodó, akár örökléssel, akár választással kapja jogarát, Istentől kapja azt: Isten által uralkodnak a királyok és tesznek igazságot a hatalmasok; az Úrtól adatik nekik a hatalom, és a Magasságostól az erő; a Magasságos uralkodik az emberi királyság felett, és annak adja, akinek akarja.”⁵²¹

A szerződés leírását megelőzően pedig (ami teljesen explicit módon jelenik meg ezen írásában) az alábbi proposícióval él, amelyet minden kormányzati formára (azaz nem csak a monarchiára) érvényesnek tart:

„Bármely kormányzati forma és maga az örökletes monarchia is, jelen nép vagy más nép eredeti megegyezéséből ered [ot pervogo v szem ili onom narogye szoglaszija], a nép akarata pedig mindig és mindenhol a legbölcsebb isteni gondviselés szerint működik.”⁵²²

Ezután tér rá magának a szerződésnek a tárgyalására, de már csak a választómonarchia és az örökletes monarchia esetét vizsgálja, minthogy ennek összehasonlítása (természetesen az örökletes monarchia javára) is fontos szerepet kapott az 1722-es műben:

„Azt, hogy milyen volt a népakarat a választómonarchia keletkezésekor, e szavakkal jellemezhetjük: mi egyetértve mindannyian akarjuk, mondja a nép az első uralkodónak, hogy rendelkezél velünk *a mi közös hasznunkra* [k obscej nasej polze] amíg életben vagy, és mi mindannyian lemondunk akaratunkról, és neked engedelmeskedünk, nem hagyván saját magunknál semmilyen szabadságot a közös határozatokat illetően, de csak a te halálodig; halálod után pedig ismét nálunk lesz az akaratunk, hogy kinek adjuk a felettünk való legmagasabb hatalmat, az érdemre való tekintettel és közös megegyezésünk alapján. Az örökletes monarchiában pedig ilyen volt a népakarat az első uralkodó iránt, amely ha szóval ugyan nem is, de tettel kifejezést nyert: mi egyetértve mindannyian akarjuk, hogy rendelkezél felettünk *a mi közös hasznunkra* [k obscej nasej polze] örökké, azaz, amíg meg nem halsz; téged követően pedig te magad állíts nekünk előre örökletes uralkodót, mi pedig egyetemlegesen akaratunkról lemondván azzal soha, sem halálod előtt sem pedig azután, élni nem fogunk, de úgy neked, mint utánad örököseidnek is esküvel megerősített ígérettel kötelesek vagyunk engedelmeskedni, és a mi utánunk következő örököseinkre is ugyanezt a kötelezettséget rójuk.”⁵²³

⁵²⁰ A *szoglaszije* szó szerint: *megegyezés*.

⁵²¹ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 174.

⁵²² *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 204.

⁵²³ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 206.

Arról a tételről pedig, hogy az akarat átruházása a nép részéről visszavonhatatlan és örök érvényű, hosszasan értekezik az előbb már említett premisszára, nevezetesen a szerződés és az isteni gondviselés összeegyeztetésére támaszkodva:

„Illő azonban tudni, hogy *a népakarat mind a választómonarchiában, mind az örökletes monarchiában és a többi kormányzati formában is, nem Isten valóságos gondviselése nélkül létezik* [nye bez szobsztvennogo szmotrenyija bozsija] *(amint erről fentebb is említést tettünk), hanem isteni jeladás által mozgatva működik* [bozsiim manovenyijem dvizsima gyejsztvujet], ugyanis a Szentírás tanítása világos, amint ezt fentebb elegendően láttuk, hogy nincsen hatalom, csak az Istentől. És ennek okán mind az alattvalók összes kötelezettsége uralkodójuk iránt, mind az uralkodóé az *alattvalói között* [k dobru obscsemu poddannih] *illetően, nem egyedül a nép akaratából ered, hanem az isteni akaratból is.* [...] De ha esetleg valamikor a nép önfejűen hatálytalanítani kívánná saját akaratát (ami nagy állhatatlanság lenne, és így soha nem lehetne a monarchia örökletes), akkor sem hatálytalaníthatja az isteni akaratot, amely a népakaratot mozgatta, és azzal együtt maga is közreműködött annak a monarchiának a létrehozásában és az első uralkodó megválasztásában, amint azt fentebb kielégítően megmutattuk. Hanem *tűrnie kell a népnek uralkodója bármilyen alkalmatlanságát és gonoszságát (minthogy a Szentlélek is engedelmességet parancsol nemcsak a jó és jámbor, de a szívtelen uralkodónak is).*”⁵²⁴

Milyen típusú szerződéssel van dolgunk a két műből vett idézetek alapján? Mivel Prokopovicsnál a politikai hatalomra vonatkozó szerződés elve nyugati átvétel, így szükséges röviden felvázolni ennek alaptípusait. Történetileg, bár nem logikailag, a szerződés gondolatának legkorábbi típusa a nyugati keresztény kultúrkörben az úgynevezett *szerződéses kormányzatelmélet (contract of government)*, amely (csírájában) a 11. század 80-as éveiben jelent meg, s lényege a következőképp foglalható össze. A politikai kormányzat alapja egy olyan hallgatólagos szerződés, amely az uralkodó és a nép közt kötött az uralkodó trónra jutásakor, és ez mindkét félre nézve kötelező erejű.⁵²⁵ Ennek értelmében a nép engedelmességet fogad az uralkodónak az általa nyújtott védelem és jó kormányzás fejében – ha azonban az uralkodó ezt megszegi, akkor a szerződés automatikusan érvényét veszti, és a népnek jogában áll ellenállni az uralkodónak, mert immár nem kötelezi az alattvalókat a hűség.⁵²⁶

Lehetséges, persze, mélyebbre is ásni a kérdésfeltevésben, és a szervezett társadalom eredetére rákérdezni, amint ezt több gondolkodó is megtette. A „szerződéses beállítottságú” teoretikusok így jutottak el oda, hogy egy másfajta szerződést feltételezzenek. Ezt már valóban jogosan nevezhetjük *társadalmi szerződésnek (social contract)* – „*a »társadalmi« jelző szó szoros értelmében*” –, hiszen maga a „*politikai közösség*” és a „*szervezett társadalom*” is annak a feltételezett szerződésnek az eredménye, amelyet az eredetileg független egyének kötnek egymással (*contract of society*).⁵²⁷ Ez a fajta szerződés, amely egyértelműen a *természeti jogon (natural law)* vagy inkább az *embert természeténél fogva megillető jogokon*

⁵²⁴ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojev* (1996) [1722], 208., 210., 212. (Kiemelés: S. E.)

⁵²⁵ BARKER 1960, xii.

⁵²⁶ GOUGH 1957, 3.

⁵²⁷ BARKER 1960, xii. (Kiemelés: S. E.)

(*natural rights*) nyugszik, bár logikailag megelőzi a szerződéses kormányzatemléletet, történetileg sokkal későbbi fejlemény, csak a 17. század elején jelent meg.

Van azonban egy harmadik fajta szerződéstípus is, amely a 14. század elején jelentkezett: az úgynevezett *eredeti szerződés* (*original contract*) teóriája. Ez alapvetően egy, a régmúlt időkbe visszavetített kormányzati szerződés, amely a nép és annak első uralkodója közt kötöttetett.⁵²⁸ Az eredeti szerződés, mondhatni, „félúton” áll a szerződéses kormányzat teóriája és a szó szoros értelmében vett társadalmi szerződés elmélete közt, mivel osztozik e típusok egyes jellemzőiben. Az eredeti szerződés ugyanis „nemcsak a kormányzat feltételeinek meghatározása volt, hanem a kormányzat létrehozásának aktusa is egyben, ebben a tekintetben pedig magához a társadalmi szerződéshez hasonlít”.⁵²⁹

Amit egyfelől jelezniünk kell: a fentiekben vázolt szerződéstípusok analitikus kategóriák, és az egyes szerzők nézeteit esetenként nem lehet teljesen egyértelműen beleilleszteni az egyik vagy a másik csoportba. Másfelől, és ezt fontos hangsúlyozni, a szerződés teóriájából különböző konklúziókat vontak le az egyes szerzők.⁵³⁰ A 17. század elejéig a szerződesméletet túlnyomórészt arra használták, hogy igazolják a zsarnok uralkodónak való ellenállást: „De ezután hamarosan jött a nagy kivétel – Thomas Hobbes.”⁵³¹

Az *eredeti szerződés* gondolata jelenik meg tehát Prokopovicsnál, természetesen nyugati hatásra, de számos sajátossággal. Ezt a szerződést Prokopovics az 1722-es műben, ellentétben az 1718-as szónoklattal, *expressis verbis* nem közvetlenül a természetjogból vezeti le (ezt *implicite* gondolhatjuk az előző műve alapján), és Isten szerepe is sokkal közvetlenebb, sokkal egyértelműbb a későbbi írásban a szerződés megkötésében, azaz a politikai kormányzat felállításában: Isten maga az emberi akarat mozgatója. Tomszinov szerint éppen ezért a hatalomátruházás aktusa nem is tekinthető valódi szerződésnek, „a szó szoros értelmében”, minthogy „a nép nem önálló alanya szerződésnek, hanem sokkal inkább az isteni akarat hordozója”.⁵³²

Valóban, ahogy arra korábbi írásaimban rámutattam, a kérdés jobb megértéséhez az visz közelebb, ha az uralkodó és a nép közti megegyezést nem egyszerűen nyugati hatásnak, hanem egyúttal egy régi eszme új változatának tekintjük: ez pedig nem volt más, mint az a gondolat, hogy Isten a népen keresztül cselekszik.⁵³³ Ez a bizánci–orosz eszme új impulzust kapott a 17. században, Mihail Romanovnak az 1613-as országos gyűlésen (amely nem rendi gyűlés volt!) történt megválasztásával.⁵³⁴ „Mind a hivatalos közlemények, mind a népi megnyilvánulások azt hangsúlyozták, hogy Mihail Romanovot »Isten és az egész nép választotta«.”⁵³⁵ Ez azonban nem olyan értelemben vett választás volt, mint a nyugati kultúrkörben egy választómonarchiában, azaz nem a nép által történő hatalommal való felruházásként kell tekinteni rá, minthogy a nép az orosz értelmezésben semmiképpen nem volt a hatalom forrása. A korabeli felfogás szerint ugyanis az országos gyűlés (az úgynevezett *zemszkij szobor*, amelyben maga az orosz nép öltött testet az ország egészéből összesereglett

⁵²⁸ GOUGH 1957, 3., 39.

⁵²⁹ GOUGH 1957, 3. (Kiemelés: S. E.)

⁵³⁰ MEDINA 1990, 5.

⁵³¹ LESSNOFF 1990, 10.

⁵³² TOMSZINOV 2003, 184.

⁵³³ SASHALMI 2000, 566.

⁵³⁴ SASHALMI 2000, 566.

⁵³⁵ KIVELSON 1996, 13. Erre bővebben lásd: SASHALMI 2013, 28–30.

küldöttek révén), azaz a „népakarat”, pusztán eszköz volt Isten kezében, hogy Isten a saját akaratát felfedje és beteljesítse.⁵³⁶ Isten akarata volt a legitimáció egyetlen és végső forrása, amely a népen keresztül realizálódott.⁵³⁷ Amint Prokopovics két idézett írásából láthattuk, nem volt ez másként Nagy Péter idején sem.

Az uralkodói hatalomnak való engedelmesség és az uralkodói idoneitás kérdése

Az előzőekben kifejtett gondolat, hogy Isten az embereken keresztül cselekszik, a 18. század elején változáson ment át: a nyugatosodás következtében olyan fogalmakat társítottak hozzá és rendelték alá neki, mint a természetjog, az eredeti szerződés és a közjó. Ugyanakkor az 1722-es műben már a szerződés feltételei is megjelennek, és az isteni gondviselés közreműködése révén megkötött szerződés az örökletes monarchia esetében szinte totális hatalmat ad az uralkodó kezébe: egyrészt az uralkodó mindent megtehet, másrészt teljes tűrést parancsol az alattvalóknak. Ez viszont azt jelentette, hogy a péteri hivatalos ideológia a moszkvai időkhöz képest „sokkal közelebb hozta az autokrácia fogalmát a totális hatalomhoz”.⁵³⁸ A moszkvai időkben ugyanis az ideológia még különbséget tett az ortodoxia talaján álló és a valláserkölcsei előírásokat betartó uralkodó, valamint a *sanyargató* (*mucsityel*), azaz *zsarnok* közt.

A péteri hivatalos ideológiában viszont már teljességgel eltűnt a *jó* és a *zsarnok* uralkodó közti különbségtétel, ráadásul az utóbbinak is *aktív engedelmisséget* írt elő Prokopovics, ezt fejezte ki a „tűrnie kell a népnek uralkodója bármilyen *alkalmatlanságát és gonoszságát*” megfogalmazás. Ebben a kijelentésben ugyanakkor már egy új elemmel találkozunk: míg a *gonoszság* nyilvánvalóan egyaránt alapvető volt mind az orosz, mind a nyugati *zsarnokságértelmezésben*, addig az *alkalmatlanságot* a 17. század vége előtt nem ismerte a moszkvai hatalomfelfogás. Ez Nyugaton viszont régóta bevett fogalom volt: a *princeps inutilis/inhabilis*, azaz a *haszontalan, alkalmatlan uralkodó* fogalmát a 12–13. századi kánonjogi teória már megkülönböztette *zsarnokságtól*.⁵³⁹

Korábban Oroszországban az *alkalmasság* (*idoneitas*) kérdése teljesen egyértelműen csak 1682-ben merült fel első ízben, amikor III. Fjodor (1676–1682) cár utód nélkül halt meg. Ekkor, ahogy arra már utaltam, először Péter lett az egyedüli cár, idősebb testvérének, Ivánnak a mellőzésével, amit aztán hamar revideáltak, és megjelent a precedens nélküli *kettős cárság* intézménye, amelyben Péter csak „második cár” lett, míg Iván testvére – V. Iván – lett az „első cár”. Ami lényeges számunkra, az nem más, mint az a tény, hogy a Péter kizárólagos utódlását támogató hivatalos érvelés úgy szólt, hogy Iván „gyenge tehetségű”!⁵⁴⁰

Az *idoneitás* aztán Péter és fia, Alekszej közti konfliktus kapcsán már egyenesen központi kérdéssé vált, s a trónutódlásról szóló 1722-es rendelet is éppen ennek kapcsán született: a trónt az örökölhette, akit az uralkodó *alkalmasnak* talált. E szabályozást

⁵³⁶ KIVELSON 1996, 13.

⁵³⁷ KIVELSON 1996, 13.

⁵³⁸ KOLLMANN 1999, 155.

⁵³⁹ KAVANAGH 1995, 227., 235–236.

⁵⁴⁰ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2013, 77–80.

megvédelmezendő született meg (ahogy láthattuk) Prokopovics traktátusa is, amelynek mindjárt a bevezetőjében ez olvasható az (értekezésben is idézett) ominózus rendeletről:

„Ez a rendelet előre gondoskodik arról, hogy az orosz államban [v rosszizszkom goszudarsztve] az uralkodói hatalmat [monarszeszkuju vlaszty] a megfontolt szuverének [szamogyerzscev] belátása alapján a megfelelő időben eldöntött és kijelölt *legeslegjobb és a kormányzás* [pravityelsztvo] oly magas és nehéz feladatára *legalkalmasabb személyek* (ugodnyejsije lica] örököljék.”⁵⁴¹

A szuverenitás fogalma, a törvények felosztása és a jogilag korlátlan hatalom problematikája

A szuverenitás orosz értelmezése és fő funkciója

Az új ideológia legfontosabb dokumentumában fejtette ki Prokopovics a szuverenitásról alkotott felfogását, ami a természetjog beemelése mellett a legnagyobb horderejű fogalmi változást jelentette a hatalomról szóló orosz gondolkodásban. Ebben a műben az utód kijelölésének jogát két alapelvől vezeti le. A mű elején az „Okok vagy Érvek” kifejtése előtt így nyilatkozik erről:

„Kétféle okot vagy érvet látunk, amely különösképpen alkalmas ezen proposíció alátámasztására. Egy részük a szülőkre vonatkozó általános törvényekből vezethető le, bármilyen rendűek vagy rangúak legyenek is a szülők. Más részük viszont magából a *legfőbb hatalomról* szóló megfontolásokból [ot rasszuzgyenyija viszocsajsej vlasztyi], a császárok, királyok vagy bármilyen más titullussal bíró *szuverének* [szamogyerzscev] *legfőbb hatalmából*.”⁵⁴²

A szülőkre vonatkozó általános érvek sorában pedig először nem a tételes törvényi szabályozásra (a római jogra), illetve a Bibliára hivatkozik, hanem magát a *természeti törvényt* teszi meg az utódkijelölési jog forrásának (az utód méltatlansága, gonoszsága, engedetlensége stb. esetén), és ekként összegzi ebben a kérdésben az álláspontját:

⁵⁴¹ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 134. Ebben a megfogalmazásban ugyanakkor szintén markánsan jelen vannak az új politikai szókészlet elemei!

⁵⁴² *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 138. Szergej Polszkoj nemrégiben meggyőzően bizonyította, hogy Prokopovics ezen írásának legfőbb nyugatias elemei, a természetjog fogalmát leszámítva, Gottlieb Samuel Treuer (1683–1743) azon művéből származnak, amelyet a német jogtudós Alekszej cárevicsnek az öröklésből történő kizárása kapcsán írt németül. Treuer az értekezését, amelyben azt vizsgálta, hogy joga van-e erre egy uralkodónak, anonim jelentette meg 1718-ban, de az 1720-as évek elejére már lefordították oroszra. Polszkoj szövegösszehasonlító vizsgálata alapján egyértelmű, hogy az eredeti szerződés különbségei a választómonarchia, illetve az örökletes monarchia esetében, továbbá a szuverenitás fogalma, csakúgy mint az utód öröklésből való kizárásának az apai és az uralkodói hatalom alapján való tárgyalása, nem Prokopovics saját gondolata (POLSZKOJ 2018, 414–441.). Polszkoj tanulmánya már közvetlenül a kézirat nyomdába kerülése előtt lett ismert számomra, így részben ezért, részben terjedelmi okokból sem tudtam nagyobb teret szentelni neki.

„Ezek az előbbi megfontolások, mint természeti törvények [zakoni jesztyesztyvennije], önmaguk által bírnak erővel: nem juthat más következtetésre a józan emberi ész [zrdavij razum cselovecseszkij].”⁵⁴³

Az egyéb érvek (például a iustinianusi törvénykönyv vonatkozó passzusainak) felsorakoztatása után, amelyek közül azért a Bibliából vett érveknek tulajdonít elsődleges jelentőséget, rátér a *legfőbb hatalom* elvének – mint az utódkijelölési jog másik premisszájának – tárgyalására:

„Lépünk még közelebb a királyi trónushoz, és kérdezzük meg, mit jelent a királyok [carije] azon dicsőséges titulusa, *hogy felség* [velicsesztvo], vagy ahogyan a többi európai nép a Latin alapján nevezi: a *majesztat* vagy *majesztyet*. Ez a szó, önmagában véve, grammatikai használatban, pusztán egy egyedi dolog valamiféle felsőbbrendűségét jelenti a többivel szemben, akár a beszéd képességével bíró élőlényekről, akár az állatokról vagy élettelen dolgokról van szó. Ehelyütt azonban nem ebben a köznapi értelemben tárgyaljuk a *felséget* [velicsesztvo], hanem politikai filozófiai értelemben. De még e filozófiában is kettős értelemben fordul elő a *felség* [velicsesztvo] elnevezés. Néha ugyanis a legszabadabb használatban valamely tiszteletbeli személy különleges, de nem legfelső [rendű] tiszteletére alkalmazzák; az elnevezés ilyen értelmű használatára találhatók példák, bár nem nagy számban, az ókori római íróknál. Általában azonban minden nép esetében, úgy a szláv, mint egyéb népeknél, azt a szót, hogy *majesztyet* vagy *velicsesztvo* [felség(iség)] a legeslegfelsőbbrendű tiszteletre használják, és csak egyedül a legfelső hatalmakat [verhovnim vlasztyam] illetik vele, és nemcsak ezek igen magas méltóságát jelenti, melynél Isten után nincs nagyobb a világon, hanem a *törvényhozás végérvényes hatalmát, a végső ítélőhatalom hatalmát, a megkérdőjelezhetetlen parancs kiadásának hatalmát, olyan hatalmat, amely maga azonban semmiféle törvénynek nincs alávetve*. Így írják le a legjelentősebb jogtudósok a *szuverenitást* [velicsesztvo], akik közül Hugo Grotius konkrétan ezt mondja: a legfelső hatalom (amit *szuverenitásnak* [velicsesztvo] hívnak) az, melynek intézkedései senki hatalma alá nem tartoznak, úgy, hogy azok egy másik ember parancsa által semmissé lehetnének; amikor pedig azt mondom, hogy egy másik által, akkor őt magát, aki azt a legfelső hatalmat birtokolja, nem számítom bele: neki ugyanis hatalmában áll saját akaratát megváltoztatni (Hugo, A háború és béke jogáról. 1. Könyv, 3. fejezet, 7. pont.).”⁵⁴⁴

Teljesen egyértelmű, hogy a szuverenitás definíciója mellett a *három államhatalmi ág* fogalma is megjelenik, mint a szuverenitás hatóköre. Sokatmondó azonban a definíció értelmezése, amely így szól:

„Amikor a jogtudósok azt mondják, hogy a legfelső hatalom [vlaszty viszocsajsaja], amit *szuverenitásnak* [velicsesztvom] neveznek, nem tartozik semmilyen más hatalom alá, azt úgy kell értenünk, hogy csak az emberi hatalomról van szó, mert az isteni hatalomnak alá van rendelve, és az Isten által mintegy az emberi szívekbe beleírt törvényeknek, csakúgy, mint a tízparancsolatban ránk hagyományozott törvényeknek is engedelmeskednie kell; az *emberi törvényeknek azonban, még ha jók is és olyanok, amelyek a közjót szolgálják* [obsceje dobro], *nincs alárendelve. De az isteni*

⁵⁴³ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 144.

⁵⁴⁴ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei* (1996) [1722], 184., 186. Hugo Grotiust tévesen, azaz nem a vezetéknevén, hanem a keresztnévén említi a mű a hivatkozásban, de az idézet forrás-megjelölése pontos.

törvénynek is úgy van alárendelve, hogy annak áthágásáért csakis az isteni és nem pedig az emberi igazságszolgáltatásnak felelős. És így egyetlen szuverén uralkodó [szamogyerzsavnij goszudar] sem köteles megtartani az emberi törvényt, és ennél fogva az emberi törvény áthágásáért nem ítéltethető el; Isten parancsait azonban köteles megtartani, de ezek megszegéséért csak magának Istennek ad számot, és az emberek által nem ítéltethetik meg. Mindezt kielégítően meg fogjuk mutatni mind a természetes észből, mind Isten igéjéből, mind pedig a régi tanítóktól vett bizonyítékokkal.

Tudjuk ezt először is a természetes ész által: ha legfelső, legmagasabb és végső hatalomnak [verhovnaja, viszocsajsaja i krajnaja vlaszty] mondják, és az is, akkor miként tartozhat az emberi törvények alá? Ha ugyanis alá lenne vetve nekik, nem lenne legfelső. *Amikor pedig maguk az uralkodók [goszudari] is azt teszik, amit az állampolgárookra vonatkozó rendeletek [grazsdanszkije usztavi] parancsolnak, akkor saját akaratukból, nem pedig kényszerből teszik [po volje, a nye po nuzsgyje]: vagy azért, hogy példájukkal ösztönözzék az alattvalókat [poddannih] a törvények készséges megtartására, vagy azért, hogy megerősítsék a törvényeket, mint amik jók és hasznosak.*

De ismert számunkra ugyanez a Szentírásból is. [...] Világosan megmutatja a Szentlélek, az alattvalókat [poddannih] királyaiknak [carjem szvoim] való tökéletes engedelmességre tanítván, hogy a királyi hatalom [carszkaja vlaszty] a parancsolásban és tetteiben szerfelett szabad, és dolgait illetően semmiféle kényszer alá nem esik. [...] Jól tudták ezt a régi egyházi tanítók, akik Dávid király erre vonatkozó szavait, »Egyedül teellened vétettem« (Zsolt 50.),⁵⁴⁵ olyan értelemben magyarázták, hogy a király még magának az isteni törvénynek a megsértése esetén (az isteni törvényt ugyanis gyilkossággal és házasságtöréssel sértvén meg, Dávid ezt mondá Istennek: »Egyedül te ellened vétettem«) sem ítéltethető el az emberek által, hanem egyedül Isten ítélőszéke alá tartozik. [...] És már kielégítően ismert számunkra, hogy milyen erős, hogy *törvények által nem kötött* [zakonami nye szvjazana] és az emberi ítélőszék alá semmiképpen nem tartozik a szuverén hatalom [szamogyerzsavnaja vlaszty], és ezt a hatalmat, illetve annak erejét dicsőséges titulusa, a majesztvet vagy velicseszto tartalmazza. Ezt tudomásul véve pedig, kétség nélkül elismerjük és minden ellenkezés nélkül kötelességünk megvallani, hogy bármely szuverén [szamogyerzsec] minden egyéb ügyben, csakúgy, mint ebben az ügyben (amelyről itt szó van), azaz trónörökösének kijelölésében, szerfelett független és szabad.”⁵⁴⁶

Az idézetek számos kérdést vetnek fel, amelyek az orosz állam- és jogelmélet szempontjából alapvetőek. Nézzük először is a hatalomról való gondolkodás fogalmi és nyelvi változását, amit D. Rowland korábban már idézett megállapításával célszerű bevezetni: „Bár az oroszok számára ismeretlen volt a szuverenitás fogalma, mint a hivatalos politikai diskurzus terminusa, ha mégis feltennénk azt a kérdést, hogy ki volt a szuverén az orosz államban, akkor az egyedüli helyes válasz bármilyen absztrakt vagy teoretikus szempontból az lenne, hogy maga Isten volt a szuverén.”⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ A Bibliában: „Egyedül teellened vétettem, ami színed előtt gonosz, azt tettem, Te igazságosan ítélkezel, s méltányos vagy végzésedben” (Zsolt 51,6).

⁵⁴⁶ *Pravda voli monaršej vo opregyelenijii naszlednyika gjerzsavi szvojei* (1996) [1722], 186., 192., 194. (Kiemelés: S. E.)

⁵⁴⁷ ROWLAND 2007, 279. (Kiemelés: S. E.)

Továbbá érdemes újra felidézni ebben a kontextusban a filozófiai és jogi absztrakciók hiányát.⁵⁴⁸

Prokopovicsnál tehát már megvan a *szuverenitás* fogalma, sőt azt a *majesztat*, *majesztyet* mellett egy már létező orosz terminussal, a *felső* jelentésű *velicsesztvóval* azonosítja. A *majesztat*, *majesztyet* terminus azért is érdekes, mert Bodin (ahogy arra már utaltam) a *maiestas* használta a *souveraineté* visszaadására művének latinra történt fordításakor: a *majesztat*, *majesztyet* alakokat pedig nyilvánvalóan a *maiestas* német változatát (*Maiestät*) alapul véve alkotta meg Prokopovics. Bodin esetleges hatása kapcsán pedig érdemes megjegyezni, hogy Prokopovics könyvtárában két kiadás is megtalálható volt Bodin államtudományi művének latin nyelvű fordításából (*De Republica*).⁵⁴⁹

Problematisztikus ugyanakkor a Grotiustól átvett részlet. Mert bár Grotiusra hivatkozik Prokopovics, nem idézi teljesen pontosan az ő definícióját, hanem inkább kommentárt ad, másrészt Grotius nem a *maiestas*, hanem az *imperium*, *potestas* terminusokat használta a szuverenitásra,⁵⁵⁰ pontosabban a *summum imperium*, *summa potestas* kifejezéseket.

Nézzük meg, miként szerepel eredetileg Grotiusnál a Prokopovics által hivatkozott részlet. A *háború és béke jogáról* című mű tartalomjegyzékében a 3. fejezet témamegjelöléseként a *Summi imperii explicatio* (azaz a *Legfőbb hatalom magyarázata*) szerepel, amit aztán (a VI. pont utolsó sorának folytatásaként) a VII. pont alatt fejt ki, a következőképpen:

VI. [...] „His ergo in rebus consistit potestas civilis. VII. Summa autem illa dicitur, cuius actus alterius iuri non subsunt, ita ut alterius voluntatis humanae arbitrio irriti possint reddi. Alterius cum dico, ipsum excludo qui summa potestate utitur, cui voluntatem mutare licet.”⁵⁵¹

Világosan kiderül Prokopovics kommentárjából, hogy nem a nyugati szuverenitásfogalom egy az egyben való átvételéről van szó. Egyrészt a szuverenitásnak mint legfőbb hatalomnak az igazolására is elsősorban bibliai érveket használt, amelyeknek csak a töredékét idéztem a fentiekben. Érdemes azonban kiragadni egy általam nem idézett példát érvelésének szemléltetésére, annak kapcsán, hogy a szuverén tetszése szerint megváltoztathatja az akaratát. Prokopovics ennek alátámasztásaként a következő bibliai sorhoz nyúl: „A király szíve kifürkészhetetlen.” Ehhez pedig azt a kommentárt fűzi, hogy az alattvalóknak nincs joguk vizsgálni, mit parancsol az uralkodó, és milyen megfontolásból, hanem általános érvénnyel engedelmeskedniük kell az ő parancsainak.⁵⁵² Tehát nem maga a szuverenitás, hanem annak az *alattvalói engedelmességre* vonatkozó következménye volt fontos Prokopovics számára.⁵⁵³ Az engedelmesség kérdésének alapvető volta pedig már a mű

⁵⁴⁸ DIXON 1999, 190.

⁵⁴⁹ JERJOMIN 1961, 40.

⁵⁵⁰ BUSHKOVITCH 2012, 13.

⁵⁵¹ GROTIUS 1625, 66. „Ezekben a dolgokban áll tehát a politikai hatalom. Legfőbbnek pedig azt a hatalmat nevezik, amelynek cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve oly módon, hogy más emberi akarat döntése hatálytalaníthassa azokat. Amikor azt mondom, hogy másnak az akarata, akkor őt magát kizárom, aki a legfőbb hatalmat bírja; aki számára megengedett, hogy az akaratát megváltoztassa.”

⁵⁵² *Pravda voli monaršej vo opregyelenyii naszlednyika gjerzsavi szvojev* (1996) [1722], 190., 192.

⁵⁵³ BUSHKOVITCH 2012, 13.

legelején, az előszóban világossá válik, mielőtt bármiféle érvelésbe kezdene, s magának a szuverenitásnak (és a szerződésnek) a kérdését egyáltalán felvetette volna.⁵⁵⁴

„A szuverének által [ot szamogyerzsej] a nép számára kibocsátott rendeletek [usztavi] és bármiféle törvények [zakoni] az alattvalóktól engedelmességet nem kérnek, mintha az [engedelmisség] szabad döntés volna, hanem mintegy kötelességként kényszerítik ki azt: kényszerítik bizony, és nemcsak az uralkodói haragtól való félelemmel, hanem az Isten haragjától való félelemmel is, azaz ahogy azt a pogányok tanítója [vagyis Pál apostol – S. E.] mondja: szükséges engedelmeskedni, nemcsak a harag miatt, hanem a lelkiismeret szerint is (Róm 13.). Amivel, úgymond, *ezt mondta: nemcsak az államhatalomtól való* [vlasztyi pregyerzsascsej] félelem miatt kell engedelmeskedni, azaz a testre vonatkozó fenyegetés miatt, hanem az Isten haragjától való félelem okán is, ami a lélekre vonatkozik, a lelkiismeretünkől fakadóan. E megállapítást pedig az általa korábban tett kijelentésből vonja le, *nincsen hatalom, csak az Istentől, amelyek vannak, azokat Isten rendelte. Ezért aki a hatalomnak ellenszegül, Isten rendelkezésének szegül ellene.*”⁵⁵⁵

A páli sorok, mint a(z) uralkodói) hatalom értelmezésének fogalmi kerete, tehát egyértelműen dominánsak (csakúgy, mint az 1718-as szónoklatban), és a korábban leírtakkal együtt alátámasztják A. Lentin megállapítását e művel kapcsolatban. Eszerint Prokopovics „*bár esetenként kitekint a politikai teória területére, mégis ritkán távolodik el messzebbre eredeti kiindulópontjától, amit Szent Pálban talál meg*”.⁵⁵⁶ A teológia és a természetjog viszonya kapcsán így kijelenthető, hogy az utóbbi csak kisegítő szerepet játszott.⁵⁵⁷ A szuverenitás beemelésének célját is ugyanabban jelölhetjük meg, amit Kiszeljov a természetjoggal kapcsolatban írt. Nevezetesen, hogy a trónöröklésről szóló rendelet megindoklását elvégző mű nemcsak az oroszoknak, hanem a külföldnek is szólt,⁵⁵⁸ így ildomos volt a szerzőnek nyugati jogi-politikai fogalmakat alkalmaznia.

Vegyük ezután sorra a szuverén hatalom Prokopovics által nevesített sajátosságait: 1. nincs más emberi hatalomnak alávetve; 2. nem kötik a törvények; 3. nem vonható felelősségre; 4. független.⁵⁵⁹ A szuverén hatalom sajátosságai összességükben azt mutatják, hogy amikor Prokopovics a szuverenitásról értekezett, akkor „elsődlegesen arra az autokratikus hatalomra gondolt, amely az ő idején Oroszországban létezett”.⁵⁶⁰ A nyelvi-kulturális közegen (például a *szamogyerzsavnaja vlaszty* kifejezés konnotációján, a hatalom jogi körülhatárolásának korábbi hiányán stb.) túl, a konkrét politikai szándékban, tehát az autokrácia igazolásában keresendő ennek oka. Prokopovics ezért egyáltalán nem szól például a szuverenitás *jegyeiről* (például háború indítása, békekötés, adóztatás stb.), ellentétben a szuverenitással foglalkozó szerzőkkel, minthogy ez irreleváns számára azon kijelentés után, hogy „bármely szuverén [szamogyerzsec] *minden egyéb ügyben, csakúgy, mint ebben az ügyben* (amelyről itt szó van), azaz trónörököseinek kijelölésében, *szerfelett független és szabad*”.

⁵⁵⁴ Az engedelmisség kötelezettsége, amint láhattuk, az 1718-as szónoklat esetében már magában a szónoklat címében is megjelenik.

⁵⁵⁵ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gjerzsavi szvojev* (1996) [1722], 122., 124.

⁵⁵⁶ LENTIN 1996, 51. (Kiemelés: S. E.)

⁵⁵⁷ SASHALMI 2000, 564., 567.; KISZELJOV 2016, 79.

⁵⁵⁸ KISZELJOV 2016, 79–80. Nem véletlenül jelent meg egy hivatalos német fordítása, amint azt említettem.

⁵⁵⁹ DUBOV 2012, 109.

⁵⁶⁰ TOMSZINOV 2003, 180.

T. Artemjeva lakonikus megfogalmazása szerint Prokopovics értelmezésében az uralkodó és az állam viszonya ekként írható le: „A monarcha nem az állam egyik intézménye, hanem a hatalom tulajdonosa.”⁵⁶¹

A szuverenitás és a jog mint az autokrácia „szolgálóleányai”

A Prokopovics által kifejtett szuverenitásfelfogás nem más, mint a legfőbb hatalom autokratikus értelmezése, amit a nyugati átvételek funkciója is alátámaszt. Az új ideológia nyugatról átvett elemei, amelyek a szuverenitás Prokopovics által adott és általam idézett kommentárjában szerepelnek, úgymint a *lex digna* (a törvény saját akaratból, nem kényszerből történő betartása), a *princeps legibus solutus est* (az uralkodó fel van oldozva a törvények alól), a *quod principi placuit legis habet vigorem* (ami az uralkodónak tetszett, az törvény erejével bír), a *voluntas principis est lex* (az uralkodó akarata, törvény), a *vis directiva* – *vis coactiva* (a törvény iránymutató, illetve kényszerítő ereje), tehát a korlátlan hatalom közegebe ágyazódtak bele, idomulva ahhoz. A műben több ízben hangsúlyosan szereplő *független, szabad* jelzők az *abszolút hatalom* (*potestas absoluta*) korabeli fogalomkészletéhez tartoztak, ugyanúgy mint az, hogy az uralkodó *nem kötött* a (tétéles) *törvények által*, azaz *fel van oldozva* (*absolutus*) alóluk – ez utóbbi volt ugyanis az *abszolút* szó eredeti jelentése. Míg azonban az előző két jelző a külső és belső hatóságoktól való függés hiányára utalt, az *absolutus* (amely a *legibus solutus* római jogi maximájából eredt) a hatalom jogi értelemben vett teljességét nyilatkoztatta ki. Az abszolút hatalom azonban a nyugati szerzőknél nem jelentett jogilag korlátlan hatalmat, minthogy összeegyeztethető volt a joguralom elvével. Az uralkodó ugyan mentes volt a pozitív jog alól, de alárendelődött az isteni jognak és a természetjognak, valamint az úgynevezett fundamentális törvényeknek is.

A törvényi kötöttség hiánya azonban Prokopovicsnál *teljes körű* volt az emberi törvények, azaz a *pozitív jog* vonatkozásában. Nem tesz továbbá említést a *fundamentális törvényekről*, amely kifejezést akkoriban az *alkotmány* értelemben használtak, ezeket a törvényeket pedig még az abszolutista szerzők is megváltoztathatatlannak tartották.⁵⁶² Sőt mi több, Prokopovicsnál az uralkodói akarat a törvényhozásban még a közjót is felülírja, ami megintcsak elképzelhetetlen volt a mérvadó abszolutista szerzők számára. Ezáltal pedig a *lex digna* is relativizálódik: a törvények megtartása kapcsán nem az *önkéntes jogkövetés*, azaz a *vis directiva* az elsődleges számára, hanem az, hogy az uralkodó mentesül a *vis coactiva* alól – tehát nem vonható felelősségre semmiféle hatóság által – ha megsérti azt. Ez utóbbi folytán pedig nemcsak az emberi törvény, a pozitív jog, hanem még az isteni és a természeti törvény sem lesz iránytű, azaz *vis directiva*, minthogy az alárendelődés szűk értelemben csak az isteni igazságszolgáltatás kérdésére vonatkozik. (Lásd: „[a]z emberi törvényeknek azonban, még ha jók is és olyanok, amelyek a közjót szolgálják [obscseje dobro], nincs alárendelve. De az isteni törvénynek is úgy van alárendelve, hogy annak áthágásáért csakis az isteni és nem pedig az emberi igazságszolgáltatásnak felelős.”)

Összefoglalásképpen elmondható: igen valószínű, hogy az 1722-es írás címét – *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására* – is a nyugati abszolutista elmé-

⁵⁶¹ ARTEMYEVA 2012, 113.

⁵⁶² Erre nézve lásd: SASHALMI 2015a, 159–160.

letből átvett, de annak joguralmi kereteiből kiragadott *voluntas principis – lex* (az uralkodó akarata – törvény) inspirálta. Ez volt az a formula, amely önmagában véve teljesen megfelelt annak, amit Péter az uralkodói hatalom jogköréről gondolt.

Végezetül a legfőbb hatalom kérdésében érdekességképpen meg kell jegyezni, hogy Prokopovics nézeteit a *patriarchalizmus* is színezte. Ez persze teljességgel érthető, ha meggondoljuk, hogy mind az 1718-as, mind az 1722-es műben fontos szerepet kapott az *atyai hatalom* kérdése a politikai aktualitás okán.

Az 1718-as szónoklatban ez áll:

„A hatalom legeslegelső és legeslegfelső atyaság [otyecsesztvo], mert rajta nemcsak egyetlenegy embernek vagy háznak, hanem az egész népnek az élete, épsége és jóléte függ.”⁵⁶³

Az 1722-es értekezésben pedig még világosabban jelenik meg a *jogi patriarchalizmust* idéző vélemény:

„A szuverén uralkodó [szamogyerzsavnij goszudar] ugyanis nemcsak az alávetett népnek, hanem saját gyerekeinek is uralkodója [goszudar]. Sőt mi több, ha a fiú lesz az uralkodó és nem az ő apja (ami megtörténhet a nem örökletes és az örökletes államban is, ha az uralkodó nagyapától az *államot* [goszudarsztvo] az unoka örökölné a nagyapa fiának, azaz a fiú saját apjának mellőzésével), akkor az uralkodó fiú [szin goszudar] saját apjának is uralkodója lesz, és a fiú immár természet szerint *saját apjának apja lesz legfelső hatalmából kifolyólag* [po vizsocsajsej vlasztyi]. Milyen mértékben *független, szabad és törvényes hatalommal bíró* [volen, szvobogyen i pravedno szilen] tehát a gyerekeivel való rendelkezés terén az a szülő, aki uralkodó is egyben, hogy tekintetbe vegye fiai jó vagy gonosz természetét, *eszességét vagy félkegyelműségét, kedvét az uralkodás magas filozófiájához, vagy lustaságát és hanyagságát*, engedelmisségét, ami neki mint apának és uralkodónak kijár, vagy engedetlenségét, hálátlanságát és ellenszegülését, abból a megfontolásból, hogy örökösvé teszi-e őket vagy megfosztja-e őket az örökségtől?”⁵⁶⁴

Mindehhez vegyük hozzá még, hogy 1722-ben Péter már hivatalosan is az *Otyec Otyecsesztva* cím birtokosa volt, amely titulus magában az 1722-es műben is megjelenik! Az iménti két idézet érdekessége, hogy rokon vonást mutat az angol Robert Filmer teóriájával, aki számára az atyai hatalom nem csupán analógia volt, hanem a két hatalom lényegi azonosságát vallotta.

⁵⁶³ JERJOMIN 1961, 87.

⁵⁶⁴ *Pravda voli monaršej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojev* (1996) [1722], 168. Az idézet utolsó részében az *idoneitás* már említett problematikája jelenik meg, mégpedig igen részletesen.

A szuverén mint törvényhozó

Kizárólag az alattvalói engedelmség szemszögéből nézni azonban a *szuverenitás* Prokopovics általi beemelését a politikai fogalomkészletbe, ahogy azt P. Bushkovitch teszi, egyenlő azzal, hogy nem vesz figyelembe egy véleményem szerint alapvető változást. Nevezetesen a joghoz való viszonyulás megváltozását. Ami ugyanis Prokopovics írásaiban, különösen az 1722-es műben kifejeződik, az nem más, mint a *törvény (zakon)* szerepének újraértelmezése Péter idején. Kiszeljovot kell újra idéznem, aki érdekes (vagy inkább érthetetlen) módon az 1722-es művet nem említve, a következő fontos megállapítást tette a politikai nyelvezet Péter uralkodása alatt bekövetkező változása kapcsán a *törvény* vonatkozásában: „Péter halálának idejére a *törvény [zakon]* fogalma az uralkodó hatalmának egyik elidegeníthetetlen attribútumává vált. Természetesen a monarcha nem mondott le arról, hogy az *igazság(osság)t [pravda]* védelmezze. Ugyanakkor ezt immár *nem bíróként* tette, hanem úgy, mint *törvényhozó [zakonodatyel]*, a *törvény [zakon]* segítségével.”⁵⁶⁵ (Péter idejére egyébként maga az *igazság(osság)* értelemben használt *pravda* szó is új jelentésspektrussal gazdagodott, minthogy törvényhozói értelmet nyert – ekként szerepel az 1722-es mű címében is.) Elmozdulás következett be a statikus, konzervatív uralkodó-felfogástól, „aki az *igazság(osság)* alapján ítélkezett, egy aktívan cselekvő uralkodóhoz, aki a törvények révén tökéletesíti a társadalmat”. „A mózesi *törvénykező* háttérbe szorult, helyét a *törvényhozó* uralkodó vette át [monarcha-zakonodatyel].”⁵⁶⁶ Ennek a folyamatnak a kiteljesedése pedig éppen az 1722-es műben figyelhető meg, és szorosan összefügg a *szuverenitás* fontosságával. Nem véletlen, hogy az írásban több ízben előfordul a *törvényhozó* szó, ráadásul különböző változatokban (mint a *zakonodatyel*, *zakonopoloznyik*),⁵⁶⁷ és megjelent a *törvényhozó hatalom* kifejezés is!

A változás másik eleme Péter alatt a *törvény* fogalmának értelmezését érintette: ugyanis korábban az egyházi szféra *törvényen (zakon)* magát az *isteni törvényt* értette csak, ráadásul ismeretlen volt a természetjog fogalma. A természetjogi gondolkodás hiányából kifolyólag pedig hiányzott „a jognak és az államnak egy olyan isteni tervbe történő integrálása, ahogy az Nyugaton létezett, és amit Aquinói Tamás dolgozott ki”.⁵⁶⁸ Prokopovics esetében viszont az idézetek világosan mutatják, hogy megjelent a törvények hierarchiája: isteni törvény, természeti törvény, emberi törvény, sőt a természetjog és az államhatalom kapcsolatának boncolgatása is terítékre került. A jogok egymáshoz való viszonya azonban sajátosan orosz értelmezést nyert. „Az egyházi szóhasználat a természetjog kifejezést magasabb jogként fogta fel, viszont ebben az értelemben azonosította a természetit az istenivel. Ennélfogva pedig a természeti (isteni) az emberivel lett szembeállítva.”⁵⁶⁹ Mivel korábban nem volt ismert a jogok skolasztikus hierarchiája, és maga a természetjog fogalma sem, ezért hiányzott a *természetjog közvetítő szerepéről* alkotott nézet is. Amikor pedig a nyugatosodás folytán ismertté vált, akkor (amint láthattuk) a természetjogot *nem önálló közvetítő kategóriaként* fogták fel az isteni törvény és az emberi törvény közt,

⁵⁶⁵ KISZELJOV 2012, 64–65. (Kiemelés: S. E.)

⁵⁶⁶ KISZELJOV 2012, 65.

⁵⁶⁷ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gverzsavi szvojei* (1996) [1722], 134., 144.

⁵⁶⁸ BLOCH 1987, 26.

⁵⁶⁹ ARTEMYEVA 2012, 119.

hanem az isteni szféra részeként, s ezáltal az emberi törvénnyel, azaz a pozitív joggal való szoros kapcsolata sem vert gyökeret. A pozitív jog így abszolút elsődlegességre tett szert, és a jog gyakorlatilag az uralkodó által tetszőlegesen alkotott törvénnyel vált azonossá, amely azonban nem kötötte az uralkodót. A jogot tehát nem önértékként, hanem szűk értelemben, a társadalom (rend)szabályozásának eszközeként értelmezték. Ez a felfogás, a jog úgynevezett *polícia* indíttatású értelmezése ugyanakkor összhangban volt a már sokszor említett céllal, az uralkodói hatalom megerősítésének szándékával, az alattvalói jogok és jogi korlátok beemelése nélkül.

Az állam női allegóriája Oroszországban, európai perspektívából

Prokopovics és az állam allegorikus megszemélyesítése

R. Wortman szerint az uralkodó és az állam viszonyát Nagy Pétertől kezdve egészen a cárizmus bukásáig akkor lehet megfelelően értelmezni, ha figyelembe vesszük, hogy általában a szóhasználat nem tesz különbséget az orosz *monarchia* és az orosz *állam* közt, pedig a „kettő viszonyát soha nem definiálták pontosan”.⁵⁷⁰ A monarchia „mint intézmény az állam felett állt, dominálta és körülölelte az állami szerveket az uralmat gyakorló császár személyében”.⁵⁷¹ Ugyancsak Wortman volt az, aki két grandiózus kötetben mutatta be, hogy milyen volt az uralkodói hatalom megjelenítése az alattvalók felé a ceremóniák és az ikonográfia eszközeivel a Nagy Péter és II. Miklós uralkodása közt eltelt két bő évszázadban. Ezt a komplex eszköztárat illette Wortman a *hatalom szcenáriói* elnevezéssel.

Az orosz *monarchia* és az orosz *állam* közti viszonynak és az autokratikus hatalom lényegének bemutatásához elengedhetetlen egy ikonográfiai példa, amely szorosan kötődik Prokopovics nevéhez is. Ez pedig nem más, mint Péter azon személyes pecsétje, amelyet 1710–11-ben készítettett, 1714-ben pedig már biztosan használatban volt,⁵⁷² és amelyről maga Prokopovics is említést tett abban a szónoklatában, amely Péter halála után, a cár névnapja alkalmából hangzott el 1725-ben.

A szóban forgó pecsét, ikonográfiai műfaját tekintve, tulajdonképpen egy *jelmondatos kép*. A pecsét Péter cárt térdelő pózban, koronával, kezében vésővel ábrázolja, aki egy kőtömbből éppen egy női alakot farag ki.⁵⁷³ A vele szemben levő, majdnem kifaragott nőalak, szintén koronával a fején, jogart és országalmát tart a kezében: ez az alak nem más, mint Oroszország.⁵⁷⁴ Az ábrázolás eddig Ovidius *Metamorphoses* című művének Pügmalióntörténetét utánozza. A ciprusi király elefántcsontból kifarag egy tökéletes női szépséget, beleszeret, és kéri az isteneket, hogy feleségül vehesse az elefántcsontszüzet, s miután az istenek beleegyeznek, a mester csókkal életre leheli a szobrot.⁵⁷⁵ Pügmalión és Galatea története ismert lehetett Péter számára egy általa lefordítatott és 1705-ben kiadatott jelkép-könyv révén.

A pecsét azért fontos számunkra, mert képi üzenete a következő: „a cár, istenileg szentesített misszióját” teljesítve, mint alkotó, „tökéletes formára faragja ki országát”.⁵⁷⁶ Ugyanis a nőalak felett felhőket áttörő, háromszögből kijövő napsugarak láthatók, a háromszögben

⁵⁷⁰ WORTMAN 2013, XIV.

⁵⁷¹ WORTMAN 2013, XVI.

⁵⁷² COLLIS 2011, 370. A képeket lásd: SASHALMI 2013, 162.

⁵⁷³ COLLIS 2011, 370.

⁵⁷⁴ COLLIS 2011, 370.

⁵⁷⁵ COLLIS 2011, 370.

⁵⁷⁶ COLLIS 2011, 371–372.

pedig Jahve héber neve található, míg a háromszög felett az *Adiuvante* latin feliratot olvashatjuk. A háromszög (a belőle kijövő napsugarakkal) természetesen a Szentháromság szimbóluma (ugyanakkor a korban már a szabadkőművesek szimbóluma is egyben), a háromszög felett levő latin *Adiuvante* ([Isten] Segítségével) felirat pedig nyilvánvalóan Istenre vonatkozik. A szimbólumok és a felirat együttesen tehát Péter említett isteni missziójának megjelenítői.⁵⁷⁷

A pecsét olyan értelmezését, hogy a cár maga alakítja, formálja meg az államot saját elképzelése szerint, megerősíti az a szónoklat, amelyet Feofan Prokopovics Péter halála után, a cár névnapja alkalmából mondott el.⁵⁷⁸ Ebben egy helyütt így dicsőíti az egykori cárt: „Egész Oroszország a te szobrod, amely a te mérhetetlen mestermunkáddal lett átformálva, és amit hitelesen ábrázol a te jelképed [v tvojej embleme] is.”⁵⁷⁹ Prokopovics ugyanis nemcsak a politikai filozófiában, hanem a politikai ikonográfiában is jártas volt: 1716-ban – Péter kérésére – lefordította latinból a 17. század egyik legnagyobb hatású emb-lémás könyvét, a spanyol Diego Saavedra *Idea Principis Christiano-Politici* című művét. A pecsét ikonográfiai üzenete pedig tökéletes összhangban volt azzal, amit Prokopovics 1722-es művében is olvashattunk: mivel az uralkodó az isteni felhatalmazás folytán szuverén, így mindent megtehet az államával. Bár a szuverenitás és az állam egymáshoz való viszonyának tárgyalása hiányzik Prokopovicsnál, a pecsét és a mű üzenetének összefüggése kapcsán szükséges rámutatni arra az újszerű megközelítésre, amely nemrégiben vetődött fel az állam és a szuverenitás fogalmának történeti értelmezésében.

J. Bartelson szerint történetileg „a szuverenitást legjobban úgy lehet megérteni, mint szimbolikus formát,”⁵⁸⁰ és ebben a vonatkozásban bevallottan M. Walzer már idézett, klasz-szikus megfogalmazásához kapcsolódik: „Az állam láthatatlan. Meg kell *személyesíteni*, mielőtt láthatóvá válik, *szimbolizálni* kell, mielőtt szerethető lesz, *el kell képzelni, mielőtt fel lehet fogni.*”⁵⁸¹ Rögtön e Walzertől vett idézet után Bartelson így nyilatkozik: „Én a szuverenitást kulcsfontosságúnak tartom ebben a vonatkozásban.”⁵⁸² Ez alatt pedig azt érti, hogy „bár a legfőbb hatalom képzete az isteni mindenhatóság mítoszában gyökerezett, a szuverenitás szimbólumai nélkülözhetetlenek voltak a tizenhatodik és tizenhetedik században a királyi hatalom megjelenítése számára, mígnem a szuverenitás kiemelkedett mint a jog- és politikatudomány kulcsfogalma”.⁵⁸³

Valóban, amint Prokopovics 1722-es művében is láthattuk, a legfőbb hatalom mindenhatóságának végső igazolása az isteni mindenhatóságban gyökerezett. Ugyanakkor Péter pecsétjének ikonográfiai üzenete jól értelmezhető Walzer és Bartelson koncepciójának fényében. Meg kell jegyezni azonban, hogy Th. Maissen már valamivel Bartelson előtt kifejtette a *szuverenitás mint szimbolikus forma* problematikáját, s akinek megközelítése teljesen releváns a jelen esetben is. Maissen a politikai teológia kora újkori szerepét taglalva, tehát, hogy milyen szerepe volt ennek a „politika képi nyelvezetének” kialakításában és népszerűsítésében, kiválóan mutatott rá, hogy a bodini szuverenitásfogalom megjelenésével

⁵⁷⁷ COLLIS 2011, 370–371.

⁵⁷⁸ COLLIS 2011, 372.

⁵⁷⁹ JERJOMIN 1961, 144. Lásd: COLLIS 2011, 372.

⁵⁸⁰ BARTELSON 2014, VII.

⁵⁸¹ WALZER 1967, 194. (Kiemelés: S. E.)

⁵⁸² BARTELSON 2014, 15.

⁵⁸³ BARTELSON 2014, 15.

erőteljessé vált a szuverenitás és az állam/natio nőalakban történő vizuális megjelenítése.⁵⁸⁴ Akár Minerva alakját használták fel erre a célra, akár a katolikus kereszténység egyes képi ábrázolásait, így például Szűz Máriának *hortus conclususban*, azaz *elzárt kertben* való megjelenítését sajátították ki világi célra.⁵⁸⁵ Péter pecsétje, amelynek jelentőségét Prokopovics is kiemelte, és amelyet *emblémának* nevezett, egyértelmű bizonyítéka az állam és a szuverenitás szimbolikus értelmezési lehetőségének orosz viszonylatban, jelen esetben egy antik mitológiai történet adaptációja folytán. Péter, Istentől kapott hatalmánál fogva, mint szuverén, úgy alkotja meg a női alakban megjelenített államot, saját elképzelése szerint, mint ahogy a szobrász kifarag egy szobrot.

Az a tény, hogy az állam nőalakban történő vizuális ábrázolása, amely Nyugaton ekkor már hosszú múltra tekintett vissza, Oroszországban csak Péter idején jelentkezett, szorosan összefüggött az államfogalom oroszországi fejletlenségével, másrészt a nyugati kereszténység és az ortodox Oroszország közti széles értelemben vett kulturális különbségekkel.⁵⁸⁶

A politikai közösség nőalakban való allegorikus megszemélyesítésének problematikája Oroszországban

A Moszkvai Oroszország időszaka

A nyugati kereszténységben a középkor és a kora újkor folyamán a *királyság/patria* és később a(z) natio/állam allegorikus vizuális ábrázolása, amelynek leggyakoribb formája a nőalakban történő megszemélyesítés volt, jelentős mértékben annak a már említett bibliai eredetű eszmének tudható be, amely szerint a *királyság (regnum)* olyan, mint a *király felesége (sponsa regis)*. Ugyanakkor a reneszánsztól kezdve Nyugaton a politikai közösség/állam nőalakban történő megszemélyesítésében domináns lett Minerva alakja. Oroszországban azonban az antik mitológia és e mitológia alakjainak allegorikus alkalmazása sokáig nemcsak hiányzott, de teljességgel kultúraidegen volt. A 17. század utolsó harmada, de védhető álláspont szerint körülbelül 1700 előtt, vagyis az „ikonográfia péteri forradalmát”⁵⁸⁷ megelőzően, a klasszikus mitológiát, minthogy pogánynak tartották, egyenesen tiltotta az ortodox egyház.⁵⁸⁸ Az államfogalom oroszországi története szempontjából ezért is nagy jelentőségű Péter uralkodása, ugyanis az „állam önreflexiójának” alapvető eleme jelent meg a nyomtatás oroszországi forradalma és az antik mitológia térnyerése folytán. Tehát nem pusztán a szókészlet és fogalmak átvételére kell csak gondolnunk, amikor arról beszélünk, hogy a nyugatosítás folytán az állam fogalmában jelentős előrehaladás történt Péter alatt. Az önreflexió jelentőségét – és ebben az allegorikus megszemélyesítés szerepét – jól mutatja az az összehasonlítás, amely közös pontnak számított Oroszország és a nyugati keresztény kultúrkör közt. Nevezetesen a már említett *Krisztus-férj – Egyház-feleség* elképzelés.

⁵⁸⁴ MAISSEN 2013, 76–93.

⁵⁸⁵ MAISSEN 2013, 76–93.

⁵⁸⁶ Erre a kérdésre részletesen lásd: SASHALMI 2017.

⁵⁸⁷ CRACRAFT 1998.

⁵⁸⁸ Ez csak az udvari kultúra legszűkebb, nyugatosodott körében létezett az 1660-as évektől, olyan személyek esetében, mint a cári gyerekek nevelője, Szimeon Polockij.

Tekintsük át tehát, hogy miként funkcionált a cár és a cárság közti házasság kérdése a Moszkvai Oroszországban az orosz ortodox egyház értelmezésében.

S. Brouwer érintette ugyan ezt a problémát a nyugati és az orosz kultúrkör viszonylatában,⁵⁸⁹ de egy rövid kommentárnál bővebben nem foglalkozott a kérdéssel, s nem tárgyalta azokat az alapvető különbségeket sem, amelyeket én a *széles értelemben vett kulturális kontextusnak* hívok, beleértve a moszkvai ideológia sajátosságait is. Brouwer, Kantorowiczot idézve, a következőket írta: „Míg Nyugat-Európában a királynak mint az ország férjének a képe erős fiskális-jogi háttérrel rendelkezett, egy ilyen háttér, úgy tűnik, hiányzott Oroszországban. Ott az egyházra alkalmazott kép *átvittele* a *világi szférára* valószínűleg többet köszönhet annak a folyamatnak, amit a cár személye szakralizációjának nevezhetünk.”⁵⁹⁰ Brouwer első mondatát feltételestről kijelentő módra kell változtatnunk, hasonlóan a cár személyének szakralizációjára vonatkozó megállapításához, de a második mondat általam kiemelt része félrevezető. Nem helyénvaló ugyanis *átvitelről* (*transfer*) és *szekuláris szféráról* beszélni, amint azt a korábbiakban leírtak egyértelművé teszik, minthogy a szakrális és világi szféra elválasztása nem történt meg. Ebből viszont az is következik, hogy itt nem beszélhetünk politikai teológiáról sem, azaz teológiai fogalmak világi, politikai célra történő kölcsönzéséről/kisajátításáról. Sokkal inkább megfelel a valóságnak, ha úgy fogalmazunk, hogy a Moszkvai Oroszországban a már ismertetett bibliai képet egyszerűen *alkalmazták* a cár személyének és a cárságnak a viszonyára. Ez nem is lehetett másként: mivel a cár által uralt közösséget *vallási közösségként* fogták fel, így nem létezett *sem átvitel, sem szekuláris szféra*.

A *cár és a cárság* közti, illetve a *király és a királyság* közti házasság értelmezésének különbözőségét kiválóan megvilágítja a francia királyság példáján C. Ingerflom: „A francia király felesége vagy a »királyság«, vagy majdnem az összes jogász számára a *Respublica*; ez a házasság azonban világi, morális, szent és *politikai*: ez a szövetség nem engedi meg a vallási szféra keveredését a jogival.”⁵⁹¹ A király tehát mint a királyság igazgatására rendelt személy (*administrator*) és egyúttal „az állam politikai férje, különáll a *Respublicától*”, így „nem tehet vele azt, amit akar”.⁵⁹²

1547 után, amikor IV. Iván hivatalosan is felvette a *cári* titulust cárrá koronázásakor, a moszkvai hatalomfelfogás erősen *krisztocentrikussá* vált. A *cári cím* az oroszok felfogásában ugyanis alapvetően *isteni természetű* volt: az Istent például az istentiszteleti könyvekben is cárnak nevezik, ami szoros asszociációt keltett Krisztus és a cár közt.⁵⁹³ A *krisztocentrikus* uralkodókép egyik legjobb bizonyítéka a Moszkvai Oroszország legfontosabb 16–17. századi vallási ceremóniája, az évenként ismétlődő (már említett) virágvasárnapi rituálé, amelynek üzenete az volt, hogy a cár, Krisztus küldetését utánozva, a megváltás felé vezeti népet.⁵⁹⁴

Abban, hogy Krisztusnak az egyházzal való házasságáról szóló bibliai metaforát a cár és a cárság viszonyára alkalmazták, döntő szerepet kell tulajdonítani egyrészt a *cári titulus*

⁵⁸⁹ BROUWER 2003, 56–58.

⁵⁹⁰ BROUWER 2003, 58. (Kiemelés: S. E.)

⁵⁹¹ INGERFLOM, 2013, 9. Aláhúzás a szerzőtől!

⁵⁹² INGERFLOM, 2013, 9.

⁵⁹³ USZPENSZKIJ 1994, I. 76–77.

⁵⁹⁴ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2013, 33–35.

felvételének (a Cár–Krisztus asszociáció miatt), illetve *magának a koronázás* tényének. A *cárrá való koronázás* rituáléjának az orosz megfelelője ugyanis így hangzik: *vencsanyije na carsztvo*, amit úgy lehet szó szerint lefordítani, hogy a cár *esküvője a cársággal*, mint-hogy a *vencsanyije* elsődleges jelentése *esküvő*. Az *esküvő* (*vencsanyije*) és a *koronázás* (*vencsanyije*) közös megnevezésének oka pedig az az analógia, hogy az orosz ortodox egyházban a házasságkötés alkalmával a pap egy *koronát* (*venok*, *venyec*) helyez a vőlegény és a menyasszony fejére, és e tárgy nevéből származik magának a *házasságkötésnek* (*vencsanyije*) is a megnevezése.⁵⁹⁵ Hasonlóan az esküvőhöz, a cár beavatása során, még a felkenés előtt, a *carszkij venyecnek*, azaz *cári koronának* nevezett tárgyat, az úgynevezett *Monomah-sapkát* helyezték a cár fejére. Ez először 1547-ben történt meg, majd a Monomah-sapkával való megkoronázás gyakorlattá vált egészen a 17. század végéig, amit a 18. században aztán európai típusú koronákkal helyettesítettek (először 1724-ben, Péter második feleségének, Katalinnak a koronázásakor).

Összefoglalva a következtetéseket: kijelenthető, hogy nem hosszas jogi-filozófiai fejtegetések, azaz nem a politikai teológia eredményeként, hanem egy elnyúló, a 16–17. század fordulóján jelentkező dinasztikus krízis, azaz konkrét politikai események következménye folytán történt meg Oroszországban, hogy az irodalmi művekben markánsan megjelent a cárságnak mint a cár feleségének olyan értelmezése, amely szerint a cárság önálló, a cártól független létezéssel bír. A Rurik-dinasztia kihalása (1598) vezetett ahhoz a dinasztikus (és társadalmi) válsághoz, amely a *zavaros időszak* (1598–1613) néven lett ismert, és amelynek során nemcsak álcárok léptek fel, hanem egy hosszabb interregnumot (1610–1613) is átélt Oroszország. Ezek pedig megmutatták, hogy a *menyasszonyként* vagy éppen *özvegyként* megismerésített *cárság* (*carsztvo*), az *orosz föld* (*russzkaja zemlja*), az (akkor még *nem állam*, hanem) *ország* jelentésben szereplő *goszudarsztvo*, az uralkodó, azaz a cár nélkül is tud létezni. Kulcsfontosságú, véleményem szerint, hogy ez az időszak egybeesett a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* terminus elterjedésével, amelyet a leggyakrabban használtak az országnak mint a cártól független létezőnek a megjelölésére – anélkül azonban, hogy ennek bármiféle jogi, korporatív jelentése lett volna.

Lássunk néhány példát az allegorikus megszemélyesítésre! 1612-ben egy rövid irodalmi mű, amely a Moszkvai Oroszország siralmas helyzetéről írt (és címében a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* szerepelt), így nyilatkozott annak korábbi állapotáról, amikor az ország még virágzott: „Ezt a ragyogó és csodálatos országot nagy cárok uralták [goszudarsztvom vlagyeli], és annak hercegei büszkék voltak rá, és bátran mondhatjuk, hogy tökéletes felépítésével minden téren kiemelkedett, és fényében és dicsőségében mindenkit felülmúlt, mint egy olyan *menyasszony*, aki készen áll a *vőlegénnyel való nagyszerű házasságra*.”⁵⁹⁶

Mivel ez az írás igen népszerű lett, így a *vencsanyije* kettős jelentésén túl is hozzájárulhatott a cár és a cárság közti házasságról szóló elképzelés elterjedéséhez a műveltebb körökben. Véleményem szerint igen figyelemreméltó, hogy a cár és a cárság házasságának témája két évszázaddal később megjelent Glinka *Ivan Szuszanyin* című operájában. Abban a jelenetben, ahol Ivan Szuszanyin lánya és annak kedvese meg szeretnének esküdni,

⁵⁹⁵ BILIARSKY 2015, 14., 17.

⁵⁹⁶ *Pamjatnyiki literatury drevnyej Ruszi. XVII vek. Knyiga pervaja* (1988), 132. (Kiemelés: S. E.) Ezt és a következő két példát röviden említi Brouwer is, anélkül azonban, hogy részletesen elemezte volna azokat (BROUWER 2003, 56–57.). A példákat az eredeti forrásokból és nagyobb terjedelemben idézem.

de apja arra inti őket, hogy „nem lehet esküvő, amíg nincs cár”.⁵⁹⁷ Nyilvánvalóan azért, mert az orosz föld vőlegényre vár! Ivan Szuszanyin ugyanis így szól az operában:

„Mihelyst az Isten cárt ad nekünk, akkor rögvest boldog *esküvővel* [szvagyboj], világ-raszoló ünnepeléssel fogunk mi örvendezni a *Rusznak*.”⁵⁹⁸

Ez pedig egyértelműen bizonyítja a régi elképzelés erősségét, és egyúttal új erőt is adott annak. Ugyanis az opera, amelynek címét minden bizonnyal I. Miklós cár (1825–1855) nyomására *Egy élet a cárért* elnevezésre változtatták meg,⁵⁹⁹ a hivatalos ünnepélyek, például éppen a *koronázások* állandó eleme lett.

Egy másik, ugyancsak a „zavaros időszakról” szóló, ámde sokkal hosszabb, Ivan Tyimofejev által írt narratív irodalmi műben, amely 1617 körül keletkezhetett, az 1610–1613 közötti interregnum leírásának címszava ez: *Moszkóvia ország özvegységéről (O vdovsztve Moszkovszkogo goszudarsztva)*. Ezen állapot leírását pedig a következőképpen kezdi a szerző: „Egészen addig, amíg Isten által való felemelése folytán Mihail Fjodorovicstot újonnan cárrá nem választották, [...] a mi földünk [zemlja] olyan volt, mint egy özvegy [vdova], [...] akit bizony elhagyott az ő férje [po muzsu osztajema].”⁶⁰⁰

A *Moszkovszkoje goszudarsztvo* női, nevezetesen özvegyként való megszemélyesítése Tyimofejevnél azért is figyelemreméltó, mivel ellentétben a *zemljával*, itt nem releváns a nyelvtani nem szempontja, minthogy a *goszudarsztvo* semleges nemű, a *zemlja* viszont nőnemű az oroszban. Úgy vélem, nem pusztán véletlen az sem, hogy a „zavaros időszak” krízise után találkozhatunk első ízben az Orosz Cárság különállásának női alakban való legegységértelműbb rituális megjelenítésével is. Mihail Romanov (1613–1645) egyik házassága idején (1624 vagy 1626) ugyanis a cár menyasszonya egy olyan *fejdísz* (*kika*) viselt, amelyen a legfontosabb orosz városok neve szerepelt.⁶⁰¹ Ez pedig úgy értelmezhető, hogy a *valódi menyasszony* szó szerint megtestesítette, vizuálisan megszemélyesítette Oroszországot mint a cár menyasszonyát.

A péteri fordulat: Oroszország női alakban való allegorikus megszemélyesítése és vizuális ábrázolása Nagy Péter idején és Péter halála után

Az iménti példák után nyilvánvalóan nem hat meglepetésként, hogy 1704-ben Jozsif Turobojszkij egy Pétert dicsőítő műben ezt írta: „Minden cár *vőlegény* [zszenyh] az ő cárságában.”⁶⁰²

Sokatmondó azonban maga a kontextus is, amelyben ez a sor szerepel. Turobojszkij írása ugyanis egy olyan diadalkapu szimbólumait magyarázza el – ezt a mű elején a szerző kifejezetten meg is említi –, amelyet Péternek állítottak Moszkvában, annak a győzelemnek a megünneplésére, hogy a cár meghódította Ingriát. A Péter idején készített diadalkapuk

⁵⁹⁷ WORTMAN 2013, 161.

⁵⁹⁸ *Zsizny za carja* (2014), 12.

⁵⁹⁹ WORTMAN 2013, 160.

⁶⁰⁰ *Vremennyik Ivana Tyimofejeva* (1907), 198. (Kiemelés: S. E.)

⁶⁰¹ BROUWER 2003, 56.

⁶⁰² *Panyegiricseszka lityeratura Petrovskogo vremenyi* (1979), 179.

ugyanakkor előszeretettel alkalmazták az antik mitológiát a dicsőítés eszközeként,⁶⁰³ és ez jelen esetben is alapvető volt. Ami az imént idézett sor, nevezetesen a házasságra utaló metafora közvetlen szöveggörnyezetét illeti, itt a szerző a diadalkapunak azt a jelenetét magyarázza meg, amely Androméda Perszeusz által való kiszabadítását ábrázolta. Ennek kapcsán pedig a következő megállapítást teszi Turobojszkij: „Ez [mármint Perszeusz] *ő cári felségét jelképezi*, minthogy ő Ingriát, mintegy *menyasszonyt* [nyevesztu], kiszabadította az igazságtalan svéd rabságból.”⁶⁰⁴ Majd Ingria felszabadításáról úgy nyilatkozik, hogy ez egy „*új házasság* [brak]”, amelyben Ingermanland (Izserszkaja zemlja) nem más, mint „a cár gyönyörű *menyasszonya* [nyeveszta]”.⁶⁰⁵

Az a gondolat tehát, hogy létezik egy olyan entitás, amely független az uralkodótól, csak embrionális formában ragadható meg az 1700 előtti Oroszországban (a 17. század elején), a nyugati értelemben vett politikai gondolkodás hiánya miatt. A terminusok, amelyek erre utaltak, a *zemlja*, a 17. század folyamán pedig egyre inkább a *Moszkovszkoje goszudarsztvo* voltak, Péter idején pedig egyszerűen, mindenféle jelző nélkül maga a *goszudarsztvo*, amely végül is az *állam* jelentést vette fel a későbbi orosz nyelvben. Mindazonáltal a *goszudarsztvo* nemcsak a 18. században, hanem még a 19. században is szorosan kötődött az uralkodó személyéhez. Mégis, Pétertől kezdve annak a markáns hangsúlyozása (legalábbis a retorika szintjén), hogy az alattvalói lojalitásnak létezik egy önálló, az uralkodó személyétől megkülönböztetett, sőt felette álló tárgya, amit a *goszudarsztvo*, illetve az *otyecsesztvo* (*haza*) újdonsült fogalma fejezett ki, alapvető volt abban a tekintetben, hogy ez az entitás *képi formában*, allegorikus megismerésüként is megjeleníthető legyen.

Érdekes rámutatni, újra C. Ingerfom segítségével, hogy a *goszudarsztvo* és a *cár* (illetve a cárság) közti házasság rejtett összekapcsolódása megtalálható Feofan Prokopovicsnál, abban a valószínűleg fikatív beszédben, amelyet Prokopovics szerint állítólagosan Péter intézett katonáihoz a sorsdöntő, 1709-es poltavai ütközet előtt. A cár, aki a katonák eltökéltségét akarta fokozni, ezek szerint úgy szólt volna hozzájuk, hogy a katonák „ne Péterért, hanem a *kezére adott/rábízott államért* [nye za Petra, no goszudarsztvo Petru vrucsennoje]” harcoljanak.⁶⁰⁶ A szóhasználatban a *goszudarsztvo vrucsennoje* kifejezés érdemel figyelmet, ami korábbról is ismert, némiképp módosult formában. 1689-ben ugyanis a következő állt abban a levélben, amelyet Péter a féltestvérének, V. Ivánnak küldött abból a célból, hogy mozdítsák el a régensi pozícióból testvérüket, Szofját:⁶⁰⁷ „*Isten által a mi két személyünkre bízott/személyünk kezére adott* cárságot mi magunk kormányozzuk [nasim oboim oszobam Bogom vrucsennoje nam carsztvije pravity szamim].”⁶⁰⁸

A közölt magyar fordítások csak részlegesen tudják visszaadni az orosz *vrucsennoje* jelentését, ez ugyanis nemcsak a *rábízott* szóval fordítható le, hanem azzal is, hogy *férjhez adott*.⁶⁰⁹ Ezáltal pedig a mondat konnotációja az, hogy „Isten a cárságot a cár(ok)nak adta

⁶⁰³ Erre lásd: SASHALMI 2013, 126–128.

⁶⁰⁴ *Panyegiricseskaja lityeratura Petrovskogo vremeni* (1979), 179. (Kiemelés: S. E.)

⁶⁰⁵ *Panyegiricseskaja lityeratura Petrovskogo vremeni* (1979), 179. (Kiemelés: S. E.)

⁶⁰⁶ INGERFLOM 2013, 8. (Kiemelés: S. E.)

⁶⁰⁷ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2013, 82–84.

⁶⁰⁸ INGERFLOM 2013, 8. (Kiemelés: S. E.)

⁶⁰⁹ INGERFLOM 2013, 9. A *vrucsity* ige jelentése: *rábíz, férjhez ad*. Fontos, hogy a *ruka*, azaz a *kéz* szótól van benne! Ezért szerepel az általam adott fordításban az a verzió is, hogy *kezére adott*.

mint a cár menyasszonyát”.⁶¹⁰ Ezen interpretáció kapcsán pedig Ingerflom felhívja a figyelmet a cár hatalmát a misztikus házasság elvével legitimáló, jól ismert metaforára.⁶¹¹ Ingerflom konklúziója az orosz államfogalom Péter alatti felfogásának kérdésében így hangzik: „Jogi fogalmak és jogszabályok (mint alaptörvény és más klauzulák) rendszerének teljes hiánya folytán a cár hatalmának legitimálása céljából nem lehetett ilyenekhez visszanyúlni, ami azt jelenti, hogy a legitimálás egyedüli – vagy majdnem egyedüli – eszköze vallási volt, ami így meggátolta, hogy a politika teljesen autonóm szférája kialakuljon.”⁶¹²

Minthogy pedig a *Bogom vrucsennoje carsztvije* formula Péter alatt fontos állami dokumentumokban is előfordult, így Ingerflom szerint Péter az államához fűződő viszonyt „mindenekelőtt egy vallási kötelék keretében értelmezte”.⁶¹³

Bármilyen volt is Péter felfogása a *goszudarsztvo*hoz fűződő viszonyáról, az a tény tagadhatatlan, hogy a fogalmi megkülönböztetés az *uralkodó* és a *goszudarsztvo* közt jelentősen előrehaladt Péter idején a nyugatosodás folytán, amint azt korábban bizonyítani igyekeztem. A politikai gondolkodás nyugatosodása mellett azonban véleményem szerint egy másik tényező is alapvető volt az államfogalom terén történt előrelépés kérdésében: ez pedig Oroszország női alakban való vizuális ábrázolása volt, az ikonográfia nyugatosodása folytán Péter uralkodása idején, amint azt Péter személyes pecsétjének példáján is láthattuk.⁶¹⁴ Oroszország női alakban történő vizuális ábrázolása Péter idején másutt is megjelent, így például az emlékérméken és a metszeteken. És ha ezen ikonográfia terén Péter uralkodása volt is a fordulópont, az utána következő korszak hozta meg a széleskörű elterjedését. Ez azonban nem egy szükségszerűen bekövetkező jelenség volt, hanem konkrét politikai okokban keresendő, abban a precedens nélküli tényben, hogy 1725–1796 közt Oroszország trónján főként nők ültek. A női uralom a legitimáció új képi eszközeit igényelte, ennek közvetítésében pedig alapvető szerepet játszottak koronázási érmék vagy – másként – koronázási zsetonok.

Anna Ivanovna uralkodásától kezdve (1730–1740) a női alakok dominánssá váltak a női uralkodók koronázási zsetonjain, részben erények, részben pedig az *isteni gondviselés* allegorikus megismerésüként.⁶¹⁵ Ez pedig – véleményem szerint – a női uralom megjelenésének következménye volt, és azt a célt szolgálta, hogy az adott személyt legitimálja a trónon. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban jelent meg ezen a médiumon Oroszország női alakban való allegorikus ábrázolása, ami nem választható el az előbbi jelenségtől. A nőalakoknak mint az isteni kegyelem közvetítőinek, illetve Oroszország női alakban való ábrázolásának hangsúlyos volta ugyanazon jelenség két oldalát jelentik: a női uralom legitimálásának eszközeit. Bár a női uralom 1796-ban véget ért Oroszországban, Oroszország női alakban való allegorikus ábrázolása addigra teljesen bevett ikonográfiai elemmé vált, s ez nyilvánvalóan az államfogalom alakulására is hatással volt a 18. században. Péter személye és Oroszország női alakban való allegorikus ábrázolása kapcsán említsük meg, hogy az 1730-as években, Anna cárnő uralkodása idején, Jacopo Amigoni

⁶¹⁰ INGERFLOM 2013, 9.

⁶¹¹ INGERFLOM 2013, 9.

⁶¹² INGERFLOM 2013, 10.

⁶¹³ INGERFLOM 2013, 9. 36. l.

⁶¹⁴ O. Rjabov e pecsét kapcsán jegyzi meg, hogy „Oroszország nőalakban történő vizualizálásának kezdetei a péteri érára mennek vissza” (RJABOV 2006). Ő sem elemzi azonban e jelenség ideológiai és kulturális hátterét.

⁶¹⁵ Erre részletesen lásd: SASHALMI 2015b.

festette meg azt a portrét, amelyen Péter az Oroszországot megszemélyesítő Minerva mellett áll, aki hódolattal néz fel Péterre, és amely portrét aztán metszetek formájában népszerűsítettek Oroszországban.

Azt, hogy milyen következménye volt annak a szemléletnek az államfogalomra nézve, amit Péter személyes pecsétje is tükrözött, leginkább S. Dixon szavaival foglalhatjuk össze: „Az államot nem saját jogán létező politikai szereplőként fogták fel, amely iránt az összes alattvaló állampolgári hűséggel tartozott, és amelyet az uralkodónak kötelessége volt fenntartani, hanem inkább olyan dologként, ami maga is a cár uralma alatt állt; az állam az »ő« *állama* volt, amelyet úgy használt, ahogy az neki tetszett, amelyet fenntartott azért, hogy fenntartsa saját pozícióját.”⁶¹⁶

Ez az attitűd vált az orosz állampolitikai tradíció meghatározó elemévé: a mindenkori hatalom gyakorlójának személye elsőbbséget élvez az állammal szemben, aki akarata szerint alakítja azt. Az autokrácia ugyanis, a hatalom teljességének birtoklásából és annak jogi korlátlanságából eredően, fogalmilag kizárta, hogy az állam nyugati értelemben vett modern fogalma meggyökeresedjen.

⁶¹⁶ DIXON 1999, 196–197.

[Vákát oldal]

Kitekintés

Az orosz államfogalom vizsgálatát Oroszország mai, 1993-tól hatályban levő alkotmányának⁶¹⁷ szóhasználatára vonatkozó néhány megjegyzéssel zárom. Különösen a preambulum érdekes számunkra: egyrészt azért, mert az állam történetiségére vonatkozó rövid expozét tartalmaz, másrészt sokatmondó maga a szóhasználat is. Azok a terminusok és kulcsfogalmak köszönnek itt vissza, amelyek éppen az általam vizsgált korszak végén, azaz Nagy Péter uralkodása idején jelentek meg, vagy éppen ekkor váltak az orosz politikai retorika állandó elemévé.

Mindenekelőtt idetartozik például az állam jelentést felvevő *goszudarsztvo* szó, továbbá az ország hivatalos és standard alakban való megnevezése, a *Rosszija*, valamint az *Otyecsesztvo*, azaz a haza – hogy csak azt a hármasságot emeljük ki, amely 1700 után visszatérő elem lett a péteri éra hivatalos és nem hivatalos dokumentumaiban egyaránt.

A preambulum és az alkotmány egyes idézendő passzusai továbbá azért is érdekesek, mert olyan, R. Wortman által karizmatikusnak nevezett szavak kontinuitását bizonyítják, amelyek *par excellence* kapcsolódnak az orosz államfogalomhoz. Ráadásul nem egyszerűen a politikai retorika, hanem a legfőbb államjogi dokumentum részét képezik. Wortman olyan szavakat tart *karizmatikusnak*, amelyek kvázi szakrális, transzcendens jelleget hordoznak, „és a tekintély aurája lengi körül” őket,⁶¹⁸ mégpedig annak ellenére, hogy kevés kivétellel (mint ahogy jelen esetben is) nem az egyházi nyelvezetből kerültek be az orosz politikai és eszmetörténeti retorikába. Aki valamennyire ismeri az orosz eszmetörténeti hagyományt, nem csodálkozik azon, hogy ezek a szavak „a transzcendencia aurájával először az uralkodót ruházták fel”,⁶¹⁹ és ezáltal később is szorosan kapcsolódtak a politikai hatalom gyakorlóihoz, majd rajtuk keresztül az államhoz. Ez a szó pedig elsődlegesen a Péter uralkodásától datálható *céloszty* (1917 után *célosztynosztj* alakban), illetve a vele szinonim *jegyinsztvo*.

Feofan Prokopovics 1722-ben (sokszor emlegetett művében) ezt írta Péterről:

„A haza iránti buzgalmában magára alig gondolt, amikor nagy erőfeszítésekkel a *hazát* [otyecsesztvo] nemcsak *egységben* [céloje] *megőrizte, hanem határait nagyban ki is terjesztette.*”⁶²⁰

„Az örökletes uralkodó, aki tudatában van elidegeníthetetlen hatalmának, úgy gondoskodik az *állam egységéről és jó állapotáról* [o celosztji i dobrom szosztjanyiji goszudarsztva], mint a saját házának jólétéről, azt kívánva, hogy örököseinek *erős hatalmat és dicsőséget* hagyjon hátra.”⁶²¹

⁶¹⁷ *Konsztyitucija rosszjiszkoj fegyveracii* (1993).

⁶¹⁸ *Konsztyitucija rosszjiszkoj fegyveracii* (1993).

⁶¹⁹ *Konsztyitucija rosszjiszkoj fegyveracii* (1993).

⁶²⁰ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gverzsavi szvojej* (1996) [1722], 136–137.

⁶²¹ *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gverzsavi szvojej* (1996) [1722], 234.

E két idézett megfogalmazásban az *állam* (amelyre Pétertől kezdve a *goszudarsztvo* mellett előszeretettel használták szinonimaként az *otyecsesztvo* szót) *egysége és jó állapota* mintegy azonosak.

Az *állami egységet* már az 1993-as alkotmány preambuluma is említi, ahol mint fő érték jelenik meg.

Preambulum:

„Mi, az Oroszországi Föderáció soknemzetiségű népe [mnogonacionalnij narod], *területünkön a közös sors által egyesítve*, megerősítve az emberi jogokat és szabadságokat, az állampolgári békét és egyetértést, megőrizve a *történetileg kialakult állami egységet* [goszudarsztvennoje jegyinsztvo], a népek egyenlőségének és önrendelkezésének általánosan elfogadott elveiből kiindulva, tiszteletben tartva az elődök emlékét, akik ránk a *Haza iránti szeretetet* és tiszteletet [ljubov k Otyecsesztvu], a jóban és igazságosságban való hitet hagyományozták, *újjaélesztvén Oroszország szuverén állami-ságát* [Szuverennuju goszudarsztvennoszty Rosszii] és megerősítve megingathatatlan demokratikus alapját, Oroszország boldogulálásának és felvirágoztatásának biztosítására törekedvén, a jelen és jövő generációk előtt, a Szülőföldünk iránti [za szvoju Rogyinu] felelősségtől vezettetve, a világ közös-sége részének tekintve magunkat, elfogadjuk az Oroszországi Föderáció Alkotmányát.

I. Rész

1. fejezet

Az alkotmányos rend alapjai

1. cikkely

1. Az Oroszországi Föderáció – Oroszország [Rosszijszkaja Fegyeracija – Rosszija] demokratikus, föderatív jogállam [pravovoje goszudarsztvo], köztársasági államformával [sz republikanszkaj formoj pravlenijja].⁶²²

2. Az Oroszországi Föderáció és az Oroszország megnevezések azonos jelentésűek.”⁶²³

Az alkotmányban mindjárt az első pontok közt megjelenik a *jegyinsztvóval* azonos tartalmú, de gyakoribb *célosztnoszty*.

4. cikkely. 3. pont:

„Az Oroszországi Föderáció biztosítja területének *egységét és sérthetetlenségét* [célosztnoszty i nyeprikoszvennoszty szvojei tyerritorii].”⁶²⁴

⁶²² *Konsztyitucija rosszijszkaj fegyeracii* (1993), 1. A *republikanszkaja forma pravlenijja* kifejezés azért érdekes, mert ennek jelen esetben ugyan a *köztársasági államforma* az értelemszerű magyar fordítása, viszont azt a 19. századig általános terminológiát és felfogást idézi, amely (amint már említettem) nem tett különbséget *államforma* és *kormányforma* közt. A nyugati kultúrkörben a *kormányzati forma* (*forma regiminis*) kifejezés már a 13. században általánosan használatban volt – Oroszországban viszont csak Nagy Péter idején kezdett teret nyerni, különösen 1700 után.

⁶²³ *Konsztyitucija rosszijszkaj fegyeracii* (1993), 1.

⁶²⁴ *Konsztyitucija rosszijszkaj fegyeracii* (1993), 2.

5. cikkely. 3. pont:

„Az Oroszországi Föderáció föderális felépítése annak *állami integritásán* [na goszudarsztvennoj célosztnosztyi], az *államhatalom rendszerének egységén* [jegyinsztve szisiztyemi goszudarsztvennoj vlasztyi] nyugszik.”⁶²⁵

Ez utóbbi pont az, amely mintegy alkotmányos axiómaként nyilatkoztatja ki ugyanazt, amit a preambulum mint történeti tényrt rögzít. A karizmatikus jelleg itt egyértelműen a személtelen államra vonatkozik, ugyanakkor tetten érhető a *célosztnoszty* többletjelentése. Ennek lényege pedig az állam területi egysége és az erős monarchikus hatalom közti szoros, kétoldalú kapcsolat. A birodalom integritása és az autokrácia ugyanis „egy szimbolikus és fogalmi viszonyt képeztek”, ebben az összefüggésben pedig a *céloszty* „több lett, mint egy jogi terminus: valami önmagában való jót jelenített meg”.⁶²⁶

Az alkotmányban az állam területi egysége és az erős, monarchikus jellegű hatalom közti szoros viszony az elnöki hatalom kapcsán merül fel.

A 80. cikkely ugyanis többek közt azt tartalmazza, hogy az elnök „lépéseket tesz az Oroszországi Föderáció szuverenitásának, függetlenségének és állami egységének [goszudarsztvennoj célosztnosztyi] megőrzésére”.⁶²⁷ Ennek megfelelően pedig 82. cikkelyben szereplő, igen rövid hivatali eskü szövegében ez szerepel: „Esküszöm, hogy [...] megvédem az állam szuverenitását és függetlenségét, biztonságát és egységét [célosztnoszty goszudarsztva]”.⁶²⁸

Wortman következő, a cárizmus időszakára vonatkozó megállapítása tehát módosult formában a jelenre is igaz. A *céloszty* „kulturális kategória, a *monarchia megjelenítésének egy kategóriája*, amely időről időre feltűnik a hivatalos kijelentésekben és politikai íráásokban. Ebben a használatban *nem szükségszerűen tesz szert jogi jelentőségre*, hanem inkább egy elemét képezi annak, amit én politikai kultúra alatt értek. Olyan célok kifejezésére szolgál, amelyek lényegiek az *abszolút hatalom gyakorlásához és megőrzéséhez*, és az *uralkodó azon sikereit ünneplik*, amelyeket *hatalmas kiterjedésű és sokszínű birodalmának kormányzásában* ért el. A *céloszty* időről időre való feltűnése és a hivatalos retorikában elfoglalt központi helye jelzi, hogy ez több, mint egyszerűen egy kormányzat szokásos ragaszkodása a területi integritáshoz. Úgy jelenik meg, mint a monarchia alapvető szimbóluma: olyan szimbólumként, amely bizonyos alkalmakkor az államhatalommal kapcsolatos aggályokat, más alkalmakkor pedig éppen győzelmeinek dicsőítését közvetítik, és gyakran pedig a kettő ötvözetét.”⁶²⁹ Wortman könyvében nem említi a *célosztnoszty*nak az orosz alkotmányban általam idézett előfordulásait és jelentését, viszont több példát hoz arra, hogy a fogalom milyen szerepet tölt be Putyin politikai retorikájában.⁶³⁰ Ebből a szempontból különleges jelentőséget tulajdoníthatunk Putyin 2003-as beszédének, amelyet a Föderációs Gyűléshez intézett, s amelyben ugyanaz a szemlélet van jelen, mint az alkotmányban.

⁶²⁵ *Konsztyitucija rosszijszkoj fegyveracii* (1993), 2.

⁶²⁶ WORTMAN 2018, 180.

⁶²⁷ *Konsztyitucija rosszijszkoj fegyveracii* (1993), 29.

⁶²⁸ *Konsztyitucija rosszijszkoj fegyveracii* (1993), 29.

⁶²⁹ WORTMAN 2018, 179. (Kiemelés: S. E.)

⁶³⁰ WORTMAN 2018, 175–176.

Wortman szavaival: „A területi integritás nemcsak úgy jelent meg ebben a beszédben, mint az autokratikus hatalom igazolása, hanem úgy is, mint az orosz emberek és az orosz állam által kikovácsolt egység, amelynek ő a demokratikusan megválasztott vezetője.”⁶³¹

A releváns rész így hangzik:

„Hosszú történelmünk során *Oroszország* [Rosszija] és állampolgárai egy valódi történelmi hőstettet [podvig] hajtottak és hajtanak manapság is végre: hőstettet, az *ország integritásának* [célosztnosztyi sztrani], *belső békéjének* és a stabil életnek a nevében. Az *állam megtartása* [ugyerzsanyije goszu-darsztva] a *hatalmas térség felett*, a *népek unikális együttélésének* [unyikalnogo szoobszcsesztya narodov] megőrzése annak közepette, hogy az ország a világban erős pozíciót foglal el – ez nem csak hatalmas munka. Ez hatalmas áldozatokat is jelent, nélkülözést népünk számára.”⁶³²

Ahogy tehát Péter idejétől axióma lett: az erős, sőt korlátlan monarchikus hatalom a területi egység és az orosz nép jólétének záloga.

Könyvemet azzal a megállapítással kezdtem, hogy az orosz politikai gondolkodás és politikai nyelvezet tanulmányozásában mennyire fontos egy olyan hosszú távú megközelítés, amelynek végpontját adott esetben napjaink képezik. Ebben az esetben már nem egyszerűen politikai eszmékről, hanem politikai kultúráról, sőt annak évszázados áthagyományozódása miatt *politikai tradícióról* beszélhetünk: ez pedig része annak, amit *mentalitásnak* nevezhetünk. Ilyen értelemben is igyekeztem a könyvben vizsgált szűkebb korszakban a hatalomra és az államra vonatkozó orosz gondolkodást áttekinteni. Ezért kerültek bele korabeli szólások, közmondások. Ahogyan ugyanis azt Q. Skinner több mint négy évtizede megfogalmazta irányelvként a politikai eszmék tanulmányozása kapcsán: ha meg akarjuk érteni a korábbi társadalmak gondolkodását, akkor meg kell kísérelni rekonstruálni azt, amit *mentalitásnak* (*mentalité*) hívunk.⁶³³

⁶³¹ WORTMAN 2018, 175.

⁶³² Az orosz eredetiből fordítva: *Poszlanyije Fegyerálnomu Szobranijyu Rosszijszkoj Fegyeracii* (2003), 2.

⁶³³ SKINNER 1978, I. xi.

Felhasznált irodalom

Tudományos művek, közlemények

- ALEF, Gustave (1986): *The Origins of Muscovite Autocracy: The Age of Ivan III*. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 39.) Wiesbaden, Harrassowitz.
- ALEKSZEJEVA, Marija Andrejevna (1990): *Gravjura petrovszkogo vremeni*. Leningrad, Nauka.
- ANDERSON, Matthew Smith (1987): *Europe in the Eighteenth Century 1713–1783*. London – New York (US-NY), Addison Wesley Longman.
- ANYISZIMOV, Jevgenyij (1989): *Vremja pterovszkih reform*. Leningrad, Lenizdat.
- ARTEMYEVA, Tatiana (2012): From “Natural Law” to the Idea of Human Rights in 18th-Century Russia: Nobility and Clergy. In BRÜNING, Alfons – VAN DER ZWEERDE, Evers eds.: *Orthodox Christianity and Human Rights*. Leuven – Paris – Walpole (US-MA), Peeters. 111–124.
- BARKER, Ernst ed. (1960): *Social Contract*. London, Oxford University Press.
- BARTELSON, Jens (2014): *Sovereignty as Symbolic Form*. London, Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315774909>
- BASSIN, Mark (1991): Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space. *Slavic Review*, Vol. 50, No. 1. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.2307/2500595>
- BENE Sándor (1996): Theatrum politicum. *Beszélő*, 1. évf. 6. sz. 110–125. Elérhető: beszelo.c3.hu/cikkek/theatrum-politicum (A letöltés dátuma: 2014. 10. 30.)
- BENSON, Sumner (1974): The Role of Western Political Thought in Petrine Russia. *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 8, No. 2. 254–273. DOI: <https://doi.org/10.1163/221023974x00596>
- BILIARSKY, Ivan (2015): Marriage and Power: Images of Authority. *Studia Ceranea*, Vol. 5. 9–32. DOI: <https://doi.org/10.18778/2084-140X.05.01>
- BLACK, Antony (1992): *Political Thought in Europe 1250–1450*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139170178>
- BLOCH, Ernst (1987): *Natural Law and Human Dignity*. Cambridge (US-MA) – London, MIT Press.
- BOGATYREV, Sergei (2000): *The Sovereign and His Counsellors: Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s–1570s*. Helsinki, The Finnish Academy of Science and Letters.
- BRADDICK, Michael J. (2000): *State Formation in Early Modern England c.1550–1700*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612527>
- BRANDT, Bettina (2007): „Politik“ im Bild? Überlegungen zur Verhältnis von Begriff und Bild. In STEINMETZ, Willibald ed.: *„Politik“. Situationen eines Wortgebrauchs im Europa der Neuzeit*. Frankfurt am Main, Campus. 41–74.
- BRETT, Annabel (2015): Political Thought. In SCOTT, Hamish ed.: *The Oxford Handbook of Early Modern European History 1350–1750*. Vol. II. Oxford, Oxford University Press. 29–55.
- BROUWER, Sander (2003): The Bridegroom Who Did Not Come: Social and Amorous Unproductivity from Pushkin to the Silver Age. In REID, Robert – ANDREW, Joe eds.: *The Two Hundred Years of Pushkin. II*. Amsterdam – New York (US-NY), Brill Rodopi. 49–66.

- BUGAJEVA, Natalja Alekszandrovna (2015): Formirovanyije i translacija religioznogo kulta monarha v Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII veka. In *Konsztruktivnije i desztruktivnije formi mifologizacii szocialnoj pamjaty v proszom i nasztojaszsem*. Tambov, Persina. 75–78.
- BUGROV, Konstantin D. (2015): Russia's Territorial Size as a Concept for Domestic Politics: Territory, Military Strength and Form of Government in 18th Century Russian Political Thought. *Bylye Gody*, Vol. 37, No. 3. 491–498.
- BUSHKOVITCH, Paul (2001): *Peter the Great: The Struggle for Power 1671–1725*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496691>
- BUSHKOVITCH, Paul (2006): Peter the Great and the Northern War. In LIEVEN, Dominic ed.: *The Cambridge History of Russia*. Vol. II. *Imperial Russia 1689–1917*. Cambridge, Cambridge University Press. 487–503. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521815291.025>
- BUSHKOVITCH, Paul (2012): Political Ideology in the Reign of Peter I: Feofan Prokopovich, Succession to the Throne and the West. *DHI Moskau: Vorträge zum 18. und 19. Jahrhundert*, No. 11. Elérhető: www.perspectivia.net/content/publikationen/vortraege-moskau/bushkovitch_ideology (A letöltés dátuma: 2016. 12. 10.)
- CANNING, Joseph (2002): *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest, Osiris.
- CHERNAVSKY, Michael (1960): *Tsar and People: Studies in Russian Myths*. New Haven (US-CT), Yale University Press.
- CHURCH, William Farr (1941): *Constitutional Thought in Sixteenth-Century France: A Study in the Evolution of Ideas*. Cambridge (US-MA), Harvard University Press.
- COLEMAN, Janet (2000): *History of Political Thought: From the Middle Ages to the Renaissance*. Oxford, Blackwell.
- COLLINS, James B. (1995): *The State in Early Modern France*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139170147>
- COLLIS, Robert (2011): *The Petrine Instauration: Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689–1725*. Leiden, Brill.
- CRACRAFT, James (1973): Feofan Prokopovich. In GARRARD, John G. ed.: *The Eighteenth Century in Russia*. Oxford, Clarendon. 75–105.
- CRACRAFT, James (1998): *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. Chicago (US-IL), Chicago University Press.
- CRACRAFT, James (2004): *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge (US-MA), Harvard University Press.
- CREVELD, Martin van (1999): *The Rise and Decline of the State*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497599>
- CRUMMEY, Robert O. (1987): *The Formation of Muscovy 1304–1613*. London, Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315836812>
- CRUMMEY, Robert O. (2000): Seventeenth-Century Russia. Theories and Models. In TORKE, Hans-Joachim ed.: *Von Moskau nach St. Petersburg: Das Russische Reich im 17. Jahrhundert*. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 56.) Wiesbaden, Harrassowitz. 113–131.
- CRUMMEY, Robert O. (2006): The Orthodox Church and the Schism. In PERRIE, Maureen ed.: *The Cambridge History of Russia*. Vol. I. *From Early Rus' to 1689*. Cambridge, Cambridge University Press. 618–639. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521812276.028>
- D'ENTRÈVES, Alessandro Passerin (1967): *The Notion of the State: An Introduction to Political Theory*. Oxford, Oxford University Press.

- DALY, Jonathan (2002): Political Crime in Late Imperial Russia. *The Journal of Modern History*, Vol. 74, No. 1. 62–100. DOI: <https://doi.org/10.1086/343368>
- DEWEY, Horace William – KLEIMOLA, Ann M. (1973): *Russian Private Law in the XIV–XVII Centuries*. (Michigan Slavic Materials, No. 9.) Ann Arbor (US-MI), University of Michigan.
- DIXON, Simon (1999): *The Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818585>
- DUBOV, Andrej Vlagyimirovics (2012): Tyeoretyiceszkoje obosznovanyije razvityija policejszkoj goszudarsztvennosztyi v uszlovijah rosszijszkiego abszoljutyizma v trudah F. Prokopovicsa. *Jurigyiceszskaja Nauka*, No. 1. 108–110.
- DUNBABIN, Jean (1988): Government. In BURNS, James H. ed.: *The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350–c.1450*. Cambridge, Cambridge University Press. 477–519. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243247.019>
- DUNNING, Chester S. L. (2001): *Russia's First Civil War: The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty*. University Park (US-PA), Pennsylvania State University Press.
- DYSON, Kenneth H. F. (1980): *The State Tradition in Western Europe: The Study of an Idea and Institution*. Oxford, Oxford University Press.
- FEROS, Antonio (2000): *Kingship and Favoritism in the Spain of Philip III, 1598–1621*. Cambridge, Cambridge University Press.
- FIGES, Orlando – KOLONITSKII, Boris (1999): *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*. New Haven (US-CT) – London, Yale University Press.
- FILIPPOV Szergej (2010): *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus*. Budapest, ELTE Ruzsisztikai Központ.
- FILJUSKIN, Alekszandr Ivanovics (2006): *Tyituli russzkih goszudarej*. Moszkva, Alljansz-Arheo.
- FLORIA, Boris N. (2000): Penitential Formulas in the Relationship of Church and State in Russia in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Russian Studies in History*, Vol. 39, No. 3. 72–86. DOI: <https://doi.org/10.2753/RSH1061-1983390372>
- FONT Márta (2007): Kijevi örökség a Moszkvai Ruszban. In FONT Márta – SASHALMI Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Budapest, Pannonica. 127–137.
- FONT Márta (2015): *A Poveszty vremennih let mint történeti forrás*. In BALOGH László – KOVÁCS Szilvia szerk.: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Budapest, Balassi. 249–278.
- GOLDFRANK, David M. (2000): Paradoxes(?) of Seventeenth-Century Muscovy. In TORKE, Hans-Joachim ed.: *Von Moskau nach St. Petersburg: Das Russische Reich im 17. Jahrhundert*. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 56.) Wiesbaden, Harrassowitz. 157–166.
- GOLIKOVA, Nyina Boriszovna (1957): *Polityiceszskije processzi pri Petre pervom*. Moszkva, MGU.
- GOUGH, John Wiedhofft (1957): *The Social Contract: A Critical Study of its Development*. Oxford, Clarendon.
- GREENFELD, Liah (1993): *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge (US-MA), Harvard University Press.
- GREENGRASS, Mark (1991): Introduction. In GREENGRASS, Mark ed.: *Conquest and Coalescence: The Shaping of the State in Early Modern Europe*. London, Edward Arnold. 1–24.
- GUENÉE, Bernard (1985): *States and Rulers in Later Medieval Europe*. New York (US-NY), Blackwell.
- GYEMIDOVA, Natalja Fjodorovna (1987): *Szluzsilaja bjurokratija v Rosszii v XVII v. i jego rol v formirovanyii abszoljutyizma*. Moszkva, Nauka.

- HAHNER Péter (1996): Az állam én vagyok! Az abszolút monarchiáról mai szemmel. *Rubicon*, 7. évf. 4–5. sz. 24–29.
- HALPERIN, Charles J. (2014): Ivan IV as Autocrat (Samoderzhets). *Cahiers du Monde Russe*, Vol. 55, Nos. 3–4. 197–213. DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.8000>
- HAMBURG, Garry M. (2016): *Russia's Path towards Enlightenment: Faith, Politics and Reason 1500–1801*. New Haven (US-CT), Yale University Press. DOI: <https://doi.org/10.12987/yale/9780300113136.001.0001>
- HARHORGYN, Oleg (2011): *Osznovnije ponyjatyija rosszijszkoj polityiki*. Moszkva, Novoje Lityerarunoe Obozrenyje.
- HARTLEY, Janet M. (1999): *A Social History of the Russian Empire, 1650–1825*. London – New York (US-NY), Longman.
- HAY, Denis (1957): *Europe: The Emergence of an Idea*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- HELMERT, Gundula (1996): *Der Staatsbegriff im petrinschen Russland*. Berlin, Duncker & Humblot.
- HOSKING, Geoffery A. (1998): *Russia: People and Empire, 1552–1917*. London, Fontana.
- HOSKING, Geoffrey (1973): *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma 1907–1914*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HOSKING, Geoffrey A. (2000): Patronage and the Russian State. *Slavonic and East European Review*, Vol. 78, No. 2. 301–320.
- HUGHES, Lindsey (1990): *Sophia: Regent of Russia 1657–1704*. New Haven (US-CT) – London, Yale University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1xp3s49>
- HUGHES, Lindsey (1998): *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven (US-CT) – London, Yale University Press.
- INGERFLOM, Claudio S. N. (2013): ‘Loyalty to the State’ under Peter the Great? Return to the Sources and the Historicity of Concepts. In BULLOCK, Philip Ross – BYFORD, Andy – INGERFLOM, Claudio S. N. eds: *Loyalties, Solidarities and Identities in Russian Society, History and Culture*. London, University College. 3–19. Elérhető: www.academia.edu/6794886/Loyalty_to_the_State_under_Peter_the_Great_Return_to_the_Sources_and_the_Historicity_of_Concepts_in_Loyalties_Solidarities_and_Identities_in_Russian_Society_History_and_Culture_edited_by_Ph.Ross_Bullock_A.Byford_C.Nun-Ingerflom_and_allii_SSEES_University_College_London_2013 (A letöltés dátuma: 2015. 12. 05.)
- INGERFLOM, Claudio S. N. (2016): Theoretical Premises and Cognitive Distortions from the Uncritical use of the Concept of “State”: The “Russian” Case. In GARAVAGLIA, Juan Carlos – LAMOUROUX, Christian – BRADDICK, Michael J. eds.: *Serve the Power(s), Serve the State: America and Eurasia*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing. 222–244.
- KANTOROWICZ, Ernst H. (1957): *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press.
- KARAVASKIN, Andrej V. (2011): *Lityerturnij obicsaj Drevnyej Ruszi*. Moszkva, Rosszpen.
- KAVANAGH, Patrick (1995): The Deposition of Edward II. *Australian Journal of Law and Society*, Vol. 11. 205–242.
- KELLY, John M. (1992): *A Short History of Western Legal Theory*. Oxford, Clarendon.
- KISTELEKI Károly – FÖLDI András (2012): A modern államfogalom kialakulása. In FÖLDI András szerk.: *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös. 90–95.
- KISZELJOV, Mihail A. (2012): Pravda i zakon vo vtoroj polovinye XVII – pervoj csetvertyi XVIII veka: Ot monarha-szugi k monarhu zakonodatyelju. In MILLER, Alekszej – SCHIERLE, Ingrid eds.: *Ponyjatyija o Rosszii. K isztorieszskoj szemantike imperszkoj perioda*. Moszkva, Novoje lityerturnoe obozrenyje. 49–65.

- KISZELJOV, Mihail A. (2013): Forma pravlenyija i szocialnaja ierarhija v rosszizskoj polityiceszskoj miszli XVII – pervoj csetvertyi XVIIIgo veka. *Isztoriceszkij Vesztnyik*, Vol. 6, No. 153. 18–53.
- KISZELJOV, Mihail A. (2015): Mezsducarsztvije 1730 g. v Rosszii: problema formi i szogyerzsanyija polityiceszskogo krizisza. In SZVÁK, Gyula ed.: *Alternatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsima v isztorii Rosszii/Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Budapest, ELTE Ruszisztikai Központ. 93–102.
- KISZELJOV, Mihail A. (2016): Pervije sagi jesztyesztsvennogo prava v Rosszii i reformi Petra. In BUGROV, Konsztantyn D. – KISZELJOV, Mihail A. eds: *Jesztyesztsvennoje pravo i dobrogyetyel. Intyegracija jevroejszkogo vlijanyija v rosszizszkuju polityiceszszkuju kulturu*. Jekatyerinburg, Izdatyelsztvo Uralszkogo Universzityeta. 57–120. DOI: <https://doi.org/10.15826/B978-5-7996-1980-0>
- KIVELSON, Valerie (2002): Muscovite “Citizenship”: Rights without Freedom. *The Journal of Modern History*, Vol. 74, No. 3. 465–489. DOI: <https://doi.org/10.1086/345109>
- KIVELSON, Valerie A. (1996): *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford (US-CA), Stanford University Press.
- KLEIMOLA, Anne (1977): Muscovite Autocracy at Work. The Use of Disgrace as an Instrument of Control. In BUTLER, William E. ed.: *Russian Law in Historical and Political Perspective*. Leiden, Sijthoff. 29–50.
- KLJUCSEVSKIJ, Vaszilij Oszipovics (1988): *Kursz russzkoj isztorii. III*. Moszkva, Misl.
- KLUG, Ekkehard (1998): Wie entstand und was war die Moskauer Autokratie? In HÜBNER, Eckhard – KLUG, Ekkehard – KUSBER, Jan eds.: *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Stuttgart, Steiner. 91–113.
- KOLLMANN, Nancy Shields (1997): Concepts of Society and Social Identity in Early Modern Russia. In BARON, Samuel H. – KOLLMANN, Nancy Shields eds.: *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine*. DeKalb (US-IL), Northern Illinois University Press. 34–51.
- KOLLMANN, Nancy Shields (1999): *By Honour Bound: State and Society in Early Modern Russia*. Stanford (US-CA), Stanford University Press.
- KOLLMANN, Nancy Shields (2017): *The Russian Empire 1450–1801*. Oxford, Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280513.001.0001>
- KORKUNOV, Nyikolaj Mihajlovics (1904): *Russzkoje goszudarsztvennoje pravo*. Szankt-Petyerburg, Sztaszjulevics.
- KROM, Mihail (2018): *Rozsgyenyije goszudarsztva: Moszkovszkaja Rusz XV–XVI vekov*. Moszkva, Novoje lityeraturnoje obozrenyje.
- LENTIN, Antony (1996): Preface, Introduction. In LENTIN, Antony ed.: *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, Blackwell. 1–117.
- LESSNOFF, Michael H. (1990): *Social Contract: Issues in Political Theory*. Oxford, Blackwell.
- LUKIN, Pavel Vlagyimirovics (2000): *Narodnije predstavljenyija o goszudarsztvennoj vlasztii v Rosszii XVII veka*. Moszkva, Nauka.
- MAISSEN, Thomas (2013): Die Bedeutung der christlichen Bildsprache für die Legitimation frühneuzeitlicher Staatlichkeit. In HEIT, Alexander – PFLEIDERER, Georg eds.: *Zur historischen Semantik europäischer Legitimationsdiskurse*. (Religions-Politik I.) Baden-Baden, Nomos. 75–192. DOI: <https://doi.org/10.11588/heidok.00020393>
- MASLOV, Boris (2014): Why Republics Always Fail: Pondering Feofan Prokopovich’s Poetics of Absolutism. *Buznioθuka: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, Vol. 2. 24–46.

- Elérhető: www.academia.edu/9073120/Why_Republics_Always_Fail_Pondering_Feofan_Prokopovich_s_poetics_of_absolutism (A letöltés dátuma: 2016. 12. 10.)
- MCCLURE, Ellen M. (2006): *Sunspots and the Sun King: Sovereignty and Mediation in Seventeenth-Century France*. Urbana (US-IL) – Chicago (US-IL), University of Illinois Press.
- McLAREN, Anne N. (1999): *Political Culture in the Reign of Elizabeth I*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511495922>
- MEDINA, Vicente (1990): *Social Contract Theories: Political Obligation or Anarchy?* Savage (US-MD), Rowman & Littlefield.
- MIRONOV, Borisz Andrejevics (1999): *Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII–nacsalo XX v.). II*. Szankt-Petyerburg, Dmitrij Bulanyin.
- MUIR, Eduard (1997): *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- NEDERMAN, Cary J. (2009): *Lineages of European Political Thought: Explorations along the Medieval/Modern Divide from John of Salisbury to Hegel*. Washington, D. C., The Catholic University of America Press.
- NELSON, Brian R. (2006): *The Making of the Modern State: A Theoretical Evolution*. New York (US-NY), Palgrave MacMillan.
- NEOCLEOUS, Mark (2003): *Imagining the State*. Philadelphia (US-PA), Open University Press.
- NIEDERHAUSER Emil (2001): *Kelet-Európa története*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- OAKLEY, Francis (2015): *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship, and Consent (1300–1650)*. New Haven (US-CT) – London, Yale University Press. DOI: <https://doi.org/10.12987/yale/9780300194432.001.0001>
- OSIANDER, Andreas (2007): *Before the State: Systemic Political Change in the West from the Greeks to the French Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- PHILLIPS, Andrew (2010): *War, Religion and Empire: The Transformation of International Orders*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511761102>
- PIIRIMÄE, Pärtel (2007): Russia, the Turks and Europe: Legitimations of War and the Formation of European Identity in the Early Modern Period. *Journal of Early Modern History*, Vol. 11, No. 1–2. 63–86. DOI: <https://doi.org/10.1163/157006507780385017>
- PIPES, Richard (1974): *Russia under the Old Regime*. New York (US-NY), Charles Scribner's Sons.
- PIPES, Richard (1997): *Az orosz forradalom története*. Budapest, Európa.
- PIPES, Richard (2005): *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*. New Haven (US-CT), Yale University Press.
- PLOKH, Serhii (2006): *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496837>
- POE, Marshall T. (1998): What Did Russians Mean When They Called Themselves the “Slaves of the Tsar?” *Slavic Review*, Vol. 57, No. 3. 585–608. DOI: <https://doi.org/10.2307/2500713>
- POE, Marshall T. (2000): *“A People Born to Slavery”: Russia in the Early Modern European Ethnography, 1476–1748*. Ithaca (US-NY), Cornell University Press.
- POGGI, Gianfranco (1990): *The State: Its Power, Nature and Development*. Cambridge, Polity.
- POKROVSKIJ, Nyikolaj Nyikolajevics (2007): Isztoricseszkije koncepcii Sztjepennoj Knyigi Carszkogo Rodoszlovija. In POKROVSKIJ, Nyikolaj Nyikolajevics – LENHOFF, Gail eds.: *Sztjepennaja Knyiga Carszkogo Rodoszlovija. I*. Moszkva, Jaziki szlavjanszkijh kul'tur. 89–119.
- POLSKOJ, Szergej Viktorovics (2011): Ot „vszjenarodszta” k „publike”: k voproszu o ponyimanyii obszsesztva v Rosszii XVII–XVIII vv. *Otyecsesztvennaja isztorija*, Vol. 47. 7–12.

- POLSZKOJ, Szergej (2018): „Isztyjazanyije po naturalnoj pravgye”: Legityimacija naszilija i sztanovlenyije racionalnogo polityicseszskogo jazika v Rosszii XVIII veka. In ATNASEV, Timur – VELIZSEV, Mihail eds.: *Kembridzszzskaja skola: tyeorija i praktyka intyellektualnoj isztorii*. Moszkva, Novoje lityeraturnoje obozrenyije. 409–483.
- PRESTAGE, Edgar (1927): *The Royal Power and the Cortes in Portugal*. Watford, Voss & Michael.
- PUSKARJEV, Lev Nyikolajevics (1999): Bogoizbrannoszty monarha v mentalityetye russzkikh pridvornih gyejatyalej rubezsa novovo vremenyi. In KUPRIJANOV, Alekszandr Ivanovics – PUSKARJEV, Lev Nyikitovics eds.: *Car i Carsztvo v russzkom obszseszstvennom szoznanyii*. Moszkva, Insztyitut rosszjszskoj isztorii RAN. 59–69.
- RINGMAR, Erik (1996): On the Ontological Status of the State. *European Journal of International Relations*, Vol. 2, No. 4. 439–466. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354066196002004002>
- RJABOV, Oleg (2006): «Rosszija-Matuska»: Isztorija vizualizacii. Elérhető: <http://cens.ivanovo.ac.ru/almanach/riabov-2008.htm> (A letöltés dátuma: 2016. 07. 20.)
- ROWEN, Herbert H. (1980): *The King's State: Proprietary Dynasticism in Early Modern France*. New Brunswick (US-NJ), Rutgers University Press.
- ROWLAND, Daniel (1979): The Problem of Advice in Muscovite Tales about the Time of Troubles. *Russian History*, Vol. 6, No. 1. 259–283. DOI: <https://doi.org/10.1163/187633179x00122>
- ROWLAND, Daniel (1990): Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s–1660s). *Russian Review*, Vol. 49, No. 2. 125–155. DOI: <https://doi.org/10.2307/130009>
- ROWLAND, Daniel (1995): Ivan the Terrible as a Carolingian Renaissance Prince. In KOLLMANN, Nancy Shields – OSTROWSKY, Donald – ROWLAND, Daniel eds.: *Rhetoric of the Medieval Slavic World: Essays Presented to Edward L. Keenan on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*. (Harvard Ukrainian Studies, XIX.) Cambridge (US-MA), Ukrainian Research Institute of Harvard University. 594–606.
- ROWLAND, Daniel (2003): *God, Tsar and People in the Political Thought of Early Modern Russia*. Budapest, CEU Workshop. (Előadás, kézirat.)
- ROWLAND, Daniel (2007): Muscovy. In LLOYD, Howell – BURGESS, Glenn – HODSON, Simon eds.: *European Political Thought 1450–1700: Religion, Law and Philosophy*. New Haven (US-CT) – London, Yale University Press. 267–299.
- RYAN, William F. (1999): *The Bathhouse at Midnight: Magic in Russia*. University Park (US-PA), Pennsylvania State University.
- SASHALMI Endre (1998): Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai ideológia jellemzői és tipológiája. *Aetas*, 13. évf. 1. sz. 48–67.
- SASHALMI Endre (2000): A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In FISCHER Ferenc – MAJOROS István – VONYÓ József szerk.: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, University Press. 559–567.
- SASHALMI Endre (2001): Társadalmi szerződés és tradicionális hatalmi ideológia Fonvizin „Elmélkedés a megváltoztathatatlan állami törvényekről” (1783) című művében. In BEBESI György szerk.: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. 94–128.
- SASHALMI Endre (2013): *Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, Kronosz.
- SASHALMI Endre (2015a): *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800*. Pécs, Kronosz.

- SASHALMI Endre (2015b): A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban. I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin császárnők koronázási érméinek ikonográfiai vizsgálata. *Világtörténet*, 37. évf. 4. sz. 625–644.
- SASHALMI Endre (2017): Politikai teológia és Oroszország női megszemélyesítésének kezdetei a képi ábrázolások tükrében, európai perspektívából. Nagy Péter uralkodása mint vízválasztó. *Világtörténet*, 39. évf. 3. sz. 373–394.
- SCHIERLE, Ingrid (2012): Ponyjatyije *Rosszija* v polityiceszknoj lityerature XVIII veka. In *Evoljucija ponyjatyij v szvetye isztorii russzkoj kulturi*. Moszkva, Jaziki szlovjanszkikh kultur. 207–232.
- ŠEVČENKO, Ihor (1954): A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology. *Harvard Slavic Studies*, Vol. 2. 141–179.
- ŠEVČENKO, Ihor (1978) Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 2, No. 1. 5–25.
- SHENNAN, John H. (1987): *Liberty and Order in Early Modern Europe: The Subject and the State 1650–1800*. London – New York (US-NY), Longman.
- SHERMAN, William (1997): Anatomizing the Commonwealth: Language, Politics, and the Elizabethan Social Order. In FOWLER, Elizabeth – GREENE, Roland eds.: *The Project of Prose in Early Modern Europe and the New World*. Cambridge, Cambridge University Press. 104–121.
- SILVER, Victoria (2000): Sidney's Discourses on Political Images and Royalist Ceremony. In HIRST, Derek – STIER, Richard eds.: *Writing and Political Engagement in Seventeenth-Century England*. Cambridge, Cambridge University Press. 165–187. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511518935.011>
- SKINNER, Quentin (1978): *The Foundations of Modern Political Thought. I–II*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817878>
- SKINNER, Quentin (2010): The Sovereign State: A Genealogy. In KALMO, Hent – SKINNER, Quentin eds.: *Sovereignty in Fragments: The Past, Present and Future of a Contested Concept*. Cambridge, Cambridge University Press. 26–46. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511675928.002>
- SPELLMANN, William M. (1998): *European Political Thought 1600–1700*. London – New York (US-NY), MacMillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-27200-6>
- SPRUYT, Hendrik (1994): *The Sovereign State and its Competitors: An Analysis of Systems of Change*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press.
- STEINBERGER, Peter J. (2005): *The Idea of the State*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490361>
- STRAYER, Joseph R. (1970): *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press.
- SZEFTTEL, Marc (1975): *Russian Institutions and Culture up to Peter the Great*. London, Variorum Reprints.
- SZEFTTEL, Marc (1979): The Title of the Muscovite Monarch up to the end of the Seventeenth Century. *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 13, No. 1–2. 59–81.
- SZEFTTEL, Marc (1980): Two Negative Appraisals of Russian Pre-Revolutionary Development. *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 14, No. 1. 74–90. DOI: <https://doi.org/10.1163/221023980X00454>
- SZVÁK Gyula (1985): *Iván, a Félélmetes*. Budapest, Gondolat.
- SZVÁK Gyula (1997): A Moszkvai Rusz. In FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, Maecenas.

- SZVÁK Gyula (2017): *Russzkaja paragyigma. Ruszofobszkije zapiszki ruszofila*. Szankt-Petyerburg, Aleteja.
- TOMSZINOV, Vlagyimir Alekszejevics (2003): *Isztorija russzkoj polityicseszkoj i pravovoj miszli X–XVIII veka*. Moszkva, Zercalo.
- TORKE, Hans-Joachim (1986): Staat und Gessellschaft in Russland im 17 Jahrhundert als problem der europäischen Geschichte. In ZERNACK, Karl ed.: *Handbuch der Geschichte Russlands 1613–1856*. Stuttgart, Hiersemann. 200–212.
- TYELBERG, Georgij Gusztavovics (1912): *Ocserki polityicseszkiego szuda i polityicseszkih presztuplenyij v moszkovszkom goszudarsztve*. Moszkva, Tipografija Imperatorszkiego Moszkovszkogo Unyiverszityeta.
- TYIHOMIROV, Mihail Nyikolajevics (1973): *Rosszijszkoje goszudarsztvo XV–XVII vekov*. Moszkva, Nauka.
- ULLMANN, Walter (1975): *Medieval Poltical Thought*. London, Penguin.
- USZPENSZKIJ, Borisz Andrejevics (1994): *Izbrannije trudi*. Vols. I–II. Moszkva, Jaziki russzkoj kul'turi.
- USZPENSZKIJ, Borisz Andrejevics (2000): *Car i imperator. Pomazanyije na carszvtvo i szemantyika monarsih tyitulov*. Moszkva, Jaziki russzkoj kul'turi.
- VERNER, Andrew M. (1990): *The Crisis of Russian Autocracy: Nicholas II and the 1905 Revolution*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press.
- VOLKOV, Szvjatoszlav Szemjonovics (1974): *Lekszika russzkih cselobitnih XVII veka*. Leningrad, Leningradszkij Unyiversztityet.
- WALZER, Michael (1967): On the Role of Symbolism in Political Thought. *Political Science Quarterly*, Vol. 82, No. 2. 191–204. DOI: <https://doi.org/10.2307/2147214>
- WEBER, Max (1989): *A politika mint hivatás*. Budapest, ELTE – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.
- WENDE, Peter (1991): Das Herrscherbild des 17. Jahrhunderts in England. In REPGEN, Konrad ed.: *Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert*. Münster, Schriftenreihe zur Erforschung der Neueren Geschichte. 58–78.
- WORTMAN, Richard S. (1995): *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to Death of Nicholas I*. Princeton (US-NJ), Princeton University Press.
- WORTMAN, Richard S. (2013): *Russian Monarchy: Representation and Rule*. Boston (US-MA), Academic Studies Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt21h4wbq>
- WORTMAN, Richard S. (2018): *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History: Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries*. London – New York (US-NY), Bloomsbury Academic.
- YANOV, Alexander (1981): *The Origins of Autocracy: Ivan the Terrible in Russian History*. Berkeley (US-CA), University of California Press.
- ZAJCSENKO, Alekszandr Boriszovics (1984): Tyeorija proszvescsonnogo abszoljutyizma v proizvegyenyijah Feofana Prokopovicsa. In *Iz isztorii russzkiego prava*. Moszkva, Insztyitut Goszudarsztva i Prava. 76–83.
- ZIZIKIN, Mihail Valerjanovics (1924): *Carszkaja vlaszty i zakon a presztonaszlegyiji*. Szofija, Novaja Zsizny.
- ZMORA, Hillay (2001): *Monarchy, Aristocracy and the State in Europe 1300–1800*. New York (US NY) – London, Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203184639>

- ZOLLER, Elisabeth (2008): *Introduction to Public Law: A Comparative Study*. Leiden, Martinus Nijhoff.
- ZOLTÁN András (1987): *Fejezetek az orosz szókincs történetéből*. Budapest, ELTE BTK.

Források

- BAKLANOVA, Irina Alekszejevna ed. (1951): *Tyetragyij sztarca Avraamija*. (Isztoricseszkiy arhiv VI.) Moszkva–Leningrad, Akagyemija Nauk SzSzsZR.
- BELOKUROV, Szergej ed. (1906): *Utvverzsgyennaja gramota ob izbranyii na Moszkovszkoje goszudarsztvo Mihaila Fjodorovicsa Romanova*. Moszkva, Szinodalnaja tip.
- BODIN, Jean (1987): *Az államról*. Budapest, Gondolat.
- FONVIZIN, Gyenyisz Ivanovics (1959): *Szobranyije szocsinyenyij. I–II*. Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo.
- GREBENYJUK, Vlagyimir Petrovics ed. (1979): *Panyegiricseszka lityeratura Petrovskogo vremeni*. Moszkva, Nauka.
- GROTIUS, Hugo (1625): *De iure belli ac pacis libri tres*. Paris, Buon.
- HELLIE, Richard ed. (1988): *The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649*. Irvine (US-CA). Charles Schlacks Jr.
- HERBERSTEIN, Sigismund von (1571): *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Basel, Officina Oporiniana.
- HOBBS, Thomas (1999): *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Budapest, Kossuth.
- JERJOMIN, Igor Petrovics ed. (1961): *Szocsinyenyija Feofana Prokopovicsa*. Moszkva–Leningrad, Akagyemija Nauk SzSzsZR.
- KARAMZIN, Nyikolaj Mihajlovics (2003): A régi és az új Oroszországról politikai és polgári vonatkozásaiban. *Aetas*, 18. évf. 1. sz. 96–112.
- Konsztyitucija rosszizskoj fegyveracii* (1993). Elérhető: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201408010002> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 05.)
- KOTOŠIXIN, Grigorij (1980): *O Rossii v carstvovanie Alekseja Mihajloviča*. (Edited with a commentary by A.E. Pennington.) Oxford, Clarendon.
- MCILWAIN, Charles H. ed. (1918): *The Political Works of James I*. Cambridge (US-MA), Harvard University Press.
- MJULLER, Rajsza B. – NOSZOV, Nyikolaj E. eds. (1986): *Zakonodatyelnie akti Rosszizszkogo goszudarsztva vtoroj polovini XVI-pervoj polovini XVII veka*. Leningrad, Nauka.
- NOVOMBERGSKII, Nyikolaj (1911): *Szlovo i gyelo Goszudarevo. Processzi do izdanyija Ulozszenyija Alekszeja Mihajlovicsa 1649 goda*. Vol. I. Moszkva, Jaziki szlavjanszkih kultur.
- OLEARIUS, Adam (1969): *Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*. Budapest, Gondolat.
- Pamjatnyiki lityeraturi drevnyej Ruszi. XVII vek. Knyiga pervaja* (1988). Moszkva, Izdatyelsztvo khudozsesztvennaja lityeratura.
- POKROVSKII, Nyikolaj Nyikolajevics – LENHOFF, Gail eds. (2007–2008): *Sztyepennaja Knyiga Carszkogo Rodoszlovija. I–II*. Moszkva, Jaziki szlavjanszkih kul'tur.
- Polnoje Szobranyije Zakonov Rosszizszkoi Imperii* (1830). Szankt-Petyerburg, II Otgyelenyija Szobsztvennoj Jego Imperatorszkogo Velicsesztva Kanceljarij.

- POPOV, Nyil Alekszandrovics ed. (1890): *Akti moszkovszkogo goszudarsztva*. Szankt-Petyerburg, Tyip. Imperatorszkoj akagyemii nauk.
- Poszlanyije Fegyerálnomu Szobranijju Rossziszskoj Fegyeracii (2003). Elérhető: www.prilib.ru/en/node/438193 (A letöltés dátuma: 2018. 03. 01.)
- Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej (1996) [1722]. In LENTIN, Antony ed.: *Peter the Great: His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, Blackwell. 119–288.
- Projekt konsztyitucii (1951). In SCSIPANOV, Ivan Jakovlevics – STRAJH, Szolomon Jakovlevics eds.: *Izbrannije szocialno-polityicseszkije i filoszofszkije proizvegyenyija gyekabrisztov*. Vol. I. Moszkva, Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo Politicseszkaj Lityeratur. 295–332.
- RALEIGH, Walter (1618): *The Prince or Maxims of State*. London, [s. n.].
- RIPA, Cesare (1997): *Iconologia*. Budapest, Balassi.
- Rossziszskoje zakonodatyelsztvo X–XX vekov. IV. (1986). Moszkva, Jurigyicseszkaja Lityeratura.
- SAFIROV, Pjotr Pavlovics (1717): *Rasszuzsgyenyije kakije zakonnije pricsini jego carszkoje velicsesztvo Pjotr Pervij car i povelityel vszjerossziszskij... k nacsatiju vojni protyiv Korolja Karola 12, Svedszkogo 1700 godu imel*. Szankt-Petyerburg, [s. n.].
- SZILI Sándor szerk. (2005): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest, Pannonica.
- Szobranijje goszudarsztvennih gramot i dogovorov (1828). Vol. 4. Moszkva, Vszevolozsszkij.
- TATYISCSEV, Vaszilij Nyikityics (1768–1784): *Isztorija Rossziszskaja. I–V*. Moszkva, Imperatorszkij Moszkovszkij Unyiverszityet.
- VOLOCKII, Joszif (1896): *Proszvetyityel*. Kazany, Tyipo-litografija Imperatorszkago Unyiverszityeta.
- Vremennyik Ivana Tyimofejeva (1907). Moszkva, Alekszandrov.
- Zsizny za carja (2014). Elérhető: www.operalib.eu/zpdf/vitazar.pdf (A letöltés dátuma: 2017. 03. 09.)

Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft.
Székhely: 1089 Budapest, Orczy út 1.
Kapcsolat: info@ludovika.hu

A kiadásért felel: Koltányi Gergely ügyvezető igazgató
Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: György László
Korrektor: Tar Krisztina
Tördelőszerkesztő: Kőrösi László
Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: https://doi.org/10.36250/00858_00

ISBN 978-963-531-181-1 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-182-8 (PDF)
ISBN 978-963-531-183-5 (ePub)

Oroszország viszonya Európához – illetve a Nyugathoz – manapság is meghatározó eleme az orosz politikai gondolkodásnak, a politikai berendezkedés tekintetében éppúgy, mint a nagyhatalmi állás szempontjából. Mindkét vonatkozásban kulcsszerepet játszik az, amit oroszul *goszudarsztvennosztynak* neveznek, és amit magyarra *államiságként* fordíthatunk. A magyar változat azonban nem tudja visszaadni e szó többletjelentéseit. Egyrészt azért, mert erős monarchikus asszociációja van, hiszen az *államot* jelölő orosz terminus, a *goszudarsztvo*, amelyből a *goszudarsztvennosztyn* is származik, a *goszudar* (uralkodó) szóból ered. Másrészt pedig olyan értelme van, amely az államnak az orosz történelemben betöltött különleges szerepére vonatkozik: éppen ezért került be az Oroszországi Föderáció 1993-es, ma is hatályos alkotmányába, és foglal el különleges helyet a politikai retorikában. Ilyen és ehhez hasonló kérdések megértéséhez visz remélhetően közelebb e könyv, rámutatva a nyugati és az orosz hatalomfelfogás közti különbségek történeti gyökereire, amely különbségek a péteri európaizáció után is fennmaradtak, sőt, némely vonatkozásban éppen ennek következményei voltak.

A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt keretében jelent meg.

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE